

*Український*

**ІСТОРИЧНИЙ**

**ЖУРНАЛ**

**1**

**1962**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР  
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —  
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

---

*Український*  
**ІСТОРИЧНИЙ**  
**ЖУРНАЛ**

*РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ*

№ 1

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**

**Ф. П. ШЕВЧЕНКО** (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,  
**І. О. ГУРЖИЙ**, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,  
**П. М. КАЛЕНИЧЕНКО** (заст. відповідального редактора),  
**С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ**, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**  
**РОВ**, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),  
**В. М. САМОФАЛОВ**, **Г. М. ШЕВЧУК**.

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Український історический журнал, № 1, 1962  
(На українском языке)

Технічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректор *Г. М. Столярчук*

БФ 01610. Зам. № 2314. Вид. № 645. Тираж 5050. Формат паперу 70×108<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Друк. фіз. аркушів 10.  
Обл.-видавн. аркушів 16.8. Умовн. друк. аркушів 13.7. Здано на виробництво 20.XI 1961 р.  
Підписано до друку 18.I 1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 4.

# СТАТТІ

---

А. М. ШЛЕПАКОВ

## НОВА ПРОГРАМА КПРС І ІДЕЙНЕ БАНКРУТСТВО ЇЇ БУРЖУАЗНИХ «КРИТИКІВ»

Жоден документ сучасності не набував такого всеохоплюючого значення, не справляв такого грандіозного впливу на мільйонні маси, як Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнята ХХІІ з'їздом. Історія поклала на партію Леніна, на радянський народ здійснення епохальної місії — першими прокласти шлях до омріяного людством світлого майбутнього — комунізму. Весь світ бачить тепер цей шлях у величчях накресленнях нашої Програми. Про її благородні цілі, про її історичне значення Микита Сергійович Хрущов на ХХІІ з'їзді КПРС говорив: «ХХ століття — століття тріумфальних перемог комунізму. В першій половині століття на нашій планеті міцно утвердився соціалізм, у другій половині століття на ній утвердиться комунізм. Шлях до цього вказує нова Програма нашої партії, яку справедливо називають Комуністичним маніфестом сучасної епохи»<sup>1</sup>.

Нині не знайдеться жодного кутка на земній кулі, де Програма не привертала б загальної уваги, старанно не вивчалась би, широко не обговорювалась би. З почуттям величезного захоплення зустріли цей документ наші друзі в соціалістичних країнах, люди праці в країнах Заходу і Сходу. В ній вони справедливо вбачають перспективи все-світнього розвитку, прообраз майбутнього, яке чекає все трудове людство. Про це натхненно говорили від їх імені на ХХІІ з'їзді представники 80 марксистсько-ленінських партій.

Те, що ідеї нової Програми знаходять шлях до мільйонів і мільйонів трудящих, обумовлено, звичайно, тим, що в ній втілені їх найзаповітніші мрії і прагнення. І водночас це — грізний документ для тих, хто уособлює світ, що відживає свій вік, сходить з історичної арени, світ капіталізму з його жорстокою експлуатацією, винищувальними війнами, грабежем народів, безробіттям, голодом та іншими незліченними невиліковними хворобами і пороками.

Шляхи будівництва комуністичної економіки, виховання нової людини — будівника комунізму — і її моральний кодекс, розвиток держави і націй — все, що приваблює і захоплює простих людей в новій Програмі, є об'єктом злісних наклепів, замовчування, всіляких перекручень з боку ідеологів капіталістичного світу, здійснюваного через різ-

---

<sup>1</sup> М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, Доповідь на ХХІІ з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 року, К., 1961, стор. 4.

номанітні канали: пресу, радіо, телебачення та ін. «В нашій країні,— писала нещодавно в «Правді» голова Національного комітету Комуністичної партії США Е. Флінн,— в повному розпалі кампанія дезінформації, що має на меті відвернути увагу американського народу від головних положень чудової Програми вашої партії. Преса, телебачення, радіо в США галасливо подають перекручену картину роботи ХХІІ з'їзду КПРС, незмірно роздувають питання про Албанію, культ особи і боротьбу проти антипартійної групи, нібито з'їзд займався виключно цими питаннями. Реакціонери намагаються тим самим применшити історичне значення виступів на з'їзді і його рішень, а також приховати від нашого робітничого класу правду про те, що радянські люди завершили будівництво соціалізму і стали на широкий шлях, який веде до комунізму»<sup>2</sup>.

Навколо ідей Програми розгорнувся двобій ідеологій — буржуазної і комуністичної. У цій ідеологічній битві буржуазна ідеологія терпить поразку за поразкою. Одне з незаперечних свідчень хиткості її позицій — широкий міжнародний резонанс, викликаний Програмою, інтерес, що виявляють до неї люди різних переконань. Давно відійшли в минуле ті часи, коли зарубіжна пропаганда могла обійти мовчанням, зігнорувати те чи інше явище в житті радянського народу. Торжество революції і справи соціалізму в нашій країні, грандіозні науково-технічні досягнення останнього часу змусили пропагандистський апарат імперіалізму переглянути свої позиції, відкинути недооцінку і суцільний скептицизм щодо планів, проголошуваних Радянським Союзом. Чи не найхарактернішою в цьому розумінні була еволюція ставлення американської пропаганди до трьох програм Комуністичної партії Радянського Союзу. Перша програма 1903 р., як свідчить прогресивний публіцист і історик Герберт Аптекер, загалом залишилась непоміченою. Друга програма, прийнята вже після здійснення першої, у 1919 р., зустріла лише суцільну лайку і наклепницькі вихватки. Плани будівництва соціалізму, за тодішніми твердженнями американських пропагандистів, це — «грандіозний обман», вони «приречені на провал», «суперечать людській природі», «порушують усі економічні закони», бо базуються на «покидьках» суспільства — робітниках і селянах.

Нову, третю Програму КПРС буржуазні кола Америки зустріли вже інакше. Ні ігнорування, як це було у 1903 р., ні суцільного висміювання і спростовування, як це було у 1919 р., не помічається. І характерно: газета «Нью-Йорк таймс», яка це робила колись, нині, в 1961 р., змушена була опублікувати повний текст Програми. Що й сказати: разюча метаморфоза. До речі, Програма була повністю опублікована буржуазними видавництвами Канади й інших капіталістичних країн.

Це лише один з доказів того, що апологети імперіалізму змушені нині на кожному кроці рахуватись з усе зростаючою могутністю і авторитетом Радянського Союзу, соціалістичного табору, з переможною ходою комуністичних ідей. «В ХІХ столітті,— говорить товариш М. С. Хрущов,— буржуазія оголосила комуністичні ідеали утопією, цькувала й переслідувала їх прихильників. У першій третині ХХ століття вона в міжнародному масштабі здійснила кілька «антикомуністичних» походів і в цілому ряді країн оголосила комунізм похованим назавжди. В п'ятидесятих роках вона кричала про «невигійну кризу» комунізму. Минуло зовсім небагато років, і імперіалістична реакція

<sup>2</sup> Газ. «Правда» від 13 листопада 1961 р.

змушена відзначити колосальне зростання комунізму, його життєствердуючу силу, його все зростаюче значення в світовій історії»<sup>3</sup>.

Звичайно і зараз прислужники імперіалізму ведуть галасливу кампанію інсинуацій і наклепів з приводу, як вони пишуть, «нового комуністичного виклику». Чимало зустрічається при цьому відвертих нісенітниць, сміховинних тверджень, на яких зовсім не варто спинятись. Але реакція пропагандистського апарату на нову Програму КПРС надзвичайно характерна для методів, до яких вдаються сьогочасні «спростовувачі» марксизму-ленінізму, тієї отруєної зброї, яку вони застосовують у боротьбі проти комуністичної ідеології. Поряд з цим у коментарях буржуазної пропаганди міститься чимало вимушених визнань з приводу переваг соціалістичної системи, її епохальних досягнень, і водночас потворних явищ у системі сучасного капіталізму. Створення матеріально-технічної бази комунізму — ось у чому полягає визначене Програмою головне економічне завдання, яке належить здійснити радянському народові протягом наступного двадцятиріччя. Протягом цього періоду життєвий рівень радянських людей стане найвищим у світі. Реальність, обгрунтованість цих накреслень виходить з всебічного урахування можливостей радянської економіки. Величезні успіхи, досягнуті нею вже зараз, створюють надійну передумову виконання нових, ще грандіозніших планів.

Ці успіхи, як і триумфальні науково-технічні досягнення Радянського Союзу, зокрема безприкладні космічні польоти, мали своїм результатом, між іншим, і те, що буржуазна пропаганда, якщо не повністю, то значною мірою змушена була відмовитись від традиції оголошувати радянські економічні плани «надхмарними замками». І все ж накреслення Програми настільки стурбували правлячі кола Заходу, що вони будь-що намагаються відшукати в ній якісь невідповідності, слабкі місця, прояви утопізму та ін. Особливе занепокоєння Програма викликала у представників американських політичних і ділових кіл, оскільки в ній цілком ясно визначено, що в ході створення матеріально-технічної бази комунізму Радянський Союз перемаже Сполучені Штати в економічному змаганні.

Вже протягом першого десятиріччя обсяг промислової продукції СРСР зросте приблизно в 2,5 рази і таким чином перевищить обсяг промислової продукції США, а протягом 20 років — в 6 разів і залишить далеко позаду загальний обсяг промислового виробництва в США. Лідери республіканської і демократичної партій у конгресі США — Е. Дірксен і М. Менсфілд уже через два дні після опублікування проекту Програми поспішили висловити сумнів у можливості здійснення такого завдання. Щоправда висловлювалися вони недосить категорично, а М. Менсфілд ще й заявив про необхідність обов'язково збільшити щорічний приріст промислового виробництва до 4—5%. І тут ми якраз підійшли до самого вразливого явища в економіці США — значного відставання темпів її розвитку порівняно з СРСР.

Відома своєю завзятістю в антирадянських наклепах оглядачка «Нью-Йорк геральд трибюн» Маргарита Хіггінс, коментуючи проект Програми, намагається знецінити значення цієї очевидної переваги радянської економіки. Вона робить закид на адресу Програми КПРС. Розрахунки Програми, пише вона, «базуються на передбаченні, що в той час, коли Росія буде йти вперед, у США темпи економічного розвитку будуть залишатись незмінними»<sup>4</sup>.

<sup>3</sup> М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 111.

<sup>4</sup> Газ. «New York Herald Tribune» від 6 серпня 1961 р.

Насамперед, слід відзначити, що немає жодних підстав вважати таке становище нереальним. Радянська економіка з року в рік забезпечує саме ті темпи розвитку, які гарантують виконання намічених Програмою завдань. Що ж до американських темпів, то, за приблизними і невиправдано оптимістичними підрахунками буржуазних економістів, економіка США зможе зрости за десятиріччя на 50%<sup>5</sup>. Це значить, що річний приріст продукції становитиме 4,5%. Але навіть за цих умов Радянський Союз наздожене у 1970 р. Сполучені Штати. Додамо, що цифра — 4,5% нічим не обгрунтована — адже середньорічний приріст продукції у США становив у післявоєнні роки лише 2%. Ось чому оглядач «Нью-Йорк таймс» Сульцбергер дивиться на перспективи економічного розвитку інакше, ніж Хіггінс. Ніби відповідаючи їй, Сульцбергер писав: «Для того, щоб ми могли залишитись великою державою, ми повинні... активізувати всю нашу економіку. Хрущов у своєму сміливому плані дивиться на 20 років вперед. Підтасовка статистичних даних... — не кращий метод аналізу цього плану. Можливо, краще згадати про те, що було два десятиріччя тому, і подивитись, яких вражаючих досягнень вже домоглась Росія»<sup>6</sup>.

Так, ці досягнення стали таким незаперечним фактом, що шлях, на який стала Хіггінс і їй подібні для критики Програми, багатьма авторами на Заході вважається неефективним.

Інший і досить своєрідний шлях обирає лондонський «Економіст». «Зображуючи картини майбутнього, — пише журнал, — автори Програми, очевидно, більше базуються на бухгалтерії, ніж на революційній уяві»<sup>7</sup>. Звичайно, «Економісту» хотілося б краще бачити у Програмі фантастичні марення, прикриті революційною мішурою, а не глибоко науково обгрунтовані розрахунки. А взагалі «Економіст» — орган монополістичних кіл — у ролі захисника «революційності» — явище дуже комічне. Поряд з цим, характеризуючи плани піднесення матеріального добробуту радянських людей, «Економіст» вказує на реальну можливість «забезпечити громадянам безкоштовний комунальний транспорт, безплатні житла та інші комунальні послуги».

Якщо говорити серйозно, то хіба можна назвати інакше, ніж революційними, перспективи збільшення національного прибутку в п'ять разів, скасування податків, плати за транспорт, комунальні послуги, квартирної плати. Жодна капіталістична держава не вирішувала і не вирішить таких завдань.

У країнах капіталу народним масам, як відомо, пропонуються зовсім інші перспективи. Наприклад, поповнити і без того величезну армію безробітних і тим самим позбутись усіляких засобів до існування, або збільшення податків, що й відбулось нещодавно в Англії. В США, за визначенням президента Кеннеді, «17 мільйонів американців кожної ночі лягають спати голодними». Непомірно висока квартирна плата, надзвичайно високі ціни на медичне обслуговування, незадовільна система пенсійного забезпечення — це далеко не повний перелік явищ і фактів, що визначають життєвий рівень трудящих у країнах капіталу. На їх фоні сміховинними і дикими є твердження деяких буржуазних «критиків» Програми, що зафіксоване в ній вже давно досягнуто в капіталістичних країнах. Відповіддю на них можуть служити слова члена англійського парламенту Е. Х'юза. Висміюючи обіцянки консерваторів підняти рівень життя англійського народу вдвоє протягом 25 років,

<sup>5</sup> «U. S. News and World Report» від 29 травня 1961 р.

<sup>6</sup> Газ. «The New York Times» від 9 серпня 1961 р.

<sup>7</sup> «The Economist» від 5 серпня 1961 р., стор. 525.

Х'юз пише, що «у Англії немає двадцятип'ятирічного плану, який хоча б приблизно нагадував двадцятирічний план СРСР... Замість того, щоб дивитись у майбутнє, Англія просто йде, спотикаючись, від кризи до кризи»<sup>8</sup>.

Нарешті, вартій уваги ще один метод, з допомогою якого робляться спроби поставити під сумнів не стільки реальність, скільки доцільність здійснення нової Програми КПРС. Цей метод застосувала «Нью-Йорк таймс». Проливаючи лицемірні сльози, вона згадала про те, що здійснення планів будівництва нового життя «надто дорого обійшлося» радянським людям. Так, радянські люди добре пам'ятають, що дві криваві війни, які нав'язав їм капіталістичний світ, зокрема американська реакція, надовго затримали їх творчу працю, принесли чимало горя і жертв. Тим більше цінує радянський народ блага миру, з тим більшим ентузіазмом зміцнює могутність своєї Батьківщини, всього соціалістичного табору. Нині у імперіалістичних хижаків все менше і менше можливостей зірвати чи перешкодити будівництву нового життя, створенню комуністичної економіки, досягненню найвищого в світі життєвого рівня. Останнє хвилює буржуазну пропаганду не менш, ніж вражаючі цифри виплавки сталі, виробництва машин тощо. «Справжній вплив Програми,— зазначає з цього приводу відомий американський журнал «Ньюсуїк»,— полягає у створюваній нею картині кращого життя, більш повної відповіді людини на моральні, а також матеріальні вимоги ХХ століття»<sup>9</sup>. До цього визнання важко щось додати.

Розгляд тієї частини Програми, яка присвячена створенню матеріально-технічної бази комунізму, не дав її буржуазним «критикам» втішних результатів. І вони з особливою люттю накидаються на ті її розділи, де йдеться про дальший розвиток демократії в СРСР, про формування нової людини — людини комуністичного суспільства. «Економіст», наприклад, не наважуючись взяти під сумнів піднесення матеріального добробуту, пророкує, що це приведе до «буржуазного переродження» радянського суспільства<sup>10</sup>. Що й казати — несподіваний висновок. Будуючи комунізм, радянські люди, за «Економістом», як виявляється, йдуть у минуле — до капіталізму.

Численні буржуазні органи, зокрема «Таймс», після безуспішного жонгливання цифрами заявили, що комунізм неможливий, оскільки, мовляв, неможливо переробити природу людини. «В своїй Програмі,— писала «Таймс»,— радянські лідери здебільшого покладаються на рятівну силу виховання, прикладу і переконання. Поряд з цим вони, мабуть, уявляють, що більш високий життєвий рівень якось буде сприяти формуванню безкорисливої людини майбутнього. В цьому вони явно помиляються». Теж саме робить і французька «Монд», твердячи, що «злочинність, паразитизм, недисциплінованість, релігійність» ліквідувати неможливо. Чи панам з «Таймсу» і «Монду» невідомо, чи це вони тільки удають, що риси людини комуністичного завтра стають нормою для мільйонів і мільйонів радянських людей уже сьогодні? І, звичайно, їм важно збагнути, що названі «Мондом» явища, які є принципом суспільного життя в світі капіталу, можуть бути ліквідовані. До того ж жодна капіталістична країна ніколи не ставила, та й не могла поставити перед собою такої мети.

Характерний приклад «критики» перспектив розвитку радянської

<sup>8</sup> Цит. за журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1961, № 19, стор. 57.

<sup>9</sup> Див. журн. «За рубежом», 1961, № 43, стор. 6.

<sup>10</sup> «The Economist» від 5 серпня 1961, стор. 526.

демократії навів товариш М. С. Хрущов на ХХІІ з'їзді КПРС. Австрійська газета «Арбейтер-цейтунг» писала: «Ми віримо в те, що радянський громадянин післязавтра дійсно одержить безплатні квитки на проїзд, але вважаємо не дуже можливим, що він матиме право поїхати туди, куди захоче». Говорячи про цілковиту сміховинність цієї заяви, товариш М. С. Хрущов згадав про долю тих американців, які вирушили в «рейси свободи» по південних штатах, а опинилися в тюремних катівнях.

Буржуазні ідеологи люблять галасувати про відсутність «свободи» і «рівності» в Радянському Союзі. І це робиться тоді, коли партією проголошені і здійснюються побудова безкласового суспільства і перехід від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, від якої прямий шлях — до комуністичного громадського самоврядування. Що можуть протиставити цим історичним здобуткам і величним перспективам захисники буржуазної демократії? Адже в «цитаделі вільного світу» — США — в конгресі немає жодного робітника чи дрібного фермера. У Франції компартія, за яку було подано понад 3800 тис. голосів на останніх виборах, одержала лише 10 місць у парламенті. Капіталістичні держави дедалі частіше вдаються до кривавих розправ над трудящими з допомогою поліції і армії. «Деякі ліберали,— говорила в своїй промові на ХХІІ з'їзді КПРС Е. Флінн,— критикували аналіз сучасного капіталізму, що міститься у вашій Програмі, за «перебільшення». Товариші, запевняємо вас, ніяких найбільш різких слів не вистачить, щоб затаврувати до кінця пороки і злочини кровожерливої капіталістичної системи»<sup>11</sup>.

До різноголосого хору горе-критиків нашої Програми поспішили приєднатись і українські буржуазно-націоналістичні покидьки з смітників Америки і Європи. Їх найбільше стурбувало проголошене в Програмі КПРС дальше зближення націй і зміцнення дружби народів. Людці, для яких справою життя стало розпалювання міжнаціональної ворожнечі, проповідь звіриної ненависті до інших народів, насамперед російського, вважають просто катастрофічним об'єктивний процес зближення націй, посилення їх соціальної однорідності. Додамо, що катастрофічним він буде лише для залишків ідеології буржуазного націоналізму, яка остаточно втрачає ґрунт для свого існування.

Рекорд лицемірства та істеричності, мабуть, побила провідна американська газета «Нью-Йорк таймс», яка, коментуючи проект Програми, заявила: «Це — нове оголошення війни вільному світові — військової, політичної, економічної і пропагандистської». Слід, однак, зазначити, що подібних заяв у буржуазній пресі порівняно небагато. Навіть досвідчені фальсифікатори не відважились говорити про якусь «войовничість» чи «агресивну спрямованість» цього документа. Адже кожним словом, кожним накресленням Програма підтверджує істину: комунізм і мир невіддільні. Підтверджується це і самим фактом проголошення Програми — адже здійснення грандіозних планів комуністичного будівництва потребує тривалого міцного миру. Зарубіжні оглядачі, звертаючи увагу на цей незаперечний факт, відзначають, що Програма є найсильнішим аргументом, найкращою відповіддю тим, хто зараз роздуває воєнну істерію, покладаючи відповідальність за це на Радянський Союз. Кожний, хто не втратив здорового глузду і почуття реальності, усвідомлює, що не може країна, приступаючи до здійснення цілей, накреслених Програмою, водночас планувати і готувати війну.

<sup>11</sup> Газ. «Правда» від 24 жовтня 1961 р.

З абсурдними твердженнями «Нью-Йорк таймс» полемізують навіть численні буржуазні діячі і органи преси США. У передмові до виданого одним з буржуазних видавництв проекту Програми підкреслюється: «Особливий інтерес у розділі, присвяченому міжнародним питанням, мають такі моменти: наголос в документі на мирне співіснування і повторення тези, що війна не є неминучою; аналіз сучасних революцій в боротьбі за незалежність у колоніальних країнах, що відбуваються без такого поштовху, як світова війна, на відміну від попередніх революцій нашого віку; твердження, що класи і групи, які відстоюють політику мирного співіснування, панують зараз у світі».

Поява проекту Програми була ще одним ударом по позиціях трубадурів «холодної війни», вона викликала цілий ряд виступів політичних діячів, представників ділових кіл на користь мирного співіснування і налагодження дружніх стосунків з СРСР. Одним з перших відгукнувся відомий американський фінансист і громадський діяч Сайрус Ітон. В інтерв'ю 5 серпня 1961 р. він, зокрема, заявив: «Життя існує на землі протягом приблизно двох мільйонів років. Його прогрес був повільним. Віднині він стане більш швидким. Як капіталіст, я хотів би, щоб моя країна стала на позицію дружби і співробітництва з Радянським Союзом, що гарантувало б процвітання і мир усьому світу».

Проте в правлячих колах Сполучених Штатів переважають елементи, що ніяк не хочуть відмовитись від політики «з позицій сили» і схильні шукати розв'язання світових проблем на шляхах воєнних авантур. Серед них знайшлися і такі, що протягом останніх місяців виступили з прямими погрозами на адресу Радянського Союзу і соціалістичного табору. Були зроблені спроби навіть викласти «кредо» американського курсу щодо СРСР. За це взялася, наприклад, Асоціація військово-повітряних сил Сполучених Штатів, яку підтримують і фінансують крупні воєнні монополії. На своїй конференції у вересні 1961 р. асоціація прийняла програму, в якій зазначається, що «збереження статус кво є недостатнім для визначення національної мети Сполучених Штатів» і що їх національною метою і обов'язком «повинно бути повне викорінення радянської системи»<sup>12</sup>. І це маніакальне прагнення хочуть зробити основою політики США в той час, коли Програма КІРС ясно і недвозначно пропонує народам і державам перспективу мирного розвитку, міжнародного співробітництва.

Щоб підірвати віру в можливість мирного співіснування, деякі апологети імперіалізму знову звертаються до заявленої тези про те, що СРСР неминуче використає свою могутність для примусового встановлення комуністичних порядків, тобто до все тієї ж байки про «експорт революції», яка давно вже розвінчана багатьма західними авторами. Один з них, французький письменник П'єр Пате, досить влучно відповів на подібні спроби у своїй книзі «Радянський феномен»: «Кожний досить сильний народ намагається поширити свої ідеї. Проблема полягає лише в тому, як це зробити. Німеччина, наприклад, до цього часу не знала інших засобів, крім війни, проте подібного обвинувачення ніхто не може пред'явити Росії. Їй абсолютно чужа думка про те, щоб поширювати комуністичні ідеї на весь світ за допомогою Червоної Армії». Думати, що комуністичні партії світу є штучно створеними Москвою, пише далі Пате,— значить «знову підмінити історію мелодрамою подібно до тих, хто пояснював усю французьку революцію якимись темними махінаціями герцога Орлеанського і кількох франкмасонів»<sup>13</sup>.

<sup>12</sup> Див. журн. «За рубезом», 1961, № 43, стор. 6.

<sup>13</sup> P. P a t h é, Essai sur le phénomène soviétique, Paris, 1959, стор. 133—134.

Значно коротше, але не менш переконливо відповів на типові для американської пропаганди обвинувачення Радянського Союзу «в агресивності» простий американець Расс Гілмен у листі до редактора журналу «Таймс»: «Невже росіяни підуть на ризик руйнувань, почавши щонебудь самі? Впевнений, що ні. Ім це і не потрібно. Вони і без того перемагають».

Ідеї комунізму вже давно переможно крокують по світу без зброї, завойовуючи мільйони прихильників, стаючи могутньою матеріальною силою, здатною змінити світ. Нова Програма КППРС — це нове джерело натхнення для мільйонів трудящих в їх боротьбі за краще майбутнє.

Спроби якось знецінити значення ідей, покладених в основу Програми, применшити їх вплив на трудящих усього світу, посіяти недовір'я у її реальність і дійовість — все це переконливий прояв неспроможності теоретичних позицій буржуазних критиків Програми, обмеженості їх класової ідеології. Резонанс, викликаний Програмою, її широке обговорення ще раз довели незаперечні переваги світогляду наукового комунізму над ідеологією капіталістичного світу, продемонстрували величезну притягальну силу комуністичних ідей.

Ідейне банкрутство буржуазних критиків програми стає ще більш ясним з огляду на їх неспроможність висунути позитивну програму, що могла б привернути увагу мас, щось протиставити ясним і величним перспективам, висунутим комуністами. Протягом останніх років навіть у середовищі імперіалістичних правлячих кіл зростає відчуття втрати позицій Заходом, дедалі виразнішими стають голоси занепокоєння прогресуючим занепадом капіталістичної системи, звуженням сфери її панування і впливу.

Панічні настрої висловлювались неодноразово і з приводу катастрофічного падіння авторитету і послаблення позицій США та інших імперіалістичних держав в країнах Азії, Африки, Латинської Америки, неухильного зростання симпатій народів слаборозвинених країн до Радянського Союзу.

«Протягом значної частини нашої історії,— пише один з американських авторів,— ми сміливо дивились у майбутнє, в якому наша власна форма економічної організації — капіталізм — була панівною і провідною формою економічної і соціальної організації всього світу. Нині це вже невірно»<sup>14</sup>.

Неодноразово лунали заклики з боку відомого журналу «Лайф» створити «оперативну групу», яка могла б виробити «далекосяжний план», якусь концепцію «національної мети», але спроби здійснити це успіху не мали. Справа в тому, що, як зазначає американський оглядач Джеймс Рестон, «комуністи ясно бачать перед собою мету й прагнуть досягнути цієї мети. У нас же такої мети немає». Якщо це констатують і представники імперіалістичної верхівки, то це стає все ясним для мільйонів трудівників. «Жодний буржуазний уряд,— пише англійський шахтар Уоткінсон,— не може протиставити щонебудь радянським досягненням з часів Великої Жовтневої революції 1917 року або тим перспективам, які зараз відкриваються перед радянським народом»<sup>15</sup>.

Перспективу дальшої гонки озброєнь, воєнних авантур, зростання безробіття і експлуатації — ось що може фактично запропонувати капіталізм людям праці. І тому зростає їх переконання, що лише переможна хода комунізму, лише здійснення його програмних накреслень може позбавити все людство, всіх трудящих країн капіталу від пороків,

<sup>14</sup> R. Heiboner, *The Future as History*, New York, 1960, стор. 94.

<sup>15</sup> Газ. «Правда» від 6 листопада 1961 р.

породжених цим відживаючим ладом. І тому прості трудівники безпосередньо зв'язують Програму будівництва комуністичного суспільства з своєю власною долею. Чи не найкраще про це свідчать наведені товаришем М. С. Хрущовим на XXII з'їзді КПРС слова американського безробітного Артура Стоуна: «Народ Радянського Союзу не може уявити собі, яким важливим джерелом сили є ця Програма для нас, хто живе при пануванні капіталістів... Поспішайте виконати це завдання. Весь світ дивиться на вас у Радянському Союзі з надією, що ви здійсните цю Програму якнайшвидше; тим самим ви врятуєте мільйони людей, які інакше загинули б від експлуатації, були б розтопані і підкорені».

У численних листах від зарубіжних трудящих, що надходили і надходять у нашу країну в зв'язку з прийняттям Програми, висловлюється надія на те, що ми станемо в недалекому майбутньому свідками повсюдного торжества справи комунізму. «Я впевнений,— пише ірландець Мак Кенн,— що протягом 40—50 років комунізм восторжествує у всьому світі»<sup>16</sup>. Бурхливими оплесками зустріли делегати XXII з'їзду КПРС заяву голови Національного комітету компартії США Елізабет Герлі Флінн: «До 1980 року Радянський Союз стане країною комунізму. Ми твердо віримо, дорогі товариші, що волею американського народу до 1980 року Америка стане соціалістичною країною»<sup>17</sup>.

Безсумнівно, що наступне двадцятиріччя буде періодом не лише бурхливого розвитку соціалістичних країн, а й величезних соціальних зрушень, національно-визвольної боротьби, глибоких перетворень революційного характеру в країнах капіталу. Світ, безумовно, змінить своє обличчя протягом цих двох десятиріч. І хоч як не намагаються переконати себе і інших імперіалістичні ідеологи у непорушності капіталістичних порядків, свідомість історичної неминучості цих змін не дає їм спокою, викликає занепокоєння і тривогу.

Велика правда про історичні шляхи людства в найближчому майбутньому, висловлена в Комуністичному маніфесті ХХ століття — саме так називають нашу Програму,— ставить перед імперіалістичним світом та його ідеологами проблеми, які вони нездатні вирішити. Звідси — їх безсила лютя, настирливі нападки, безглузді пророцтва. «Те, що на нашу Програму злобно нападають мракобіси і реакціонери, нас нітрохи не бентежить. Ми були б збентежені, якби вони нас хвалили. Якщо мракобіси вийуть проти нашої Програми, значить вона влучає в ціль. Ми впевнено йдемо своїм шляхом — шляхом комунізму, твердо знаючи, що цим шляхом рано чи пізно піде все людство»<sup>18</sup>.

<sup>16</sup> Газ. «Правда» від 18 вересня 1961 р.

<sup>17</sup> Газ. «Правда» від 24 жовтня 1961 р.

<sup>18</sup> М. С. Хрущов, Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 116.

---

## *Комунізм входить в життя колгоспного села*

Є. С. КОРОЇД

### **З ІСТОРІЇ РУХУ КОЛЕКТИВІВ ТА УДАРНИКІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ**

XXII з'їзд КПРС, який прийняв нову Програму партії, знаменує собою вступ нашої країни в той історичний період, коли безпосередньо розв'язуються завдання створення безкласового комуністичного суспільства вільних свідомих трудівників. Вказуючи на основні завдання партії цього періоду, товариш М. С. Хрущов говорив, що «наша партія зосереджує свої зусилля на розв'язанні завдань розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Головними з них є: по-перше, створення матеріально-технічної бази комунізму, по-друге, розвиток на цій основі комуністичних суспільних відносин і, по-третє, формування людини майбутнього, комуністичного суспільства»<sup>1</sup>.

Велике майбутнє в боротьбі за побудову комунізму належить руху за комуністичну працю, який безперервно зростає і є яскравим показником високої свідомості мас, розвитку їх творчої ініціативи. Рух ударників і колективів комуністичної праці ввібрав у себе весь досвід соціалістичного змагання попередніх років і вніс свій, новий зміст. Рух за комуністичну працю передбачає високу продуктивність праці, максимальне використання досягнень науки і техніки, підвищення культурного, загальноосвітнього і технічного рівня трудящих. Виникнувши спочатку на підприємствах соціалістичної промисловості, цей рух швидко поширювався в усіх галузях народного господарства, в тому числі і в сільськогосподарському виробництві.

З самого зародження цей рух розгортається під безпосереднім керівництвом партійних організацій. У здійсненні керівництва цим рухом партійні організації України застосовують різноманітні форми. Найбільш поширеними з них є проведення семінарів і нарад, науково-виробничих конференцій по обміну досвідом бригад і ударників комуністичної праці та поширенню методів їх роботи, видання листівок, бюлетенів, плакатів про роботу ударників комуністичної праці. Систематично проводяться спеціальні семінари секретарів первинних організацій з обговоренням питань керівництва рухом колективів комуністичної праці. Так, Києво-Святошинський райком КП України, Київської області, у квітні—травні 1959 р. прийняв рішення про відрядження в первинні партійні організації партійних, радянських та комсомольських працівників, пропагандистів для подання практичної допомоги в організації змагання за комуністичну працю. У колгоспах, бригадах, на фермах

---

<sup>1</sup> М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху. До підсумків наради представників комуністичних і робітничих партій, К., 1961, стор. 14.

читалися лекції, проводилися бесіди про принципи комуністичної праці<sup>2</sup>. Систематично проводить семінари Бородянський райком КП України, цієї ж області. У 1959—1960 рр., наприклад, на нарадах виступали з розповідями про свою роботу ударники комуністичної праці: ланкова колгоспу «Україна» тов. Ніколенко, свинарка колгоспу ім. Шевченка тов. Нечай та ін. Бородянський райком партії практикує також обговорення на засіданнях бюро звітів секретарів партійних організацій про керівництво рухом за комуністичну працю. Кращий досвід узагальнюється і поширюється в усіх первинних партійних організаціях колгоспів і радгоспів<sup>3</sup>.

Райкоми партії проводять семінари секретарів первинних партійних організацій разом з керівниками агітколективів. На цих семінарах секретарі первинних партійних організацій обмінюються досвідом проведення масово-політичної роботи в колективах комуністичної праці. Так, у червні 1959 р. у радгоспі «Червоний чабан», Херсонської області, було проведено семінар секретарів партійних організацій. Учасники семінару заслухали доповідь про рух за комуністичну працю, ознайомились з тим, як працюють і вчаться члени колективів комуністичної праці, обмінялись досвідом проведення політичної роботи<sup>4</sup>. В Богородухівському райкомі КП України, Харківської області, періодично проводяться семінари секретарів парторганізацій, голів колгоспів, спеціалістів сільського господарства, механізаторів. На цих семінарах вивчається досвід керівництва колективами комуністичної праці, виступають ударники комуністичної праці та передовики сільськогосподарського виробництва<sup>5</sup>.

З метою поширення форм і методів роботи ударників і колективів комуністичної праці партійні організації Львівської області організували екскурсії до передових колгоспів України, де є колективи комуністичної праці. Так, Перемишлянський райком КП України організував екскурсію до колгоспу «Україна», Городоцького району, Хмельницької області. В екскурсії взяли участь секретарі парторганізацій, голови колгоспів, інструктори райкому партії, передовики виробництва. Екскурсанти ознайомились з досвідом роботи партійної організації, побували на фермах, у бригадах. Перемишлянський райком партії також практикує проведення семінарів, на які запрошуються новатори виробництва, голови колгоспів з інших областей. Так, на семінар, що відбувся у червні 1959 р., були запрошені з Кіцманського району, Чернівецької області, голова колгоспу «40-річчя Радянської України», секретар партійної організації колгоспу ім. Леніна, які поділились досвідом своєї роботи<sup>6</sup>.

Важливою формою поширення досвіду передовиків змагання за комуністичну працю є науково-виробничі конференції. Часто такі конференції проводяться у Березнянському районі, Чернігівської області. На конференції в с. Стольному, що відбулася влітку 1960 р., було обговорено доповіді «Класики марксизму-ленінізму про будівництво комуністичного суспільства», «Що означає працювати й жити по-комуністичному», «Рух бригад і ударників комуністичної праці в період розгор-

<sup>2</sup> Поточний архів Київського обкому КП України, Інформація Києво-Святошинського райкому КП України про рух за комуністичну працю.

<sup>3</sup> Поточний архів Київського обкому КП України, Інформація Бородянського райкому КП України про рух за комуністичну працю.

<sup>4</sup> Газ. «Колгоспне село» від 5 червня 1959 р.

<sup>5</sup> Поточний архів ЦК КП України, Відділ пропаганди та агітації, Інформація Харківського обкому КП України про керівництво рухом за комуністичну працю.

<sup>6</sup> Газ. «Колгоспне село» від 21 червня 1959 р.

нутого будівництва комунізму» та ін. На цій конференції про досвід своєї роботи розповіли доярки тт. Черток, Голівець, Підласая<sup>7</sup>. Подібні конференції проводяться також в Обухівському районі, Київської області<sup>8</sup>.

Досвід роботи учасників руху за комуністичну працю узагальнюється, про кращих з них випускаються яскраві, змістовні плакати. У 1961 р. Вінницький обком КП України випустив плакат про роботу ударника комуністичної праці тов. Малиновської, яка за вісім місяців 1960 р. відгодувала понад 1607 свиней, здавши державі 1607 ц свинини собівартістю 280 крб. за центнер (за старим масштабом цін). Часто тов. Малиновська виїжджає в інші колгоспи і радгоспи для передачі свого досвіду роботи<sup>9</sup>. Серед учасників руху за комуністичну працю багато передовиків сільськогосподарського виробництва, Героїв Соціалістичної Праці, яких М. С. Хрущов образно назвав маяками. Цим кращим трудівникам сільськогосподарського виробництва властиве прагнення поділитись своїм досвідом, знаннями, вмінням з широкими масами колгоспників і робітників радгоспів.

Велику увагу питанням поширення передового досвіду приділили січневі (1961 р.) пленуми ЦК КПРС і ЦК КП України, в рішеннях яких підкреслюється, що поширення передового досвіду — один з найважливіших резервів збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів. Партійні організації України мають певний досвід у цій справі. На базі передових колгоспів, ферм, бригад працюють школи, університети, семінари передового досвіду. Навчанням керують відомі майстри сільськогосподарського виробництва. Більше двох років у радгоспі «Червоний», Одеської області, працює університет передового досвіду, в якому навчається 520 робітників, у тому числі 62 комуністи і 170 комсомольців. Університет відвідують усі ударники комуністичної праці. В ньому з лекціями виступають учені, спеціалісти сільського господарства, передовики виробництва, партійні і радянські працівники<sup>10</sup>. З 1959 р. на базі ланок двічі Героя Соціалістичної Праці Є. Долинюк, Героя Соціалістичної Праці Г. Єременко, двічі Героя Соціалістичної Праці М. Савченко, Героя Соціалістичної Праці П. Комісар працюють школи передового досвіду, в яких періодично вчать молоді кукурудзоводи і тваринники.

Впровадження досвіду передовиків сприяє підвищенню продуктивності праці та збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції. В радгоспі № 4, Одеської області, запровадження передового досвіду сприяло тому, що доярки, які борються за звання ударників комуністичної праці, стали обслуговувати по 21—23 корови замість 8—10 корів, а телятниці добилися збільшення приросту телят<sup>11</sup>. На молочно-товарній фермі колгоспу ім. Кірова, Ананівського району, Одеської області, застосувавши метод свинаря Я. Чижа, майже вдвоє збільшили виробництво свинини<sup>12</sup>.

Інколи в передачі передового досвіду беруть участь цілі бригади

<sup>7</sup> Поточний архів ЦК КП України, Відділ пропаганди та агітації, Інформація Чернігівського обкому КП України про керівництво рухом за комуністичну працю.

<sup>8</sup> Поточний архів ЦК КП України, Відділ пропаганди та агітації, Інформація Обухівського райкому КП України про організацію змагання за комуністичну працю.

<sup>9</sup> Поточний архів ЦК КП України, Відділ пропаганди та агітації, Інформація Вінницького обкому КП України про керівництво рухом за комуністичну працю.

<sup>10</sup> Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Інформація Одеського обласного управління сільського господарства про рух новаторів.

<sup>11</sup> Газ. «Колгоспне село» від 10 червня 1959 р.

<sup>12</sup> Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Інформація Одеського обласного управління сільського господарства про рух новаторів.

і ферми. Так, колектив молочно-товарної ферми № 2 колгоспу ім. Держинського, Чернівецького району, Вінницької області, борючись за звання комуністичної, за короткий строк досяг високих надоїв молока. З ініціативи комсомолок тт. Хавой і Закутій колектив ферми вирішив взяти шефство над фермою № 1 свого колгоспу і фермою сусіднього колгоспу, куди було послано найбільш досвідчених доярок тт. Закутій, Манилюк, Крижанівську. Вони на практиці показали свої прогресивні методи роботи. На закінчення було проведено збори, на яких доярки розповіли про роботу своєї ферми. На цих зборах доярки прийняли рішення розгорнути змагання за звання колективу комуністичної праці<sup>13</sup>.

Партійні організації залучають передовиків виробництва, ударників комуністичної праці до проведення агітаційно-масової роботи. В Петропавлівському районі, Дніпропетровської області, активними агітаторами стали керівники колективів комуністичної праці — доярки тт. Гринько і Перехрест, пташниця тов. Шевченко, тракторист тов. Сова та ін.<sup>14</sup> В Лоснівському районі, Чернігівської області, влітку 1959 р. працювали агітаторами 500 передовиків сільськогосподарського виробництва<sup>15</sup>. Залучення до активної агітаційно-масової роботи передовиків виробництва, ударників комуністичної праці сприяє тому, що агітація стає більш дійвою і конкретною, тісно пов'язаною з практичним життям колгоспів і радгоспів. Агітатори не тільки проводять бесіди, а й за дорученням партійних організацій беруть участь у перевірці виконання соціалістичних зобов'язань, роз'яснюють конкретні виробничі завдання на найближчий час.

У перших рядах борців за комуністичну працю йдуть комуністи і комсомольці. Тракторній бригаді ім. П. Ангеліної з Старо-Бешівського району, одній з перших у Донецькій області було присвоєно звання бригади комуністичної праці. В ній працювали 23 механізатори, з них 16 комуністів<sup>16</sup>. У колгоспах Запорізької області на 1 жовтня 1960 р. за звання колективів комуністичної праці боролись 122 бригади, в яких працювало 2926 комуністів<sup>17</sup>. Серед учасників змагання за комуністичну працю багато комсомольців. На фермі великої рогатої худоби колгоспу ім. Горького, Чорноострівського району, Хмельницької області, звання ударників комуністичної праці присвоєно всім комсомольцям, які тут працюють. У колгоспі ім. Леніна, Чемеровецького району, цієї ж області, звання колективу комуністичної праці одержала комсомольсько-молодіжна комплексна ферма, на якій працювало 162 чоловіки. Очолює цей колектив комуніст тов. Паньков<sup>18</sup>. Ці та інші численні дані свідчать про те, що комуністи і комсомольці виступають в авангарді руху за звання ударників і колективів комуністичної праці.

Завдяки партійному керівництву рух за комуністичну працю в колгоспах і радгоспах Української РСР став масовим. У кінці 1960 р. в колгоспах і радгоспах 19 областей за почесне звання колективів комуністичної праці змагався 6801 колектив, що охоплює понад 102 тис. чоловік. Тоді ж звання колективів комуністичної праці було присвоєно 115 колективам, в яких самовіддано працювало більше 111 тис. чоловік, що

<sup>13</sup> Поточний архів ЦК КП України, Відділ пропаганди та агітації, Інформація Вінницького обкому КП України про керівництво рухом за комуністичну працю.

<sup>14</sup> Газ. «Колгоспне село» від 13 червня 1959 р.

<sup>15</sup> Газ. «Колгоспне село» від 15 червня 1959 р.

<sup>16</sup> Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Інформація Донецького обласного управління сільського господарства про рух новаторів.

<sup>17</sup> Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Інформація Запорізького обласного управління сільського господарства про рух новаторів.

<sup>18</sup> Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР, Інформація Хмельницького обласного управління сільського господарства про рух новаторів.

становить 35% загальної кількості удостоєних цього звання в усіх галузях сільського господарства України. За почесне звання ударників комуністичної праці в колгоспах боролись 11 379 чоловік. Воно було присвоєно 3487 трудівникам сільського господарства України<sup>19</sup>.

Отже, рух колективів комуністичної праці з кожним днем зростає, охоплює дедалі ширші маси трудівників соціалістичного сільського господарства України, які самовіддано працюють над здійсненням великих планів комуністичного будівництва, накреслених XXII з'їздом КПРС.

В. С. ПЕТРЕНКО

### ПІДНЕСЕННЯ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ І КОМУНІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ

(1953—1961 рр.)

У прийнятій XXII з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу Програмі ставиться як безпосереднє практичне завдання — побудова комуністичного суспільства. Одним з найважливіших результатів будівництва комунізму буде ліквідація соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Поступово колгоспні села перетворяться в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими житловими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, культурними й медичними закладами. Кінець кінцем, щодо культурно-побутових умов життя сільське населення зрівняється з міським. Велике значення для ліквідації відмінностей між містом і селом матиме подальше піднесення культурного рівня і комуністичної свідомості трудівників села.

За останні роки, особливо після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, коли розгорнулася героїчна боротьба трудящих за піднесення сільського господарства, партійними організаціями немало зроблено для піднесення культурного рівня і виховання комуністичної свідомості колгоспного селянства. За 1953—1961 рр. в житті колгоспного селянства сталися великі зміни. Робота, проведена Комуністичною партією, всім радянським народом після вересневого пленуму ЦК КПРС, дала свої результати. Уже в 1958 р. Радянський Союз по валовому виробництву молока і масла наздогнав, а по темпах розвитку сільського господарства набагато випередив США. Значних успіхів досягнуто і в розвитку сільського господарства Української РСР. Особливо великих успіхів досягнуто в республіці в 1961 р. Партійні і радянські органи, зробивши необхідні висновки із справедливої критики, якій вони були піддані на січневих (1961 р.) пленумах ЦК КПРС і ЦК КП України покращили організаторську роботу і зуміли підняти маси на боротьбу за збільшення виробництва зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Встановлений план продажі державі 650—700 млн. пудів хліба перевиконаний. Колгоспи і радгоспи України засипали в засіки Батьківщини 780 млн. пудів або в 2,2 раза більше, ніж у 1960 р. За дев'ять місяців 1961 р. колгоспи і радгоспи виробили на сто га сільськогосподарських

<sup>19</sup> Підрховано за матеріалами Міністерства сільського господарства УРСР. В цю кількість не включено дані шести областей.

угідь по 180 ц молока проти 169 ц за такий же період 1960 р. На 6 листопада 1961 р. державі продано 1200 тис. т м'яса і 6045 тис. т молока або на 788 тис. т молока більше, ніж за такий же період 1960 р.<sup>20</sup>

Боротьба за розв'язання господарських завдань тісно поєднується з величезною роботою партійних організацій по вихованню колгоспників у дусі колективізму, дружби народів, зростанню їх трудової активності. В. І. Ленін вчив, що тільки за умови високої свідомості мас можливе успішне будівництво комуністичного суспільства, що «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»<sup>21</sup>. За останні роки Комуністична партія здійснила ряд важливих заходів по дальшому розгортанню радянської демократії, усунула дріб'язкову опіку над колгоспами з боку місцевих організацій. Багато зроблено для піднесення життєвого рівня колгоспного селянства. Партійні органи, творчі організації, культосвітні установи, робітничі колективи міст подають дедалі більшу допомогу селу. На село прийшли кваліфіковані кадри працівників. Серед колгоспників налагоджено широку масово-політичну і культурно-виховну роботу.

Значну увагу приділено розгортанню лекційної пропаганди на селі. В 1956 р. було реорганізовано Всесоюзне товариство для поширення політичних і наукових знань і тим самим ліквідовано паралелізм і розпороченість лекторських сил. За останні роки значно більше прочитано лекцій на сільськогосподарські теми. Лише в 1958 р. пропаганду сільськогосподарських знань на Україні вели понад 25 тис. членів Товариства для поширення політичних і наукових знань<sup>22</sup>. Партійні організації широко залучають до лекційної пропаганди передовиків і спеціалістів сільського господарства. Освітній рівень і агротехнічні знання колгоспників настільки зросли, що багато з них стали кваліфікованими лекторами. Систематично з лекціями перед широкими аудиторіями виступають двічі Герої Соціалістичної Праці М. Посмітний, Є. Долинюк, С. Виштак, С. Бешуля, Герої Соціалістичної Праці В. Левчик, А. Герасименко та багато інших<sup>23</sup>.

Партійні організації постійно дбали про зростання теоретичного та ідейного рівня передовиків сільського господарства. Так, Заставнівський райком КП України, Чернівецької області, кілька років тому доручив передовій доярці колгоспу ім. Кірова О. Зубик, яка надоювала по 6600 і більше кг молока від однієї корови, підготувати лекцію про свій досвід роботи. Відтоді знатна доярка, нині Герої Соціалістичної Праці, стала лектором. У 1960 р. в районі до лекційної пропаганди було залучено понад 100 працівників колгоспного виробництва. І в тому, що Заставнівський район у 1959 р. на кожні сто гектарів сільськогосподарських угідь виробив по 100,4 ц м'яса, по 451 ц молока, зібрав на кожному гектарі по 40 ц зерна кукурудзи, немала заслуга і сільських лекторів, які словом і власним прикладом запаливали колгоспників на виконання завдань семирічкі<sup>24</sup>.

<sup>20</sup> Газ. «Правда» від 20 жовтня та 6 листопада 1961 р.

<sup>21</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 446.

<sup>22</sup> Газ. «Радянська Україна» від 8 жовтня 1958 р.

<sup>23</sup> Газ. «Радянська Україна» від 8 жовтня 1958 р.; партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 12, од. зб. 198, арк. 17; партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 24, од. зб. 241, арк. 84; партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 17, од. зб. 52, арк. 35.

<sup>24</sup> Ф. Мацідонський, Семирічку — за чотири роки, К., 1960, стор. 33.

Особливого розвитку лекційна пропаганда набула після виходу постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.) та постанови пленуму ЦК КП України «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи до її поліпшення» (квітень 1960 р.). Якщо в 1958 р. в Тернопільській області було прочитано 47 тис. лекцій, з них на сільськогосподарські теми — понад 5 тис., про передовий досвід — 531 лекцію, то в 1960 р. було прочитано 73 тис. лекцій, з них на сільськогосподарські теми — понад 11 тис. і про передовий досвід — 3 153 лекції<sup>25</sup>. Значно поліпшилась лекційна пропаганда і в інших областях України. Якщо в Полтавській області в 1958 р. було прочитано 6463 лекції на сільськогосподарські теми, з них про досвід передовиків — 1158 лекцій, то лише за 9 місяців 1961 р. тут прочитано 15 912 лекцій, з них про досвід передовиків 3825, тобто майже в 3 рази більше. По республіці на цю тематику в 1958 р. було прочитано 172 тис. лекцій, а за 9 місяців 1961 р. — у 1,5 раза більше. Це мало великий вплив на піднесення культурно-технічного рівня і комуністичної свідомості колгоспників.

Велику роль у комуністичному вихованні колгоспного селянства відіграли культурні зв'язки міста й села, що особливо розширилися за останні роки. Колективи підприємств і творчих організації систематично направляли на село досвідчених лекторів для ведення пропаганди серед колгоспників. Тісні зв'язки з селом встановились у письменників лауреатів Ленінської премії М. Рильського, М. Стельмаха, композиторів К. Данькевича, П. Майбороди, художників М. Дерегуса, В. Касіяна, Т. Яблонської та багатьох інших. Група наукових і творчих працівників Києва, уродженців с. Студеної, Піщанського району, Вінницької області, у березні 1960 р. через газету «Радянська Україна» звернулася до всіх представників науки та культури з закликом взяти культурне шефство над селом. Вони писали: «Як рідна мати, плекає, виховує, веде нас вперед Комуністична партія. А ми? Чи ж усе ми робимо, щоб віддячити їй, віддячити народові за те, що вони зробили для нас? Країна здійснює історичні накреслення партії — великий семирічний план. Все кращим і кращим стає життя трудящих. От і в нашому селі колгоспники живуть у достатку, спорудили прекрасний Палац культури, будують лікарню. Порадившись, ми вирішили взяти за власний рахунок відрядження і поїхати на село, допомогти землякам у налагодженні політико-виховної та культурно-масової роботи. За два тижні ми провели значну кількість лекцій і бесід в рідному селі і в районному центрі, консультували гуртківців художньої самодіяльності, допомогли колгоспному активу розв'язати ряд практичних питань культурного будівництва. Такі виїзди ми будемо практикувати і надалі. Сподіваємось, що наш почин, викликаний самим життям, буде підтриманий і продовжений нашими колегами — діячами науки, мистецтва, літератури»<sup>26</sup>. Цей заклик знайшов широкий відгук серед працівників наукових установ і творчих організації. Тисячі творчих і наукових працівників регулярно виступають перед колгоспниками.

Здійснюючи програму будівництва комунізму, партійні організації постійно вдосконалюють форми ідеологічної роботи. У наш час, коли формування нової людини є одним з головних практичних завдань, коли мільйони радянських людей вчаться працювати й жити по-комуні-

<sup>25</sup> Поточний архів Тернопільського обласного відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР, Статистичні звіти за 1958 та 1960 рр.

<sup>26</sup> Газ. «Радянська Україна» від 20 березня 1960 р.

стичному, народна ініціатива породила нові форми лекційної пропаганди, серед яких почесне місце займають університети культури. Широке кола інтелігенції, в тому числі діячі науки та мистецтва, спеціалісти народного господарства безкорисливо передають трудящим свої знання. Одним з перших на селі був створений і успішно працює університет культури в с. Геронимівці, Черкаської області. Вже на кінець 1958 р. в селах було 474 університети культури, а через два роки вони були майже в кожному районному центрі, в багатьох селах<sup>27</sup>. Університети культури поєднують лекційну пропаганду з цікавими тематичними вечорами, які виховують молодь на революційних і трудових традиціях. В університеті культури колгоспу ім. Карла Маркса, Житомирського району, Житомирської області, після заняття на тему «Праця при соціалізмі та комунізмі» було організовано зустріч з ветеранами праці. Голова колгоспу тов. Король, секретар парторганізації тов. Маковський розповіли про трудове життя колгоспників, які пішли на заслужений відпочинок, потім виступили ветерани праці<sup>28</sup>.

У постанові ЦК КПРС «Про роботу університетів культури» (1960 р.) вказується, що народні університети повинні бути не місцем розваг, а школою марксистсько-ленінського виховання трудящих. ЦК партії викрив недоліки в їх роботі, які полягали в тому, що подекуди організаційні форми були збюрокрачені, порушувався принцип необмеженого доступу в університети, навчальні програми не були досить диференційовані. ЦК КПРС вказав, що головне завдання народних університетів «всіляко допомагати партії діяти ідейним впливом до кожної радянської людини, розвивати у слухачів прагнення до самоосвіти, допомагати їм краще використовувати набуті знання в житті»<sup>29</sup>. Виконуючи постанову, партійні організації значно збагатили методи й форми роботи університетів культури. В університетах виховується не лише ті, хто в них вчиться, а й ті, хто вчить. Проведення занять в університетах культури не лише приносить моральне задоволення письменникам, композиторам, артистам, а й збагачує їх творчість.

У комуністичному вихованні трудящих, що його здійснюють партійні організації, значне місце належить подоланню релігійних пережитків, найбільш шкідливих і живучих залишків експлуататорського минулого. У розгортанні науково-атеїстичної пропаганди серед трудящих важливу роль відіграла постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (листопад 1954 р.), в якій було викрито недоліки, що мали місце в цій справі, визначено зміст, форми й методи атеїстичної пропаганди. За 1954—1960 рр. партійні організації та лекторські групи на селі досягли певних успіхів в атеїстичному вихованні трудящих. Було прочитано десятки тисяч лекцій у сільських клубах, широкого розмаху набула індивідуальна робота з віруючими. Колишні віруючі виступали на сторінках газет, викриваючи фальш і облудність релігії, з боєм згадували про марно втрачені роки. Так, колишня сектантка Н. Прокопчук, звертаючись до віруючих через газету «Вільне життя» (Тернопільська область), писала: «Огляньтеся навкруги, подивіться тверезими очима, розбийте релігійний туман. Ви побачите: життя наше хороше, ще прекраснішим воно буде завтра. І ми самі його господарі, його творці. Відкиньте мрії про «царство небесне», боріться за царство земне, тільки наполегливою працею його можна здобути»<sup>30</sup>. Таких пропагандистів атеїзму стає де-

<sup>27</sup> Поточний архів Міністерства культури УРСР, спр. 9, арк. 3.

<sup>28</sup> О. Г о р б и к, Колгоспний університет культури, К., 1960, стор. 26.

<sup>29</sup> Журн. «Соціалістична культура», 1960, № 12, стор. 2.

<sup>30</sup> Газ. «Вільне життя» від 2 серпня 1958 р.

дали більше. В останні роки значного поширення набула організація пересувних клубів атеїзму, кутків і кімнат атеїста при сільських клубах. Цікаву роботу серед трудівників села проводить, наприклад, Бахмацький пересувний клуб атеїста, Чернігівської області. Члени клубу побували майже в усіх селах району, охопивши своїм впливом переважну більшість населення району. Цікаво був проведений вечір в с. Бахмач, де з лекцією на антирелігійну тему виступив учитель Я. Зизя, потім були продемонстровані хімічні досліди, які спростовували релігійні вигадки. На вечорі виступила літня колгоспниця М. Радищук, колишня віруюча. Вона закликала людей не ходити до церкви, не вірити в бога<sup>31</sup>. Все це допомогло багатьом віруючим вирватись з полону марновірства й темряви, включитися до трудового життя і стати активними будівниками комунізму.

З кожним роком кількість віруючих зменшується. Якщо в 1954 р. на Тернопільщині віруючі становили 0,3% загальної кількості населення, то в 1960 р.— лише 0,1%<sup>32</sup>. За цей час у Чернігівській області кількість сектантів зменшилась у 6 разів<sup>33</sup>. Проте деяка частина трудящих ще не позбулася релігійних пережитків. Завдання полягає у тому, щоб визволити цих людей з-під релігійного впливу. До цього закликає постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах», в якій відзначені серйозні недоліки в антирелігійній роботі і підкреслюється, що лише цілеспрямована, активна й конкретна атеїстична пропаганда може принести бажані наслідки. В. І. Ленін говорив, що «масам необхідно дати найрізноманітніший матеріал з атеїстичної пропаганди, знайомити їх з фактами з найрізніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити їх з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т. п.»<sup>34</sup>. Радянське життя, боротьба за побудову комунізму, активна пропагандистська робота серед віруючих з часом витісняє з свідомості трудящих рештки релігійних вірувань.

На службу виховання у трудівників села комуністичного ставлення до праці, до громадських обов'язків, на викриття пережитків паразитизму, неробства, пияцтва, спекуляції поставлені всі форми й засоби виховної роботи серед колгоспників, зокрема клуби та будинки культури, бібліотеки, кіно і преса. У вихованні трудящих все більша роль відводиться громадськості. В багатьох селах України громадськість під керівництвом партійних організацій створює нестерпну обстановку для тих, хто не хоче працювати, порушує правила соціалістичного співжиття. За почином міських комсомольців Одеси у 1956—1958 рр. розгорнувся рух «легкої кавалерії». Як радив М. С. Хрущов на XIII з'їзді ВЛКСМ, комсомол спрямував гострі списи «легкої кавалерії» проти пережитків капіталізму на селі. Загони «легкої кавалерії» були створені потім в більшості сіл України, а в Одеській та Кримській областях— у кожному колгоспі. Вони не лише розгорнули боротьбу з порушниками порядку, а й своїм прикладом запалювали колгоспників на піднесення культури села, зокрема брали активну участь в озелененні вулиць, насадженні парків, садів тощо<sup>35</sup>. «Легка кавалерія» користується вели-

<sup>31</sup> Газ. «Деснянська правда» від 4 січня 1960 р.

<sup>32</sup> Архів уповноваженого в справах культів Тернопільської області, Справа «Сектантські общини».

<sup>33</sup> І. Собко, Пропагандист в гущі народу, К., 1960, стор. 47.

<sup>34</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 195.

<sup>35</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма наради в ЦК ЛКСМУ від 22 березня 1957 р., арк. 55.

ким авторитетом серед трудящих. Лише загони Охтирського району, на Сумщині, одержали протягом одного року від трудящих 1500 листів, випустили десятки стінних сатиричних газет, плакатів, до яких трудящі подали понад тисячу кореспонденцій<sup>36</sup>.

Великий вплив на виховання трудящих має їх участь в громадській діяльності. За останні роки майже в усіх селах України створено громадські суди, що повели рішучу боротьбу проти крадіжок, самогонування, пияцтва та інших ганебних явищ, які ще подекуди зустрічаються. У цю боротьбу включилися тисячі передових колгоспників у складі народних дружин. Важливу роль у впровадженні нових форм виховання трудящих відіграла постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні» (березень 1959 р.). Завдяки всенародній участі в боротьбі з пережитками капіталізму на селі різко зменшилась кількість порушень правил соціалістичного співжиття.

Значного розвитку на селі набрала бібліотечна справа, яка відіграла важливу роль в піднесенні агротехнічних знань і загальної культури колгоспного селянства України. У 1958 р. в республіці працювало 26 тис. сільських бібліотек, в яких налічувалось 65 млн. книжок, а в 1959 р. їх кількість збільшилась до 98 млн. томів<sup>37</sup>. З 1950 по 1959 р., наприклад, у сільських бібліотеках Тернопільської області кількість книжок збільшилась в п'ять<sup>38</sup>, а в Чернігівській області — в шість разів<sup>39</sup>. Бібліотечні працівники проводять велику роботу по пропаганді книжок, виховують у трудящих прагнення до самоосвіти, підвищення загальноосвітнього й культурного рівня. Широкий розмах заочної і вечірньої освіти на селі значно посилив потяг колгоспників до літератури. Якщо в 1953 р. на селі налічувалось 2 млн. читачів і їм було видано майже 30 млн. книжок, то на кінець 1958 р. кількість читачів і книговидач збільшилась у два рази. У 1960 р. читачів було 6559 тис., кожний з них у середньому прочитав 17,4 книжок<sup>40</sup>.

Сільські бібліотеки впроваджують нові форми й методи роботи, мета яких — донести якнайбільше книжок до читача. В серпні 1954 р. комсомольці Синівського району, Сумської області, запропонували створити бібліотечні пересувки в кожній тракторній бригаді, на кожній тваринницькій фермі. Цей почин був підхоплений по всій республіці: вже у вересні на Україні працювало 1246 таких пересувок<sup>41</sup>. У 1958 р. кожна сільська бібліотека мала по кілька пересувок, а у віддалених населених пунктах були організовані пункти видачі. Так, бібліотека с. Маршинці, Новоселицького району, Чернівецької області, має 9 пересувок, у кожній з них налічується по 500 і більше книжок. За п'ять років кількість читачів зростає в десять разів<sup>42</sup>. У формулярах сільських читачів скрізь можна бачити поряд з творами класиків марксизму-ленінізму книги з механіки, ветеринарії, ґрунтознавства. Їх цікавить література про життя братніх народів і трудящих колоніальних країн, революцій-

<sup>36</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма наради в ЦК ЛКСМУ від 18--19 квітня 1958 р., арк. 145.

<sup>37</sup> «Народне господарство Української РСР, Статистичний щорічник», К., 1960, стор. 636.

<sup>38</sup> Поточний архів Тернопільського обласного управління культури.

<sup>39</sup> Поточний архів Чернігівського обласного статистичного управління, Сектор культури.

<sup>40</sup> Поточний архів Міністерства культури УРСР, спр. 9, арк. 23.

<sup>41</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма наради в ЦК ЛКСМУ від 14 квітня 1955 р., арк. 34.

<sup>42</sup> Газ. «Радянська Буковина» від 18 лютого 1958 р.

на боротьба на Кубі, освоєння космосу, робота науково-дослідних інститутів та ін.

Важливу роль в удосконаленні роботи бібліотек відіграла постановка ЦК КПРС «Про поліпшення бібліотечної справи в країні» (1959 р.), в якій вказувалось, що треба перетворити бібліотеки на справжні центри масової пропаганди політичних, загальноосвітніх, науково-технічних, сільськогосподарських і професійних знань, на опорні пункти партійних організацій по комуністичному вихованню трудящих, у справі підвищення їх комуністичної свідомості і культурно-технічного рівня. Перетворюючи в життя цю постанову, трудящі Ізяславського району, Хмельницької області, виступили ініціаторами спорудження приміщень сільських бібліотек методом народної будови. Вчителі, комсомольці та піонери Богданівської середньої школи, Знам'янського району, Кіровоградської області, виявили цінний почин: виготовили необхідне бібліотечне обладнання, створили групи книгонош, які доставляють літературу літнім читачам, допомагають комплектувати книжковий фонд. У багатьох сільських бібліотеках запроваджено відкритий доступ читачів до книжкових фондів, обладнано читальні зали тощо. Сотні бібліотек почали боротьбу за високе звання бібліотек відмінної роботи.

Зростання культурного рівня і свідомості трудящих викликало до життя рух за створення громадських бібліотек, в які колгоспники охоче передають власні книжки. Так, з ініціативи комсомольської організації с. Переволока, Бучацького району, Тернопільської області, для населеного пункту Залісся організовано громадську бібліотеку на кілька сот книг, громадським бібліотекарем стала ланкова М. Колодій<sup>43</sup>. Багато колгоспників за останні роки створили власні бібліотеки, які налічують по кілька сот, а то й тисяч книг. Так, у бібліотеці колгоспника Д. Химича з с. Вергуни, Хорольського району на Полтавщині — 2 тис. книг<sup>44</sup>. Більшість колгоспників артілі ім. Щорса, Бобровицького району, Чернігівської області, мають власні бібліотеки по 150—250 книг<sup>45</sup>. Власні бібліотеки укомплектували всі комсомольці Богодухівського району, Харківської області<sup>46</sup>.

Одним із засобів комуністичного виховання трудівників села є сільські клуби, будинки культури, художня самодіяльність, громадські сільські музеї, картинні галереї, виставки тощо. Щоб задовольнити зрості культурні запити колгоспників, партійні організації і сільські клуби поряд з організацією концертів, спектаклів та демонстрацією кінофільмів влаштовують тематичні вечори, зустрічі з видатними людьми, створюють широко розгалужену сітку гуртків з найрізноманітніших галузей виробництва, культури, побуту. Все це збагачує зміст і форми культурно-освітньої роботи, заохочує широкі кола трудівників села до клубної роботи.

В 1958 р. для трудівників села гуртки художньої самодіяльності організували 280 тис. спектаклів і концертів, на яких були присутні близько 50 млн. трудящих<sup>47</sup>. За 1953—1958 рр. майже в три рази збільшилась кількість учасників сільської художньої самодіяльності.

<sup>43</sup> Поточний архів Тернопільського обкому ЛКСМУ, Матеріали відділу пропаганди та агітації.

<sup>44</sup> Газ. «Молодь України» від 9 серпня 1955 р.

<sup>45</sup> Газ. «Колгоспне село» від 14 червня 1958 р.

<sup>46</sup> Поточний архів ЦК ЛКСМУ, Стенограма наради в ЦК ЛКСМУ. від 18—19 червня 1958 р.

<sup>47</sup> Поточний архів Міністерства культури УРСР, спр. 9, арк. 42.

У 1959 р. при клубах працювало майже 80 тис. гуртків, в яких брали участь близько 1,2 млн. колгоспників<sup>48</sup>. Кількість учасників художньої самодіяльності на селі продовжує зростати з кожним роком. Цьому значною мірою сприяють огляди, обласні та республіканські фестивалі, естафети культури тощо. Особливо велике значення для активізації роботи гуртків художньої самодіяльності мала підготовка до Декади української літератури і мистецтва в Москві.

Після січневих (1961 р.) пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України особливо посилилась роль клубів у пропаганді сільськогосподарських знань. Якщо в 1958 р. у Черкаській області в гуртках по вивченню передового досвіду налічувалося 2,5 тис. чоловік, то в березні 1961 р. — понад 8 тис. чоловік. Крім того, в області іншими формами навчання було охоплено 26 тис. комсомольців і молоді села, з них 1616 чоловік навчалось заочно у сільськогосподарських вузах, 2362 — у середніх спеціальних навчальних закладах і понад 6 тис. — у середніх школах сільської молоді; при клубах постійно працювали два університети сільськогосподарської культури<sup>49</sup>.

Вивчення досягнень науки і передового досвіду новаторів виробництва мало великий вплив на виробничі показники. Так, для працівників молочно-товарної ферми колгоспу ім. Близнюка, Манківського району, Черкаської області, при клубі було організовано гурток, яким керував зоотехнік колгоспу тов. Ямчук. Набуті знання доярки застосовували в роботі, в результаті чого надої молока значно зросли. За I квартал 1961 р. О. Фур'як, наприклад, надоїла 1742 кг молока від кожної корови, тобто майже в два рази більше, ніж за такий же час два роки тому; успіхів у роботі досягли також доярки С. Боднюк, М. Коваль та ін.<sup>50</sup>

Велику роботу по культурному обслуговуванню колгоспників провели мистецькі колективи міст. Професіональні театри показали сільським глядачам протягом 1959 р. 23 тис. вистав і концертів — набагато більше, ніж за всі попередні роки. Лише Чернігівський обласний театр показав колгоспникам протягом року 390 вистав, на яких побувало понад 200 тис. глядачів<sup>51</sup>. Колективи театрів Києва, Харкова, Львова, Одеси частіше виїжджали до трудівників села з творчими звітами. Значну допомогу в залученні трудящих до художньої самодіяльності, в розвитку культури села систематично подавали робітничі колективи міст, зокрема Запоріжжя, Дніпродзержинська, Луганська. Все це сприяло тому, що в піднесенні культури села, в розгортанні різноманітної культурно-освітньої роботи бере участь значна частина колгоспників. Деякі села мають колективи і окремих виконавців, які не поступаються майстерністю перед професіональними, наприклад, хор с. Шевченкове. Черкаської області, що складається з 100 передовиків сільськогосподарського виробництва<sup>52</sup>, хор в с. Беркозівка, цієї ж області. Хор с. Козаровичі, Димерського району, Київської області, щороку влаштовує для трудівників села по 30 і більше концертів<sup>53</sup>. У хоровах колективів сіл республіки налічувалося в 1958 р. близько 400 тис. учасників, у музичних — понад 100 тис., у драматичних — 250 тис., в образотворчих — понад 10 тис. чоловік<sup>54</sup>.

<sup>48</sup> Поточний архів Міністерства культури УРСР, спр. 9, арк. 42.

<sup>49</sup> Поточний архів Черкаського обкому ЛКСМУ, Відділ пропаганди та агітації.

<sup>50</sup> Там же.

<sup>51</sup> Поточний архів Чернігівського обласного управління культури.

<sup>52</sup> Газ. «Черкаська правда» від 19 червня 1959 р.

<sup>53</sup> Газ. «Київська правда» від 26 червня 1960 р.

<sup>54</sup> Поточний архів Міністерства культури УРСР, спр. 9, арк. 41.

На селі виросла численна армія талановитих учасників самодіяльного мистецтва, колгоспних поетів і композиторів, скульпторів і художників. Чимало з них мають значні досягнення. Великим успіхом користується пісня «Верховино, мати моя», автором якої є М. Машкін, колишній колгоспник, нині художній керівник самодіяльного колективу Іршавського району, на Закарпатті, удостоєний високого звання заслуженого діяча мистецтв Української РСР<sup>55</sup>. Колгоспниця Є. Бадо з артілі «Перемога», Закарпатської області, написала п'єсу «Сирота знаходить рідний дім», яка з успіхом йшла на сільській сцені<sup>56</sup>. У 1958 р. Президія Верховної Ради Української РСР нагородила Почесною Грамотою С. Єрка за заслуги у розвитку самодіяльного мистецтва на селі. Він не лише організатор, керівник і кращий соліст великого самодіяльного колективу, а й голова передового колгоспу ім. Шевченка, Вищедубечанського району, Київської області. Багато років і зміння віддали справі розвитку колгоспної художньої самодіяльності і розгортанню культурно-виховної роботи на селі самодіяльний композитор і поет О. Шестопал (с. Стайки, Ржищівського району, Київської області), старий комуніст С. Романицький (с. Великі Будища, Диканського району, Полтавської області) та багато інших. Ці народні таланти, народжені колгоспним ладом, партія дбайливо вирощує й підтримує. У нас створено всі можливості для розвитку народного мистецтва, яке має значний вплив на піднесення культури трудящих.

Золотою віхою в історію вітчизняної культури увійшла Декада української літератури та мистецтва в Москві (кінець 1960 р.), в якій активну участь взяли і самодіяльні колективи колгоспного села. Високі урядові нагороди поряд з професіональними митцями одержали сільські майстри народної творчості, скульптори, художники, аматори сцени.

У комуністичному вихованні трудівників колгоспного села значну роль відіграють створені в багатьох селах музеї та картинні галереї. За почином громадськості Харківщини на Україні успішно проводили в 1960 р. виховну роботу серед колгоспників 300 сільських музеїв і 13 картинних галерей на громадських началах. Душею і організаторами створення художніх музеїв і картинних галерей в найбільш передових колгоспах виступили відомі радянські художники О. Пашенко, М. Смолін, Б. Піаніда, Й. Бокшай та ін. Вони передали в музеї і галереї власні твори і організували мистецькі сили Києва, Львова, Харкова та інших міст на цю важливу справу. Спільними зусиллями інтелігенції і колгоспників створено музеї в с. Степаки, Черкаського району, Черкаської області, на чолі якого став один з зачинателів колгоспного руху Ю. Зеленько<sup>57</sup>. Хоча експонати розповідають глядачеві історію лише одного села, але в ній, як в краплині води, відбилась історія тисяч таких сіл, волею партії і трудовими зусиллями колгоспників перетворених у культурні населені пункти.

У піднесенні культурного рівня трудящих важливе значення має кіно. Для цього в нашій країні створено всі умови. З кожним роком збільшується сітка кіноустановок на селі. Якщо в 1950 р. їх налічувалось 5419, то в 1960 р.— 15 753, з них більша половина стаціонарних<sup>58</sup>. Чимало районів, як, наприклад, Глухівський, Сумської області<sup>59</sup>, у

<sup>55</sup> Газ. «Радянська культура» від 25 листопада 1960 р.

<sup>56</sup> Журн. «Соціалістична культура», 1958, № 10, стор. 41.

<sup>57</sup> Газ. «Колгоспне село» від 10 серпня 1959 р.

<sup>58</sup> «Народне господарство УРСР за 1960 р., Статистичний щорічник», К., 1961, стор. 471.

<sup>59</sup> Газ. «Радянська культура» від 20 лютого 1958 р.

кожному селі мають стаціонарні кіноустановки або кінотеатри. До кінця семирічки передбачається в усіх селах України, де налічується більше ста дворів, збудувати стаціонарні кіноустановки. Відвідання кіно стало для колгоспника життєвою потребою. Кількість сільських кіноглядачів щороку зростає. З 1955 р. по 1960 р. вона збільшилась з 171,2 млн. до 260,8 млн. чоловік<sup>60</sup>. Значних успіхів досягнуто також у радіофікації села. Якщо в 1953 р. на селі було 1,1 млн. трансляційних радіоточок, то в 1960 р. їх стало 4,4 млн. Кількість радіоприймачів збільшилась у 3 рази і становить 516,2 тис. У селах встановлено 27,7 тис. телевізорів<sup>61</sup>. Найближчим часом буде здійснено повну радіофікацію сіл України. Кримська, Луганська та Херсонська області її вже закінчили.

Різними шляхами партія добивається піднесення культурного рівня трудящих. Успішно виконуються вказівки В. І. Леніна про необхідність підвищення культурного рівня мас. Питання культурно-виховної роботи завжди стояли і стоять в центрі уваги Комуністичної партії. Результатом широко розгорнутої виховної роботи серед колгоспного селянства України є велике патріотичне піднесення в боротьбі за виконання і перевиконання накреслених партією планів, широко розгорнуте соціалістичне змагання на селі. Якщо до вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС соціалістичне змагання обмежувалось зобов'язаннями окремих колгоспників, ланок, бригад по збільшенню врожайності на порівняно невеликих площах, по підвищенню продуктивності окремих видів худоби, то в 1953—1961 рр. соціалістичним змаганням за збільшення виробництва продукції на сто га сільськогосподарських угідь були охоплені всі колгоспи.

Історичні рішення XXII з'їзду КПРС, нова Програма партії, прийнята на з'їзді, викликали нову хвилю трудового ентузіазму колгоспного селянства України, нові форми всенародного змагання за виконання і перевиконання завдань семирічки. Це характеризує високий рівень культури і комуністичної свідомості колгоспного селянства України, що є запорукою нових перемог у будівництві комунізму в нашій країні.

П. С. КРИВКО, В. О. ПТУЩЕНКО

## НОВІ ФОРМИ ЗМАГАННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

(НА МАТЕРІАЛАХ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Успіхи в розвитку промисловості, сільського господарства, науки і техніки радують радянських людей, мобілізують їх на самовіддану творчу працю, кличуть до нових перемог комуністичного будівництва. Марксизм-ленінізм вчить, а практика підтверджує, що продуктивна праця була, є і буде основою життя людей. Без праці суспільство не може рухатися вперед, не може розвиватись. Це тим більше стосується комуністичного суспільства. «Комуністичне суспільство,— говорить в Програмі КПРС,— основане на високоорганізованому виробництві і розвинутій техніці, змінює характер праці, але не звільняє членів суспільства від праці. Воно аж ніяк не буде суспільством анархії, без-

<sup>60</sup> «Народне господарство УРСР в 1960 р., Статистичний щорічник», стор. 471.

<sup>61</sup> Там же, стор. 308.

ділля і неробства. Кожний працездатний братиме участь у суспільній праці і забезпечуватиме безперервне зростання матеріальних і духовних багатств суспільства»<sup>62</sup>. В нашій країні праця робітників, селян та інтелігенції стала справою честі й доблесті, справою служіння своєму народу. Саме тому такого широкого розмаху досяг трудовий героїзм і так зросла свідомо ініціатива мас, спрямована на збільшення виробництва і підвищення продуктивності праці.

У процесі будівництва комунізму трудова, творча ініціатива мас проявляється в різноманітних формах змагання. Новою формою змагання є рух бригад і ударників комуністичної праці — закономірний суспільний процес, підготовлений усім ходом соціалістичного будівництва, видатними успіхами економічного розвитку, небувалим піднесенням освіти і культури радянського народу, зростанням його добробуту. Учасники комуністичного змагання є борцями за високу продуктивність праці, що підіймає їх до рівня новаторів і передовиків виробництва, людей, які постійно перевиконують виробничі завдання, беруть активну участь у винахідництві й раціоналізаторстві, у запровадженні нової техніки і передової технології, в поширенні передових методів праці, усього нового і прогресивного.

Комуністичне змагання охопило всі галузі народного господарства, стало великою силою в боротьбі за здійснення величких планів семирічки. Наслідуючи благородний приклад працівників промисловості, в ряди борців за звання колективів і ударників комуністичної праці включились і трудівники сільського господарства Української РСР, у тому числі й орденосної Вінниччини. З самого початку цим рухом на Вінниччині керують партійні організації при активній підтримці профспілок і комсомолу. Уже в грудні 1958 р. з ініціативи Вінницького обкому КП України було проведено обласний зліт учасників комуністичного змагання. Виконуючи постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (1960 р.), обласна партійна організація значно посилила роботу в напрямі узагальнення і поширення нових форм комуністичного змагання в сільському господарстві, використовуючи всі засоби партійної пропаганди і агітації: пресу, радіо, наочну агітацію, лекційну пропаганду, кіно тощо. В травні 1960 р. обком КП України провів обласну нараду передовиків змагання колективів і ударників комуністичної праці, на якій були підведені підсумки роботи за минулий період і поставлені завдання щодо дальшого розвитку цього руху. Про досвід роботи крашних бригад і ударників комуністичної праці написані і видані брошури, листівки, плакати. Редакція обласного радіомовлення лише за півтора року передала більше трьохсот матеріалів про розвідників майбутнього. Багато матеріалів друкують обласні газети «Вінницька правда», «Ленінське плем'я» та районні газети. Комсомольські організації проводять зльоти і естафети учасників боротьби за комуністичну працю. Багато різних заходів проводиться безпосередньо в районах і колгоспах, що сприяє дальшому розгортанню руху бригад і ударників комуністичної праці.

Поширюючи рух за комуністичну працю, партійні організації звертають велику увагу на різноманітні форми роботи на добровільних засадах. Так, у Могилів-Подільському районі створено міжколгоспну раду культури, членами якої є всі колгоспи. Рада ставить за мету краще задовольняти культурні запити колгоспників. При раді є група висококваліфікованих керівників ансамблю пісні й танцю, бандуристів та творчих студій, капельмейстерів, які обслуговують самодіяльні гуртки кол-

<sup>62</sup> «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 55—56.

госпів, готують для них кваліфіковані кадри. В ряді районів області організовано самодіяльні кіностудії, що знімають кінофільми з життя колгоспів і радгоспів. У Тульчинському районі більше року працює кіностудія в складі 17 чоловік. За час своєї роботи вона випустила понад 10 кінофільмів, серед них такі, як «Колгоспу імені Леніна — 35 років», «У тваринників колгоспу «Іскра», «У колгоспників-книголюбів», «Для народу» та ін. В області з ініціативи комсомольських організацій і з активною участю бригад і ударників комуністичної праці створено багато університетів і шкіл громадських професій. В 1960 р. такі школи закінчили понад 30 тис. юнаків і дівчат. Принципи роботи на добровільних засадах мають широке застосування і в практиці партійних організацій. В області працює на добровільних засадах 315 кабінетів політичної освіти, 324 методичних рад при них, понад 100 позаштатних відділів при районних газетах<sup>63</sup>.

З метою узагальнення і запровадження в життя досвіду бригад і ударників комуністичної праці, партійні комітети систематично заслуховували звіти колективів і ударників, які змагалися за звання комуністичних, проводили зльоти у тих колгоспах і радгоспах, де є бригади чи ферми комуністичної праці, а також скликали наради секретарів партійних організацій і керівників колективів комуністичної праці. Прикладом наполегливої роботи з учасниками руху бригад і ударників комуністичної праці є діяльність Могилів-Подільського міськкому КП України. Міськком провів районний зліт-семінар учасників змагання, керівників колгоспного і радгоспного виробництва на тему «Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці». У листопаді 1959 р. міський комітет підготував і обговорив на бюро питання про керівництво бригадами комуністичної праці з боку первинних партійних організацій, а в січні 1960 р. провів нараду секретарів первинних парторганізацій та керівників колективів комуністичної праці. На нараді було підведено підсумки роботи за 1959 р. і поставлено завдання по дальшому розгортанню руху бригад і ударників комуністичної праці у сільському господарстві. Таку ж нараду було проведено і в 1961 р. Міськком партії приділяв багато уваги навчанню учасників комуністичного змагання. З цією метою створено заочну середню школу в Могилів-Подільську, а в селах — консультаційні пункти при середніх школах. При районному Будинку культури для учасників комуністичного змагання організовано вечірній університет культури.

Постійна увага з боку міськкому партії і первинних партійних організацій до змагання сприяла значному зростанню бригад, ланок і ударників комуністичної праці. Якщо в кінці 1959 р. в Могилів-Подільському районі за звання комуністичних боролись 22 бригади і ферми, що налічували 526 колгоспників, то на кінець 1960 р. таких бригад було вже понад 100, а кількість людей у них збільшилась майже в 7 разів<sup>64</sup>. Високих показників добилась ланка комуністичної праці, якою керує комуніст З. Юсипець з колгоспу «Україна». У 1960 р. на площі 10 га ланка виростила по 131,4 ц кукурудзи сухого зерна з кожного гектара і по 63,6 ц з гектара на площі 50 га. Більше ніж по 100 ц з гектара збрала кукурудзи ланка М. Кушнір з колгоспу ім. Шевченка, с. Сказинці<sup>65</sup>.

Значну роботу по організації і керівництву рухом бригад і ударників комуністичної праці проводить Крижопільський райком партії.

<sup>63</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1961 р.

<sup>64</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1960 р.

<sup>65</sup> Поточний архів Могилів-Подільського міськкому КП України за 1961 р.

Тут дбають про вивчення і впровадження в життя досвіду кращих бригад, ферм, ланок — маяків колгоспного виробництва. На одному з розширених засідань бюро райкому КП України було обговорено досвід молочно-товарної ферми колгоспу ім. Карла Маркса, с. Красносілки, колектив якої першим у районі завоював звання бригади комуністичної праці. Постанову бюро райкому КП України було обговорено в усіх колгоспних партійних організаціях з широкою участю трудівників села. В лютому 1960 р. райком партії узагальнив досвід ударника комуністичної праці знатної доярки області М. Красножон з колгоспу с. Левково. М. Красножон ще в 1959 р. взяла зобов'язання надіти від кожної корови по 6200 кг молока, постійно підвищувати свою кваліфікацію, брати активну участь у громадському житті колгоспу і району. Взяті зобов'язання вона успішно виконала. М. Красножон не лише сама добре працює, а й систематично передає досвід своєї роботи іншим дояркам. За її прикладом в районі працюють понад 125 доярок.

У Крижопільському районі багато майстрів колгоспного виробництва, серед них Т. Марцин з колгоспу «ІІ-й вирішальний», с. Голубевого, двічі Герой Соціалістичної Праці, відома всій країні трудівниця, чий бронзовий бюст встановлено на сільській площі. Тетяна Пилипівна виховала велику плеяду майстрів високих урожаїв. Її ланці присвоєно звання комуністичної. Наполеглива робота районної партійної і комсомольської організацій по пропаганді передових комуністичних методів праці забезпечила значний розмах руху бригад і ланок комуністичної праці. У 1960 р. в районі понад сто колективів боролися за звання комуністичних; 21 бригаді, фермі і ланці було присвоєно це високе звання<sup>66</sup>.

Піонерами боротьби за комуністичну працю в Чернівецькому районі стали молоді доярки молочно-товарної ферми № 2 колгоспу ім. Держинського, с. Березівки. 17 грудня 1958 р., напередодні ХХІ з'їзду КПРС, вони вирішили включитися в змагання за звання колективу комуністичної праці. Бригадиром було обрано молоду доярку — комсомолку Ф. Хаву. На першій сторінці свого щоденника дівчата записали: «В цей день ми розпочинаємо боротьбу за право називатися бригадою комуністичної праці. Обіцяємо жити, працювати і вчитись по-комуністичному. Для кожного з нас колектив — це друга сім'я, чуйний друг і мудрий наставник. Законом нашої бригади є закон бригад комуністичної праці: «один — за всіх і всі — за одного»<sup>67</sup>. В той же день вісім дівчат вступили до лав ленінського комсомолу. В 1959 р. колектив тваринницької бригади надіїв по 3500 кг молока від кожної корови замість 3000 за зобов'язанням. У листопаді 1959 р. бригаді було присвоєно звання комуністичної<sup>68</sup>.

Бригада комуністичної праці молочно-товарної ферми № 2 колгоспу ім. Держинського стала своєрідною школою передового досвіду. На базі ферми № 2 райком КП України створив школу, в якій навчаються працівники тваринницьких ферм, голови колгоспів, секретарі первинних партійних організацій. Члени цієї бригади з допомогою райкому КП України і райкомом комсомолу встановили громадський контроль за впровадженням передового досвіду на молочно-тваринницьких фермах інших колгоспів. З цією метою члени бригади відвідали колгоспи ім. Леніна, «Росія» та ін. Вони тут познайомились з роботою доярок і дали багато цінних порад. Це допомогло підвищити надой молока. Повчаль-

<sup>66</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1960 р.

<sup>67</sup> Поточний архів Чернівецького райкому КП України за 1958 р.

<sup>68</sup> Поточний архів Чернівецького райкому КП України за 1959 р.

ним у колективі комуністичної праці дзержинців є й те, що вони уміло поєднують виробничу діяльність з навчанням, агітаційно-пропагандистською та культурно-освітньою діяльністю. При бригаді організована школа, в якій постійно навчаються тваринники. Тут проводяться лекції, бесіди на політичні та наукові теми, а також організуються заняття по підвищенню кваліфікації тваринників. Для працівників ферми, що мають семирічну освіту, відкрито восьмий клас. На фермі є червоний куток. Тут створено хорівий та танцювальний колективи, гурток художнього слова тощо<sup>69</sup>.

Багато бригад комуністичної праці підхопили традицію славних шахтарів і встановили над приміщеннями ферм великі червоні зірки, які спалахують увечері кожного разу, як тільки бригади виконують свої денні соціалістичні зобов'язання. Майже щодня над приміщенням тваринницької ферми колгоспу с. Шляхової, Бершадського району, якою керує комсомолка В. Ткачук, спалахує червона зірка. На цій фермі повністю механізовано всі трудові процеси, що дало змогу при збільшенні групи корів на доярку до 20, підвищити продуктивність праці на 80% і майже в два рази знизити собівартість молока. У бригаді регулярно ведеться «Журнал історії бригади комуністичної праці», до якого записується не тільки те, що зроблено, а й мрії членів бригади, плани на майбутнє. Колектив бригади накреслив собі план «добрих справ» на всю семирічку. Дещо з цього плану вже здійснюється: посаджено 3 га колгоспного парку, всі дівчата вчаться у 8—10 класах вечірньої школи і готуються до вступу у вищі навчальні заклади<sup>70</sup>.

Серед учасників великої боротьби за комуністичну працю у сільському господарстві є люди, які займаються виробництвом продуктів тваринництва, вирощуванням високих врожаїв зерна, цукрових буряків та інших культур. Це, як образно назвав їх М. С. Хрущов,— маяки, на які рівняються всі працівники сільського господарства. Комуніст М. Головенко після закінчення технікуму радянської торгівлі працював головою правління сільпо (с. Великі Крушлинці, Вінницького району). Знаючи про відставання свинарства у колгоспі, він попросив, щоб його направили працювати на свиноферму. Минуло небагато часу, і Головенко став найкращим свинарем у районі. Він водночас виконував обов'язки завідуючого фермою, обліковця й свинаря. У 1960 р. М. Головенко відгодував 550 голів свиней і добився зниження собівартості свинини в чотири рази порівняно з 1959 р. Роботу на фермі виконують 8 колгоспників замість 20. Цей колектив живе і працює по-комуністичному<sup>71</sup>.

Зразки комуністичної праці показують колгоспники у розвитку зернового господарства. Боротьба за високі врожаї зернових культур у 1961 р. увінчалась значними успіхами. Трудівники колгоспних і радгоспних ланів виконали свої соціалістичні зобов'язання, зібравши по 20,8 ц зерна з гектара. Це дало змогу продати державі хліба 44,3 млн. пудів, що на 17 млн. пудів більше, ніж було продано в 1960 р. В області вирощено непоганий урожай кукурудзи, площа посіву якої в 1961 р. становила понад 300 тис. га. 22 колгоспи і радгоспи виростили по 40—50 і більше центнерів сухого зерна кукурудзи з гектара, а 100 ланок — по 70—100 і більше центнерів. Особливо високими врожаями кукурудзи відзначилися ланки комуністичної праці Т. Марцин, М. Кушнір, З. Юсіпець, П. Сіренко, М. Лавренюк та ін.<sup>72</sup> Славними ділами в боротьбі за високі вро-

<sup>69</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1960 р.

<sup>70</sup> Поточний архів Бершадського райкому КП України за 1960 р.

<sup>71</sup> Поточний архів Вінницького райкому КП України за 1960 р.

<sup>72</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1961 р.

жаї відзначився відомий на всю країну колгосп ім. XXII з'їзду КПРС, с. Шляхової, Бершадського району, яким керує В. Кавун. У колгоспі в 1961 р. одержано середній урожай всіх зернових по 38 ц з гектара, в тому числі по 29,6 ц озимої пшениці і 60 ц кукурудзи.

Наполегливу боротьбу за подолання відставання по виробництву сільськогосподарської продукції ведуть колгоспники с. Бахтин, Муровано-Куриловецького району. На території цього села розміщена третя рілннча бригада колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС. Ще недавно ця бригада була однією з найбільш відстаючих не лише у колгоспі, а й у районі. В 1960 р. партійна група бригади на чолі з тов. Морозом кинула заклик: «Назавжди покінчити з відставанням і завоювати почесне звання села комуністичної праці». Вона провела значну організаторську і виховну роботу. За рік тут прочитано 87 лекцій, проведено понад 500 бесід, випущено багато листівок тощо. Копітка робота партійної групи з кожним трудівником дала добрі результати. В 1960 р. тут вирощено зерна на 6 ц більше, а кукурудзи одержано в два рази більше, ніж у попередньому. Значно збільшилось виробництво й інших культур. У колгоспі вирости нові люди, справжні ударники комуністичної праці — трактористи А. Сваричевський та І. Мельник, ланкові Ф. Гуцук і Л. Кушнір, які не лише самі самовіддано працюють, а й допомагають своїм товаришам, передають їм свій досвід і знання. Вони — активні агітатори і учасники художньої самодіяльності<sup>73</sup>.

Вінницьку область заслужено називають цукровим Донбасом. Тут площі під цукровими буряками перевищили 200 тис. гектарів<sup>74</sup>. Вирощування і обробіток цукрових буряків в області тепер майже повністю механізовано. Якщо 6—7 років тому збирання цукрових буряків проводилося вручну, то тепер на бурякових плантаціях працює понад 2000 бурякокомбайнів, що дає змогу збирати машинами весь урожай. Крім того, є достатня кількість іншої техніки для повної механізації навантажування і розвантажування бурякової сировини<sup>75</sup>. Рік у рік зразки високої продуктивності праці на бурякових плантаціях показує ланка комуністичної праці с. Березівки, Чернівецького району, якою керує комсомолка Г. Лугач. У 1959 р. ця ланка посіяла цукрові буряки одно-ростковим насінням. Забезпечивши добрий догляд, вона збрала на площі 45 га більше ніж по 400 ц буряків, набагато зменшивши затрати праці<sup>76</sup>. Наслідуючи цей почин, сотні буряководів області борються за високе звання ланок і ударників комуністичної праці.

В успішному розвитку сільськогосподарського виробництва вирішальне значення має сільськогосподарська техніка і механізаторські кадри. На полях області працює близько 10 тис. тракторів, 6 тис. зернових і бурякозбиральних комбайнів, близько 7 тис. вантажних автомашин. Загальна кількість механізаторських кадрів трактористів, комбайнерів, шоферів, інженерів і техніків становить понад 30 тис. чоловік<sup>77</sup>. Першокласна техніка, якою забезпечила наші колгоспи і радгоспи соціалістична промисловість, використовується в області високопродуктивно. Зразки в цьому показують передові люди колгоспного виробництва — члени бригад, ланок, що змагаються за звання комуністичних, і ударники комуністичної праці.

<sup>73</sup> Поточний архів Муровано-Куриловецького райкому КП України за 1961 р.

<sup>74</sup> П. Козир, Привести в дію всі резерви колгоспного виробництва, журн. «Комуніст України», 1961, № 2, стор. 25.

<sup>75</sup> Дані обласного управління «Сільгосптехніка» на 1 січня 1961 р.

<sup>76</sup> Поточний архів Чернівецького райкому КП України за 1960 р.

<sup>77</sup> Дані обласного управління «Сільгосптехніка» на 1 травня 1961 р.

Далеко за межами Вінниччини відоме ім'я комуніста-комбайнера П. Набури з колгоспу ім. Леніна, Гайсинського району. Це він виступив ініціатором високопродуктивного використання техніки. У 1959 і 1960 рр. П. Набура своїм комбайном зібрав цукрові буряки на площі 160 га. Трудящі виявили П. Набурі високе довір'я, обравши його депутатом Верховної Ради СРСР. П. Набура вчиться в сільськогосподарському технікумі, йому присвоєно почесне звання ударника комуністичної праці<sup>78</sup>. 60 членів тракторної бригади колгоспу ім. Леніна, с. Чернятки, Бершадського району, вирішили працювати, жити і вчитися по-комуністичному. Комуністи бригади, керовані партгором П. Кучером, очолили змагання за комуністичну працю. Використовуючи раціонально і вміло техніку, бригада бореться за високі врожаї зерна, цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур. Значну допомогу подають механізатори тваринникам колгоспу. Вони встановили на фермах автопоїлки, доїльні агрегати, кормоцерадобні машини та інше обладнання. З ініціативи партгрупорга П. Кучера в бригаді уже понад 3 роки працюють курси по підготовці і перепідготовці трактористів і комбайнерів. У 1959 р. 30 причіплювачів оволоділи спеціальністю тракториста, а в 1960 р. ці курси закінчили 50 чоловік. Майже всі трактористи і комбайнери оволоділи суміжними спеціальностями. Члени бригади виховують у собі риси людини майбутнього, людини комуністичного суспільства. У своїх зобов'язаннях вони записали: «Ми рішуче пориваємо з залишками минулого: пияцтвом, хуліганством, лихослів'ям. Той, хто порушить цю вимогу, негідний високого звання члена бригади комуністичної праці. Кожен, хто бажає трудитися в нашому колективі, зобов'язаний своєю працею, поведінкою і навчанням завоювати це почесне звання»<sup>79</sup>.

Патріотичним рухом на звання бригад і ударників комуністичної праці охоплені передові люди всіх основних галузей сільськогосподарського виробництва, цей рух перетворився у велику діючу силу комуністичного будівництва. Якщо на початку 1959 р. за звання бригад, ланок і ударників комуністичної праці боролися 7664 працівники колгоспів і радгоспів області, то на 1 вересня 1961 р. в ряди борців за комуністичну працю стали 275 ланок, 118 бригад, 256 ферм і 13 відділень радгоспів, одна РТС, 5 цехів — усього 662 колективи із загальною кількістю людей понад 14 тис. чоловік. Більш як 40 бригадам, фермам і ланкам уже присвоєно звання колективів комуністичної праці. В сільському господарстві області налічується понад 350 ударників комуністичної праці<sup>80</sup>.

Характерною особливістю учасників змагання за комуністичну працю є не тільки те, що вони доводять можливості дострокового виконання семирічки, а й різко виступають проти косності і рутини, проти тих, хто парадним галасом створює видимість змагання. Вони — войовничі борці проти приписок і окомилування. Учасники руху бригад та ударників комуністичної праці є розвідниками майбутнього і в питаннях культури й побуту. Вони постійно підвищують свій культурний рівень, показують зразки дисципліни на виробництві і в побуті, сприяють формуванню рис нової комуністичної людини, успішно борються з пережитками минулого.

Змагання бригад і ударників комуністичної праці у третьому році семирічки, в період, коли трудящі всієї країни готувалися гідно зустрі-

<sup>78</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1960 р.

<sup>79</sup> Поточний архів Бершадського райкому КП України за 1960 р.

<sup>80</sup> Поточний архів Вінницького обкому КП України за 1961 р.

ти XXII з'їзд КПРС і XXII з'їзд КП України, піднялось на новий вищий ступінь свого розвитку. Це проявлялося в тому, що в боротьбу за комуністичну працю включалися не лише окремі передовики, ланки, бригади, а й цілі колгоспи, радгоспи, РТС і навіть райони. Прикладом цього можуть бути колгосп с. Бахтин, Муровано-Куриловецького району, колгосп ім. XXII з'їзду КПРС, с. Шляхової, Бершадського району, Стрижавська РТС та ін. Новий етап у змаганні за комуністичну працю проявляється у шефській допомозі колективів комуністичної праці відсталим колгоспам, бригадам, фермам, у переході ударників комуністичної праці, комуністів і спеціалістів на відсталі ділянки сільськогосподарського виробництва.

В передз'їздовські дні учасники комуністичного змагання, заслужені розвідники майбутнього М. Мамай, К. Кисляков, Й. Галенко, І. Дудукало, М. Ненюк, Л. Лукашевський, О. Гетьман, Ю. Пітра і Г. Ладані закликали всіх передовиків виробництва: «Хай поряд з кожним ударником комуністичної праці до XXII з'їзду партії стане ударником його товариш по верстату, ланці, по професії, хай поряд з кожною бригадою комуністичної праці буде хоч би ще одна така бригада на сусідній дільниці чи в іншій зміні»<sup>81</sup>. Ця благородна ініціатива знайшла гарячу підтримку і в Вінницькій області. Багато передових колгоспів, бригад і ферм уже подали дійову допомогу своїм сусідам — відсталим колгоспам, бригадам і фермам. Так, артіль ім. Суворова с. Ободівки, Тростянецького району, допомогла колгоспу ім. Чкалова, с. Торканівки, подолати відставання. Допомогали своїм сусідам і колгосп ім. Держинського, Чернівецького району, Стрижавська РТС та ін.

Рух бригад і ударників комуністичної праці не виник сам по собі, а є наслідком великої організаторської і виховної роботи партійних організацій, усієї 54-тисячної армії комуністів Вінниччини, наслідком всесвітньо-історичних перемог нашої радянської економіки, науки і техніки. У русі бригад і ударників комуністичної праці продемонстрована політична зрілість колгоспного селянства, робітників радгоспів і спеціалістів сільського господарства. Узагальнюючи досвід роботи бригад і ударників комуністичної праці Вінниччини, потрібно водночас відзначити, що не в усіх районах області рух за комуністичну працю став масовим. В таких районах, як Уланівський, Томашпільський та деякі інші, було лише 1—2 бригади, що змагалися за звання комуністичних. Все ще помічається відставання руху за звання бригад і ударників комуністичної праці в сільському господарстві, порівнюючи з промисловими колективами. У Вінницькій області на початок 1961 р. учасників змагання за комуністичну працю в сільськогосподарському виробництві було у чотири рази менше, ніж у промисловості. В деяких колгоспах і радгоспах при підведенні підсумків змагання бригад і ланок за звання комуністичних береться до уваги лише виконання трудових зобов'язань і не звертається увага на підвищення кваліфікації, загальноосвітній і культурний рівень та на виховання високих моральних якостей членів бригади.

Трудовики сільського господарства орденоносної Вінниччини, як і всі трудящі Радянського Союзу, прагнуть виконати і перевиконати історичні накреслення XXII з'їзду КПРС. В авангарді йдуть розвідники майбутнього, які, показуючи зразки самовідданої праці, мобілізують колгоспників і робітників радгоспів на нові трудові подвиги.

<sup>81</sup> Газ. «Радянська Україна» від 27 травня 1961 р.

Д. П. КОСТЕНКО

**ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ  
В БОРОТЬБІ ЗА ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ  
В КОЛГОСПНЕ ВИРОБНИЦТВО**

(1953—1961 рр.)

В період між ХХ і ХХІІ з'їздами Комуністична партія при активній участі всього народу успішно вирішувала багато корінних питань розвитку сільського господарства, внаслідок чого зміцніла матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. За 1956—1960 рр. в порівнянні з попереднім п'ятиріччям капітальні вкладення в сільське господарство зросли з 13,9 млрд. до 27,2 млрд. крб., або майже вдвоє; за цей період сільське господарство СРСР одержало 747 тис. тракторів, (а за попередні п'ять років 427 тис.) та багато іншої техніки. Було реорганізовано МТС, що дозволило зосередити в одних руках землю і техніку, створити умови для кращого використання продуктивних сил сільського господарства, освоєно великі масиви цілинних та перелогових земель і на основі цього досягнуто вирішальних успіхів у збільшенні виробництва зерна, введено новий порядок планування, в основі якого лежить принцип поєднання державного керівництва з всемірним розвитком творчої ініціативи мас, відновлено ленінський принцип матеріальної заінтересованості трудівників сільського господарства, колгоспи і радгоспи зміцнено керівними кадрами і спеціалістами. Такі головні заходи, здійснені партією. Вони мали справді революційне значення для піднесення сільського господарства.

У досягненні успіхів у розвитку сільського господарства значна роль належить організаторській роботі партійних організацій по впровадженню передового досвіду в колгоспне виробництво. Ще В. І. Ленін говорив, що успішною буде лише така робота на селі, при якій народжується передовий досвід одних і впроваджується в практику роботи інших. Постійне вивчення, розвиток і поширення передового досвіду, колективного надбання мільйонів В. І. Ленін розглядав як важливу умову успіху будівництва нового, комуністичного суспільства. На необхідність всебічного посилення роботи партійних організацій по впровадженню в колгоспне виробництво передового досвіду і досягнень науки вказувалось у рішеннях ХХ і ХХІ з'їздів КПРС, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Питанням організаторської роботи партійних організацій велику увагу приділено в рішеннях ХХІІ з'їзду КПРС. В новій Програмі партії підкреслюється, що партія «добиватиметься практичного застосування і великого поширення досягнень науки і передового виробничого досвіду в землеробстві і тваринництві»<sup>82</sup>.

Значний досвід по впровадженню методів передовиків і досягнень науки набули партійні організації Дніпропетровської області. Питання удосконалення форм і методів впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво регулярно ставились тут на обговорення обласних партійних конференцій, пленумів і бюро обкому, районних партійних конференцій, пленумів та бюро райкомів, на зборах партійного активу, партійних зборах у колгоспах, на обласних і районних нарадах передовиків сільського господарства. Широко використовувались такі важливі форми, як навчання колгоспників на трирічних агрозоотехнічних кур-

<sup>82</sup> «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 70.

сах, у школах передового досвіду по професіях, пропаганда передового досвіду через обласні і районні виставки досягнень сільського господарства, через пресу, радіо, телебачення, кіно, лекції, бесіди агітаторів, через виробничу практику в кращих колгоспах. Останнім часом широкого розповсюдження набули гуртки по вивченню економіки сільського господарства, університети передового досвіду в колгоспах, проведення у колгоспах засідань Учених рад при Дніпропетровському обласному управлінні сільського господарства та ін.

Навчання масових колгоспних кадрів, підвищення їх кваліфікації стало одним з основних завдань партійних організацій Дніпропетровщини. Важливою формою навчання колгоспних кадрів стали трирічні агрозоотехнічні курси, де колгоспники без відриву від виробництва вчаться передових методів праці, знайомляться з досягненнями радянської сільськогосподарської науки. Ці курси підготували велику кількість майстрів землеробства і тваринництва. Так, в Апостолівському районі у 1953 р. закінчили трирічні курси і одержали звання майстрів землеробства 650 колгоспників, 482 майстри тваринництва, що становило 25% усього працездатного населення району<sup>83</sup>. У 1954 р. на цих курсах навчалось 1300 колгоспників району. Масове вивчення передових методів землеробства і тваринництва сприяло піднесенню колгоспного виробництва. У 1953—1955 рр. у соціалістичному змаганні трудівники Апостолівського району завоювали першість. Вони виростили високий урожай, добились значного зростання продуктивності тваринництва.

Певну роботу провели комуністи Дніпропетровщини по організації обласних і районних виставок досягнень сільського господарства. За останні роки обком КП України і обласне управління сільського господарства стали практикувати тематичні і галузеві виставки. Так, у 1957 р. було організовано обласну виставку з кролівництва і проведено дводенний семінар кролеводів, а вже на кінець 1957 р. силами комсомольців та молоді в області було створено 498 кролеферм. Особливо широкого розмаху набув рух за розвиток кролівництва у Петриківському районі, комсомольці і молодь якого завоювали першість у республіканському змаганні<sup>84</sup>.

Надаючи великого значення вирощуванню кукурудзи як однієї з найцінніших зернових культур, партійні організації Дніпропетровщини особливу увагу приділили механізації її обробітку. З метою поширення передового досвіду в 1958 р. при Дніпропетровській РТС було організовано обласну виставку, присвячену питанням механізації вирощування і збирання кукурудзи. На виставці демонструвались машини, з допомогою яких вирощувалась кукурудза з найменшими затратами праці, машини для силосування, подрібнення кормів, виїмання силосу з ям, для внесення добрив при сівбі кукурудзи та ін. Виставка користувалась великою популярністю і сприяла тому, що більшість механізаторів почали обробляти кукурудзяні поля без затрат ручної праці. Кількість механізаторських ланок комплексного обробітку просапних культур збільшилась з 1160 у 1958 р. до 2000 у 1959 р.<sup>85</sup>. У 1959 р. Дніпропетровська область уже виступила ініціатором змагання за комплексну механізацію вирощування кукурудзи на площі 700 тис. га.

<sup>83</sup> Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 16, од. зб. 19, арк. 59; оп. 29, од. зб. 1, арк. 35.

<sup>84</sup> Поточний архів Дніпропетровського обкому ЛКСМУ за 1958 р.

<sup>85</sup> Поточний архів Дніпропетровського обкому КП України, Стенограма обласного партійного активу від 12 липня 1958 р., арк. 36, 37; стенограма II пленуму обкому КП України від 24 червня 1959 р., арк. 5.

Широко практикувались також районні виставки. Вони влаштовувались після закінчення основних польових робіт (приблизно у жовтні—листопаді). Тисячі трудівників сільського господарства відвідували ці виставки, ділились досвідом своєї роботи, знайомились з досягненнями передових колгоспів, бригад, ланок, окремих механізаторів, майстрів колгоспного виробництва. Ці виставки сприяли поширенню і впровадженню у виробництво нових, передових наукових досягнень, зростанню рядів передовиків, допомагали багатьом колгоспам ліквідувати відставання.

Значну роль у вивченні досягнень науки і передового досвіду і впровадженні їх у сільськогосподарське виробництво відіграють екскурсії працівників сільського господарства на Всесоюзну виставку досягнень народного господарства. У 1956 р. 14 районів області були учасниками виставки<sup>86</sup>. Ознайомлення трудівників села з новими сільськогосподарськими машинами, представленими на виставці, дало можливість швидше і краще впровадити у виробництво уже готові винаходи, застосувати передові методи праці. Партійні організації влаштовували зустрічі учасників виставки з колгоспниками. Під час цих зустрічей учасники виставки ділились враженнями, виступали з доповідями, лекціями, проводили бесіди і т. п.

Величезну роль у пропаганді досягнень науки і передового досвіду відіграє преса. Газети «Зоря» і «Днепровская правда» систематично друкують матеріали і статті, в яких автори — передовики колгоспного виробництва діляться досвідом організації змагання, методами своєї праці тощо. Газети також друкували звіти рейдових бригад, що їх створювали редакції в період проведення важливих сільськогосподарських робіт, публікували огляди всього нового, передового, що було у змаганні між трудівниками Дніпропетровської, Запорізької та Саратовської областей. Під рубрикою «Партійне життя» в газетах часто друкуються матеріали про те, як райкоми КП України, первинні партійні організації впроваджують у виробництво досягнення науки і передового досвіду. На сторінках газет виступають науковці Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, Всесоюзного інституту кукурудзи та ін. Партійні і радянські керівники у своїх статтях детально розповідають про те, як на практиці впроваджуються передові методи праці, досягнення науки і які це дає наслідки.

Значна кількість матеріалів про впровадження досягнень науки і передовиків виробництва друкується в «Блокноті агітатора». У 1956—1959 рр. виходив спеціальний бюлетень сільськогосподарської і технічної інформації, в якому систематично друкувались матеріали про досягнення науки, передовий досвід у сільському господарстві, соціалістичне змагання на селі та ін. Місцеве видавництво видавало брошури, листівки, пам'ятки, плакати та інші друкovanі матеріали про передовий досвід.

Багато цінного і повчального є в роботі Покровського райкому КП України. З метою широкої популяризації передового досвіду тут з ініціативи райкому на початку кожного місяця практикується випуск листівок, в яких висвітлюється хід виконання соціалістичних зобов'язань, досвід передовиків. Так, у 1958 р. було видано листівки: «Як колгосп ім. Карла Маркса добився у 1957 р. виробництва м'яса по 70,5 центнера на сто гектарів сільськогосподарських угідь і як бореться за одержання 80 центнерів м'яса у 1958 році. Розповідь зоотехніка колгоспу

<sup>86</sup> В. Щербинський, Невпинно підвищувати рівень організаторської роботи, Збірник статей «На чолі мас», К., 1957, стор. 14.

ім. Карла Маркса Івана Васильовича Кльови», «Як я надоїла від кожної корови по 5010 кілограмів молока. Розповідь доярки колгоспу ім. Карла Маркса Раїси Степанівни Гузь» та ін.

Партійна організація Дніпропетровщини приділяла велику увагу пропаганді передового досвіду через радіо, телебачення, кіно, світлові газети. По телебаченню, наприклад, передавався цикл лекцій для кукурудзоводів, регулярно виступали передовики сільського господарства, учені, інженери, керівні партійні, радянські, господарські працівники районів і колгоспів. У порядку обміну досвідом часто виступав по телебаченню і радіо, а також у пресі голова колгоспу ім. Шевченка, Петриківського району, Герой Соціалістичної Праці О. Полторацький, знатний комбайнер з Ново-Московського району, двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Байда, доярка колгоспу ім. Карла Маркса Герой Соціалістичної Праці Р. Гузь та ін.

З метою поширення передового досвіду і досягнень науки використовується лекційна пропаганда. Партійні організації постійно дбають про добір кадрів лекторів, підвищення якості лекцій, подають лекторам методичну і практичну допомогу, залучають до читання лекцій передовиків сільськогосподарського виробництва, агрономів, зоотехніків, систематично проводять спеціальні семінари, кваліфіковані консультації тощо. Так, у колгоспі ім. В. І. Леніна, Апостолівського району, агітаторами працюють передові колгоспники — комуніст Б. Алтухов, У. Заморій, М. Поляков та ін. Вони вміло поєднують агітаційну роботу з пропагандою передового досвіду, впровадженням його у виробництво. У колгоспі «Перемога», Щорського району, практикувалися бесіди кращих тваринників з тими, хто відставав. Наприклад, доярка О. Гнутик кілька разів розповідала дояркам Г. Волковіч, Н. Богомаз та іншим про свій досвід роботи, на практиці показувала, як треба організувати годівлю худоби, як приготувати корм, доїти корів. Молоді доярки багато чого навчилися у неї<sup>87</sup>. У колгоспі ім. Карла Маркса, Покровського району, агітатори використовують у своїй практичній роботі світлові і радіогазети, усні журнали та ін. Тепер на селі працює 12 тис. агітаторів<sup>88</sup>.

Однією з випробуваних форм пропаганди передового досвіду і досягнень науки є семінари, що їх проводять партійні організації в районах, колгоспах з різних питань сільськогосподарського виробництва, а також з метою обміну досвідом. На семінари запрошуються партійні і господарські працівники, а також тваринники, рільники, механізатори. У 1956 р. в Дніпропетровській області 86 семінарів по вивченню економіки сільського господарства працювали безпосередньо у колгоспах. Найбільш масовими були семінари, в яких вивчалась конкретна економіка. Так, у Покровському районі в 1960/61 навчальному році в цих семінарах навчалось близько 1500 колгоспників. Особливо багато проводилось семінарів з питань тваринництва. З жовтня 1955 по травень 1956 р. відбулось п'ять семінарів тваринників. Вони проводились у кращих колгоспах ім. Карла Маркса, «Перемога», ім. Челюскінців, ім. Калініна. В цих семінарах навчалось понад 300 доярок і 150 свинарок<sup>89</sup>. Райком ЛКСМУ організував постійнодіючий семінар молодих тваринників. У 1958 р. було проведено шість занять<sup>90</sup>.

<sup>87</sup> Газ. «Днепровская правда» від 21 травня 1959 р.

<sup>88</sup> Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 30, од. зб. 333, арк. 30.

<sup>89</sup> Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 30, од. зб. 2, арк. 31.

<sup>90</sup> Поточний архів Покровського райкому КП України за 1958 р.

Внаслідок широкої пропаганди передового досвіду, яку здійснював Покровський райком КП України, трудівники сільського господарства добились значних успіхів. У 1958 р. у змаганні районів області Покровський район завоював першість по виробництву м'яса і третє місце по виробництву молока<sup>91</sup>, а в 1959 р. його було відзначено як один з передових районів України по виробництву м'яса<sup>92</sup>.

Значних успіхів у пропаганді передового досвіду і впровадженні його в колгоспне виробництво добились партійні організації Магдалинського, Апостолівського, Солонянського та інших районів. Солонянський райком КП України велику увагу постійно приділяє проведенню семінарів. З метою ліквідації відставання окремих колгоспів райком партії вивчив і узагальнив передовий досвід колгоспу ім. Калініна. За рішенням бюро райкому в цьому колгоспі було проведено семінар голів колгоспів, секретарів партійних організацій і спеціалістів сільського господарства. Учасники семінару побували в бригадах, на фермах, їм розповідали, як ведеться колективне господарство, як вирішуються ті чи інші господарські питання. В цьому ж колгоспі було проведено районний семінар по питанню відгодівлі свиней, а в колгоспі ім. Шевченка — одержанню високих урожаїв сільськогосподарських культур, в колгоспі ім. Карла Маркса — розвитку птахівництва та ін.

З метою впровадження всього нового, передового, що є в колгоспному виробництві, партійні організації практикують екскурсії окремих груп колгоспників у передові колгоспи для ознайомлення з виробництвом. Так, з відстаючого колгоспу ім. Леніна в передовий колгосп ім. Карла Маркса, Покровського району, виїжджала група колгоспників-тваринників. Там вони жили три дні, разом з господарями працювали на фермах, доглядали тварин. Повернувшись додому, застосовували передовий досвід на практиці. Це дало можливість значно поліпшити ведення господарств і ліквідувати відставання.

В останні роки партійні організації Дніпропетровщини широко практикують екскурсії в інші області для ознайомлення з передовим досвідом. Так, у 1959 р. з Дніпропетровщини в Саратовську область виїжджало ряд делегацій, які детально ознайомились з веденням тваринництва. У саратовців дніпропетровці запозичили спосіб дріжджування кормів, застосовування біогенних препаратів і мікроелементів, що сприяє підвищенню продуктивності худоби<sup>93</sup>. Багато механізаторів Дніпропетровщини побували в бригаді О. Рожка (Миколаївська область) і тепер за його методом сполучають свою основну роботу механізатора з відгодівлею в літніх таборах худоби. Це значно зменшує затрати на виробництво м'яса<sup>94</sup>. У листопаді 1960 р. на Дніпропетровщині уже понад 150 механізаторів за прикладом О. Рожка відгодовували худобу. На початку 1959 р. група спеціалістів сільського господарства на чолі з секретарем Солонянського райкому КП України Героєм Соціалістичної Праці П. Зінченком побувала в колгоспі ім. Димитрова, Кінгісепського району, Ленінградської області, де ознайомилась з організацією оплати праці. В результаті запозичення досвіду кінгісепців у Солонянському районі було проведено укрупнення рільничих бригад, скорочено адміністративно-управлінський апарат, створено ради бригад, введено новий порядок оплати праці в залежності від кількості і

<sup>91</sup> Газ. «Днепровская правда» від 10 січня 1959 р.

<sup>92</sup> Газ. «Зоря» від 5 березня 1960 р.

<sup>93</sup> Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 30, од. зб. 8, арк. 8.

<sup>94</sup> Газ. «Днепровская правда» від 6 червня 1959 р.

якості виробленої продукції. У 1959 р. Солонянський район першим в області перейшов на грошову оплату праці в колгоспах.

Значну роботу по впровадженню передових методів вирощування кукурудзи провела Нікопольська районна партійна організація. Надаючи виняткового значення цій важливій культурі, у районі було відведено під її посів найкращі землі. Перед сівбою на кожний гектар було внесено по 5--8 т перегною-сипцю і по 2--3 ц марганцевого шламу. Майже всі сівалки було пристосовано для внесення мінеральних добрив. Кукурудзу сіяли добірним сортом насіння. Готуючи гідну зустріч ХХІІ з'їздові КПРС, передові механізатори І. Рак, Г. Галкін, І. Ярошенко, І. Кузьмин та інші 14 червня 1961 р. звернулися до всіх механізаторів республіки з закликком розгорнути соціалістичне змагання за одержання по 50--55 ц кукурудзи зерна з кожного гектара всієї площі, кожним комбайном зібрати не менше 90 га і закінчити збирання урожаю кукурудзи за 20--25 днів<sup>95</sup>. Цю цінну ініціативу нікопольців підтримав Центральний Комітет КП України.

Комуністи розгорнули широку роботу по здійсненню взятих зобов'язань. У кожній бригаді серед колгоспників проводились бесіди, на яких роз'яснювалось велике значення одержання високого урожаю кукурудзи, давались поради як краще доглядати за посівами тощо. В результаті наполегливої праці всіх трудящих, постійного піклування партійних організацій Нікопольщини, взяті зобов'язання було з честю виконано. До 1 жовтня 1961 р. в колгоспах зібрано 33,7 тис. га кукурудзи, в тому числі майже 21 тис. га на зерно. В середньому кожний комбайнер зібрав кукурудзу з площі 90 га. Трудівники сільського господарства району зустріли ХХІІ з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу славними трудовими перемогами. Всенародну шану заслужили передові комбайнери, чудові майстри механізованого збирання І. Рак, А. Середенко, І. Гаврильченко, Г. Галкін, І. Ярошенко, І. Безпалко та багато інших, які зібрали по 135--152 га комбайном «КУ-2а» та по 177--245 га комбайном «ККХ-3». ЦК КП України та Рада Міністрів Української РСР 10 жовтня 1961 р. поздоровили нікопольців з видатною трудовою перемогою. У привітанні вказувалося, що вивчення і впровадження досвіду нікопольців — важливе завдання партійних, радянських та сільськогосподарських органів<sup>96</sup>.

Форми і методи поширення передового досвіду і досягнень науки весь час удосконалюються. З 1958 р. значного розповсюдження набули школи передового досвіду. Партійні організації багато уваги приділяли організації шкіл, залученню до навчання в них широких мас колгоспників. Так, перед партійною організацією Томаківського району постало питання: як узагальнити все нове, що набуто в колгоспному виробництві, як запровадити його в сільськогосподарську практику? З ініціативи комуністів було вирішено створити у кожному колгоспі школу передового досвіду по вивченню, узагальненню і поширенню досягнень передовиків виробництва. Уже в середині 1960 р. в районі працювало 168 шкіл, до яких було залучено понад 5 тис. колгоспників і спеціалістів сільськогосподарства. У школах вивчалось рільництво, тваринництво, механізація виробництва і овочівництво. Заняття в школах, як правило, проводились двічі на місяць у визначені дні. Лекції і заняття проводили досвідчені спеціалісти, передовики колгоспного виробництва<sup>97</sup>.

<sup>95</sup> Газ. «Правда України» від 14 червня 1961 р.

<sup>96</sup> Газ. «Радянська Україна» від 10 жовтня 1961 р.

<sup>97</sup> Поточний архів Томаківського райкому КП України, Відділ пропаганди та агітації, 1960 р.

В інших районах вивчення передового досвіду було організовано трохи інакше. Наприклад, у Петриківському районі школи передового досвіду організовувались не окремо в кожному колгоспі, а одна школа на кілька колгоспів. Заняття проводились два-три рази на місяць. Склад слухачів не був постійним, за передовим досвідом на заняття приїздили з усіх колгоспів. У Царичанському районі школа передового досвіду була організована на робочому місці передової доярки комсомолки Н. Литвиненко. Весь курс навчання тривав шість днів. За такої короткої строк слухачі встигали ознайомитися з основами анатомії і фізіології великої рогатої худоби, постановкою племінної справи, годівлею худоби, доглядом за нею. З лекціями виступали спеціалісти, а також викладачі Байбаківського технікуму сільського господарства<sup>98</sup>.

Багатьом практикам, досвідченим головам колгоспів, бригадирам, технікам і просто колгоспникам ще не вистачає знань, щоб справитися з багатьма складними питаннями, які виникають у практичній роботі, особливо тепер, коли в колгоспах є багата техніка, застосовуються нові машини і нова технологія землеробства і тваринництва. Життя підказало необхідність серйозного підвищення кваліфікації колгоспних кадрів. З цією метою в багатьох районах Дніпропетровської області були створені університети передового досвіду. З лекціями в них виступали учені Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, Всесоюзного науково-дослідного інституту кукурудзи та інших вищих навчальних закладів та установ Дніпропетровська. У вересні 1960 р. університет передового досвіду було відкрито в Верхньодніпровському районі. Керівництво університетом було покладено на Раду, до складу якої ввійшло 9 працівників районних організацій, новаторів виробництва. Створено п'ять факультетів — тваринництва, землеробства, овочівництва, механізації та економіки сільського господарства. На всіх факультетах навчалось 200 керівних колгоспних кадрів. Практичні заняття слухачів університету проводились безпосередньо в передових колгоспах<sup>99</sup>. У Солонянському районі з ініціативи райкому КП України і з допомогою Дніпропетровського сільськогосподарського інституту було створено Мічурінський університет з трьома факультетами: рослинництва, тваринництва і механізації сільського господарства. Навчання у ньому триває два роки. Навчальна програма розрахована на 128 годин. Лекції в університеті читаються викладачами інституту.

Такі ті форми і методи поширення передового досвіду і впровадження його у виробництво, які застосовують у своїй практичній діяльності партійні організації Дніпропетровської області. Завдяки великій творчій роботі по впровадженню досягнень науки і передового досвіду в колгоспне виробництво Дніпропетровщина значно збільшила в порівнянні з 1953 р. виробництво сільськогосподарської продукції, добилась підвищення продуктивності праці. Проте ще далеко не всі резерви приведено в дію. Необхідно значно збільшити вихід сільськогосподарської продукції і підвищити продуктивність праці, виявляти і приводити в дію нові резерви. Обов'язок кожного сільського комуніста — бути завжди з людьми, добиватися, щоб кожний трудівник до кінця виявив свої творчі сили, підтримувати новаторів і зробити передовий досвід надбанням усіх.

Програма, прийнята ХХІІ з'їздом КПРС, зобов'язує всіх членів партії бути передовими бійцями за велику справу комунізму, служити прикладом комуністичного ставлення до праці, підвищувати продуктивність праці, виступати ініціатором усього нового, прогресивного, повсякденно і постійно дбати про поширення передового досвіду.

<sup>98</sup> Поточний архів Царичанського райкому КП України.

<sup>99</sup> Поточний архів Верхньодніпровського райкому КП України.

# ПОВІДОМЛЕННЯ

---

В. П. СТОЛЯРЕНКО

## РОЛЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ ШЕФСТВА МІСТА НАД СЕЛОМ

(1948—1950 рр.)

В 1946—1950 рр. партійні організації західних областей України здійснили колективізацію сільського господарства. Велику допомогу в цьому подав робітничий клас. Ця допомога всебічно розширювала і зміцнювала союз робітничого класу з селянством, сприяла успішному розгортанню на селі боротьби проти залишків банд українських буржуазних націоналістів і куркульства, яке вороже ставилося до проведення колективізації. У зміцненні зв'язку міста з селом важливу роль відіграло шефство колективів підприємств і установ над колгоспами.

В. І. Ленін розглядав питання шефської роботи як одну з найбільш важливих і дійових форм допомоги міста селу і зв'язку між ними, дальшого зміцнення союзу робітничого класу й селянства. На початку 1923 р. В. І. Ленін писав: «Чи вдасться «розписати» всі міські осередки по всіх сільських для того, щоб кожний робітничий осередок, «приписаний» до відповідного сільського, систематично дбав про всяку оказію, про всякий випадок, щоб задовольнити ту або іншу культурну потребу свого спів-осередку?»<sup>1</sup>. Керуючись ленінськими вказівками, а також використовуючи багатий досвід шефської роботи в східних областях, партійні організації західних областей України організували шефство підприємств, вищих навчальних закладів та інших організацій над селами і новоствореними колгоспами. Важливою умовою, що сприяла посиленню допомоги міста селу, були швидкий розвиток промисловості і зростання робітничого класу в західних областях України.

Завдяки невтомному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду у великий індустріальний центр перетворився Львів. За 1946—1950 рр. в розвиток промисловості Львова було вкладено близько 1 млрд. крб. асигнувань<sup>2</sup>. Це дало можливість відбудувати підприємства, що існували до війни, спорудити нові заводи й фабрики, значно розширити транспорт і комунальне господарство, забезпечити успішне виконання державних планів випуску продукції. На 1 липня 1949 р. порівняно з 1 січня 1945 р. кількість промислових підприємств зросла на 80%. За той же період випуск валової продукції збільшився в 3,5 раза<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 410—411.

<sup>2</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—2, од. зб. 183, арк. 272.

<sup>3</sup> Там же, ф. 3, оп. 3—3, од. зб. 88, арк. 59.

Великі кошти за роки п'ятирічки були вкладені у розвиток промисловості Волинської, Дрогобицької, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей. Уже в 1947—1948 рр. було досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а в наступні роки значно його перевершено. В 1950 р. у порівнянні з 1940 р. промислове виробництво Львівської області зросло на 341%, Дрогобицької — на 200%, Станіславської — на 169%, Ровенської — на 166%, Волинської — на 132%<sup>4</sup>.

Індустріалізація західних областей Української РСР прискорила зростання робітничого класу. В порівнянні з 1940 р. кількість робітників, зайнятих у промисловості, зросла у Волинській області з 8979 до 19 787 чоловік, Львівській — з 26 805 до 50 489, Ровенській — з 14 349 до 23 830 чоловік<sup>5</sup>. Зростання робітничого класу відбувалося в основному за рахунок місцевої молоді, яка приходила на фабрики і заводи з сіл і оволодівала різними спеціальностями. У 1950 р. у Львові місцеві кадри становили понад 60% загальної кількості робітників і спеціалістів, а на багатьох заводах і фабриках 80—90%<sup>6</sup>.

У повсякденній шефській допомозі селу партійні організації західних областей України керувалися постановою лютневого (1947 р.) пленуму ЦК ВКП(б) і XV пленуму ЦК КП(б) України (1947 р.). У постанові XV пленуму ЦК КП(б) України вказувалось, що партійні організації зобов'язані «ширше розгорнути соціалістичне змагання на підприємствах промисловості за посилення допомоги робітничого класу в справі найшвидшого відновлення і дальшого піднесення сільського господарства»<sup>7</sup>. Питання шефської допомоги міста селу обговорювалися на обласних та міських партійно-господарських активах, на бюро міськкомів і райкомів партії, у первинних організаціях. 18 квітня 1947 р., наприклад, у Луцьку відбувся актив, в якому взяли участь секретарі первинних парторганізацій, керівники підприємств і установ, голови фабзавкомів, профспілок та секретарі комсомольських організацій. Вони обговорили питання про завдання шефства міста над селом. У рішенні вказувалось, що парторганізації і керівники підприємств та установ повинні посилити допомогу промислових підприємств селу в проведенні сільськогосподарських робіт, в організації колгоспів та їх зміцненні. 19 квітня в усіх партійних організаціях Луцька відбулися відкриті партійні збори, на яких обговорювалися заходи по розгортанню шефської допомоги міста селу. Партійні організації міста взяли шефство над 55 селами Луцького, Теремнівського і Ківерцівського районів. Тільки за один місяць (з 19 квітня по 19 травня) у селах побували шефські бригади майже з усіх організацій. Так, партійна організація виконкому обласної Ради депутатів трудящих організувала 6 виїздів у підшефне село Антонівку, Луцького району<sup>8</sup>. Шефи прочитали кілька доповідей і лекцій, а також взяли активну участь у проведенні масово-роз'яснювальної роботи з нагоди випуску державної позики. В результаті 5 травня було реалізовано позики на суму 76 тис. крб., причому вся сума була внесена готівкою. 9 травня шефи організували урочистий вечір, присвячений Дню перемоги. Шефські бригади подавали велику допомогу в організа-

<sup>4</sup> «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», К., 1957, стор. 30.

<sup>5</sup> І. П. Івоніч, Львівський економічний адміністративний район, К., 1958, стор. 11.

<sup>6</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 1—2, од. зб. 183, арк. 273.

<sup>7</sup> «Про заходи по виконанню постанови Пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період, Постанова XV Пленуму ЦК КП(б)У», Газ. «Радянська Україна» від 19 березня 1947 р.

<sup>8</sup> Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 74, зв. 5, арк. 104.

ції випуску стінних газет та польових листків, у складанні планів роботи виконкому сільської Ради та постійно діючих комісій. Крім цього, шефи добилися виділення 10 кубометрів будівельного лісу для переобладнання сільського клубу і передали значну кількість матеріалів та канцелярського приладдя для сільських організацій<sup>9</sup>.

Велику допомогу подали шефські бригади молодим колгоспам західних областей України. Так, робітники Дрогобицького нафтового заводу № 1 взяли шефство над колгоспом с. Силець, Дублянського району, Дрогобицької області. З їх допомогою у колгоспі вчасно було відремонтовано збиральні машини та інвентар, електрифіковано хати колгоспників, придбано для клубу радіоприймач, патефон, бібліотечку<sup>10</sup>.

У 1947 р. активну участь у шефській роботі брали вищі навчальні заклади. Професори, викладачі та студенти проводили у селах лекції та бесіди, організовували виступи агіткультбригад та гуртків художньої самодіяльності. Викладачі Львівського сільськогосподарського інституту професор Кіак, доценти Старостін, Гіліс, Листовничий, Левченко, Федорченко та ін. прочитали в селах 48 лекцій та доповідей. У цілому інститут здійснював шефство над трьома колгоспами Львівської області. Так, в одному з колгоспів Брюховецького району, професор Кіак спільно з колгоспниками досліджував вирощування безалкогольного люпину, подав ряд цінних вказівок і порад з питань догляду за посівами зернових культур та овочів. Силами наукових працівників інституту було складено п'ятирічний план розвитку господарства колгоспу. Колектив інституту також організовував зустрічі з колгоспниками у своєму навчально-дослідному господарстві в с. Дублянах. 1 червня, під час однієї з таких зустрічей, дирекцією інституту було передано колгоспникам цінне обладнання та літературу для колгоспної хати-лабораторії. Пізніше шефи допомогли завідуючому хатою-лабораторією т. Василю створити перші дослідні ділянки. При сільськогосподарському інституті було створено постійно діюче консультаційне бюро, яке давало колгоспникам поради з усіх питань сільського господарства.

Значну допомогу молодим колгоспам та селянам західних областей України подавав Львівський ветеринарний інститут. При інституті працювало консультаційне бюро з питань тваринництва. Працівники інституту проводили значну роботу по боротьбі з яловістю тварин у колгоспах та проти інфекційних захворювань домашніх тварин. При інституті працювали курси удосконалення ветлікарів, ветфельдшерів та зоотехніків. Для колгоспників і селян науковими працівниками інституту було прочитано 30 лекцій з питань ветеринарії, тваринництва та бджільництва. Львівський політехнічний інститут здійснював шефство над Бобркським районом. Тільки за шість місяців професорами, викладачами та студентами інституту було прочитано 24 лекції, силами художньої самодіяльності проведено п'ять концертів та один вечір молоді. Шефи надіслали в колгоспи бібліотечку і допомогли оформити колгоспні клуби<sup>11</sup>.

У 1948—1950 рр., коли в західних областях України розгорнувся масовий рух селян за створення колгоспів, партійні організації ще більш активізували шефську роботу. В основі шефства лежало загальне прагнення робітничого класу допомогти селянам швидше стати на шлях колективного господарювання, організаційно і політично зміцнити колгоспи. Організаторами шефської допомоги міста селу виступали, як

<sup>9</sup> Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 74, арк. 104.

<sup>10</sup> Газ. «Радянський селянин» (газета ЦК КП(б) України) від 11 липня 1947 р.

<sup>11</sup> Газ. «Радянський селянин» від 15 червня 1947 р.

завжди, партійні організації, які приділяли цьому значну увагу. Так, II Дрогобицька обласна конференція КП(б) України (1—3 березня 1948 р.) зобов'язала обком і міськкоми КП України організувати широке шефство міських і промислових організацій над колгоспами і селами, проводити масово-політичну роботу, подавати дійову допомогу у створенні нових колгоспів і в організаційно-господарському зміцненні вже існуючих<sup>12</sup>.

6 квітня 1948 р. відбувся III пленум Тернопільського міськкому КП(б)У, який зобов'язав міськком КП(б)У розробити заходи по організації шефства підприємств над колгоспами, селами і МТС, розгорнути соціалістичне змагання між підприємствами і установами за кращу організацію шефства<sup>13</sup>.

22 червня відбувся V пленум Львівського міськкому КП(б)У, який обговорив питання про підсумки XIX пленуму ЦК КП(б)У і завдання міської партійної організації в допомозі сільським парторганізаціям у соціалістичній перебудові села. Пленум вказав на необхідність рішучого поліпшення шефської роботи і зобов'язав райкоми КП України та партійні організації створити робітничі бригади й послати їх у підшефні колгоспи для розгортання політико-масової і культурно-освітньої роботи, виділити необхідну кількість спеціалістів для подання допомоги колгоспам у закінченні ремонту сільськогосподарських машин<sup>14</sup>.

Робітничі колективи були закріплені за окремими селами і колгоспами. Уже в 1948 р. робітники і службовці Львова шефствували над 352 колгоспами<sup>15</sup>, Дрогобича — над 46<sup>16</sup>, Станіслава — над 70 колгоспами<sup>17</sup>, Луцька — над 53 селами<sup>18</sup>, Ровно — над 10 селами<sup>19</sup>, Борислава — над 11 колгоспами, Стрия — над 12, Самбору — над 8 колгоспами<sup>20</sup>. Крім цього, за рішеннями міських і районних комітетів партії шефами над колгоспами і селами було закріплено багато підприємств районних центрів і робітничих селищ. З кожним роком кількість організацій-шефів продовжувала збільшуватись. Трудящі міст, районних центрів і робітничих селищ багато зробили для здійснення колективізації сільського господарства, організаційно-господарського зміцнення молодих колгоспів, для дальшого розвитку сільського господарства західних областей України. Партійні організації добирали і направляли на постійну роботу в села кращих комуністів і комсомольців, створювали первинні партійні і комсомольські організації, пропагували серед селян переваги колективного ведення сільського господарства. Так, у 1948 р. Львівський міськком партії підібрав і направив на постійну роботу в сільські райони області 665 комуністів і 448 комсомольців<sup>21</sup>. У березні міськком і райкоми КП(б)У Станіслава направили в села 300 комуністів<sup>22</sup>. Дрогобицький обком КП(б)У підібрав і направив на постійну роботу в села 220 комуністів і понад 400 комсомольців<sup>23</sup>. З міст і райо-

<sup>12</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 9, од. зб. 1, арк. 428.

<sup>13</sup> Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 3, оп. 8, од. зб. 3, арк. 75.

<sup>14</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 4—1, од. зб. 609, арк. 107.

<sup>15</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 596, арк. 222.

<sup>16</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 9, од. зб. 31, арк. 44.

<sup>17</sup> Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 535, арк. 123.

<sup>18</sup> Газ. «Радянська Волинь» від 27 червня 1948 р.

<sup>19</sup> Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 145, арк. 59.

<sup>20</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 9, од. зб. 31, арк. 44.

<sup>21</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 535, арк. 9.

<sup>22</sup> Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 535, арк. 9.

<sup>23</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 10, од. зб. 1, арк. 286.

нів Волинської області на постійну роботу в села виїхало 569 комуністів, з них 122 були обрані головами виконкомів сільських Рад, 75 — головами колгоспів, 10 — завідувачими клубами і хатами-читальнями тощо<sup>24</sup>. У зв'язку з тим, що кількість комуністів на селі значно збільшилась було створено ряд нових сільських і колгоспних партійних організацій. У Станіславській області на 1 березня 1948 р. в 62 селах було створено 33 сільські територіальні партійні організації. Крім того, в колгоспах було створено сім парторганізацій і сім кандидатських груп<sup>25</sup>. У селах Волинської області на 1 вересня налічувалось 34 сільських, 9 колгоспних парторганізацій і 37 партійно-кандидатських груп<sup>26</sup>, у Дрогобицькій області на 14 січня 1949 р. — 23 сільських територіальних і 12 колгоспних партійних організацій. Крім цього, 22 первинні організації були створені при МТС і радгоспах<sup>27</sup>. Зростання і зміцнення партійних організацій на селі дало можливість ширше розгорнути політичну роботу в масах, глибше пропагувати серед селян політику Комуністичної партії, переваги колгоспного ладу.

Партійні, профспілкові і комсомольські організації підприємств подавали велику допомогу колгоспам і селянам-одноосібникам. Колектив швейної фабрики № 1 Львова взяв шефство над колгоспом с. Миклашів, Новояричівського району. У 1948 р. для проведення агітаційно-масової і організаційної роботи бригада виїжджала в колгосп дев'ять разів. Шефи прочитали для колгоспників 14 лекцій і доповідей на політичні та сільськогосподарські теми. Силами художньої самодіяльності для колгоспників було дано три концерти<sup>28</sup>. У 1948 р. в колгоспах і селах Львівської області працювали 132 агіткультбригади, силами яких було прочитано понад 1200 доповідей і лекцій. Трудящі міста зібрали і відправили в колгоспи 19 тис. примірників книжок<sup>29</sup>. Шефами Ровно у період збиральної кампанії в 10 селах Ровенського району було прочитано 30 лекцій і доповідей, проведено 1450 бесід, 35 загальних зборів селян тощо. Культбригада, яка була створена міськкомом КП(б)У, показала сім кінофільмів і дала 11 концертів для селян<sup>30</sup>. Водночас шефи подали велику матеріальну і виробничу допомогу молодим колгоспам. Так, партійна організація шкірзаводу № 14 Станіслава здійснювала шефство над колгоспом ім. Хрущова, Чернелицького району. Колектив заводу передав колгоспу 500 кг ковальського вугілля, 20 кг машинного масла, 15 кг шкіртоварів тощо<sup>31</sup>. Робітники Львівського хлібокомбінату відправили у колгосп ім. Хрущова, Кам'янсько-Бузького району, дві борони, а також 600 кг вапна, значну кількість вугілля для кузні, шине залізо, фарби та інші матеріали<sup>32</sup>. Робітники і службовці тютюнового заводу Тернополя допомогли колгоспу ім. Кірова, Великоглибочецького району, в збиранні врожаю 1948 року. Робітники організували чотири масових виїзди в колгосп. Під час жнив шефи скошили і заскирдували жито і пшеницю з площі 12 га. Була виконана й інша робота. Колгоспу було передано 30 рам для парникового господарства,

<sup>24</sup> Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 128, арк. 179.

<sup>25</sup> Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 524, арк. 18.

<sup>26</sup> Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 12, арк. 179.

<sup>27</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5001, оп. 10, од. зб. 1, арк. 286.

<sup>28</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—2, од. зб. 8, арк. 63.

<sup>29</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 596, арк. 223.

<sup>30</sup> Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 145, арк. 60.

<sup>31</sup> Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—2, од. зб. 535, арк. 124.

<sup>32</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 609, арк. 70.

розсаду для посадки тютюну на площі 0,5 га. В колгоспі на постійну роботу залишився один робітник, якого призначили бригадиром рільничої бригади.

Більш значна виробнича і матеріальна допомога молодим колгоспам була подана в наступні роки. Так, лише підприємства і господарські організації Львова і Золочева у 1949 р. створили в колгоспах 25 кузень і направили в колгоспи для допомоги в ремонті інвентаря 338 слюсарів, виділили 25 т вугілля та велику кількість слюсарних інструментів, будівельних матеріалів, радіофікували 17 колгоспних клубів і електрифікували 59 токів. Для налагодження обліку в колгоспи виїхали 160 рахівників<sup>33</sup>.

Ряд господарських організацій, що брали шефство, провели велику роботу по електрифікації колгоспів і сіл. Так, колективи Депо-Захід, Управління залізниці, Політехнічного інституту, тресту «Енергозбут» та інших підприємств Львова побудували у підшефних колгоспах 12 електростанцій<sup>34</sup>. Колектив тресту «Львіввугілля» подав велику допомогу в електрифікації с. Тростянець, Золочівського району. Крім того, трест виділив чотири мотори для інших колгоспів Золочівського району. Комсомольці Львівського політехнічного інституту своїми силами змонтували електростанцію у колгоспі ім. Ярослава Галана, Бобрського району<sup>35</sup>. В 1948—1950 рр. основне завдання шефів полягало в тому, щоб допомогти селянам якнайшвидше стати на шлях колективного господарювання, на шлях будівництва колгоспів. Для подання місцевим організаціям практичної допомоги в колективізації сільського господарства партійні організації направляли в села досвідчених комуністів і комсомольців. Лише протягом 1948 р. з Львова на село виїхало близько 10 тис. комуністів і комсомольців<sup>36</sup>. Відрядження комуністів на село практикувалось і в наступні роки. Так, у 1950 р. для роботи в колгоспи Ровенщини було направлено 500 партійних і радянських працівників з обласного центра<sup>37</sup> і 500 — з Станіслава<sup>38</sup>.

Велика масово-політична робота та виробнича допомога, яку подавали трудящі міста селу, сприяли об'єднанню бідняків і середняків у колгоспи. З ініціативи шефів та з їх допомогою лише за три місяці (жовтень—грудень 1948 р.) у Львівській області були організовані колгоспи в с. Кожичах, Львівського району, в с. Накваші, Підкамінського району, в с. Артасові і Костиеві, Куликівського району та ін.<sup>39</sup> На Волині в селах Малому Омельянику, Баківцях, Сирниках, Озерянах, Луцького району, Струмівці, Крупі, Верхівці, Підгайцях, Теремнівського району, колгоспи з допомогою шефів були організовані під час проведення весняної сівби, а на кінець 1948 р. колгоспи були створені у 48 підшефних селах Волинської області<sup>40</sup>.

Проте в роботі партійних організацій західних областей по організації шефської допомоги міста селу були й недоліки. Шефство ще не набуло постійного характеру, багато партійних і господарських організацій не мали повсякденного зв'язку з підшефними колгоспами і селами. Так, у червні 1948 р. 50 партійних організацій підприємств і органі-

<sup>33</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—3, од. зб. 90, арк. 137.

<sup>34</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4-2, од. зб. 8, арк. 61.

<sup>35</sup> Газ. «Львовская правда» від 31 серпня 1948 р.

<sup>36</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4-1, од. зб. 596, арк. 223.

<sup>37</sup> Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 202, арк. 169.

<sup>38</sup> Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 171, арк. 88.

<sup>39</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4-1, од. зб. 596, арк. 223.

<sup>40</sup> Газ. «Радянська Волинь» від 28 грудня 1948 р.

зацій Львова не встановили зв'язку з підшефними колгоспами і ніякої допомоги їм не подали<sup>41</sup>. В ряді випадків шефство не спрямовувалось на розгортання масово-політичної роботи серед селян по залученню їх у колгоспи, на виховання колгоспників у дусі соціалістичного ставлення до праці, до колгоспного майна. Недостатньо залучались до шефської роботи передовики підприємств, спеціалісти і наукові працівники. На ці недоліки вказувалось на XVI з'їзді Комуністичної партії України (25—28 січня 1949 р.) і травневому (1949 р.) пленумі ЦК КП(б)У. В рішенні з'їзду і пленуму ЦК вказувалось, що міські партійні організації зобов'язані розглядати шефство над селом як важливу частину своєї роботи, як один з виявів провідної ролі міста в дальшому розвитку культури і освіти на селі, що партійні організації міста зобов'язані подавати систематичну допомогу селам лекторами, доповідачами, сприяти розгортанню художньої самодіяльності, радіофікації колгоспів і сіл, комплектуванню колгоспних бібліотек і т. д.<sup>42</sup>

Виконуючи ці рішення, міські партійні організації західних областей України почали більш конкретно займатись питанням шефської допомоги міста селу. Про це свідчить робота Львівської партійної організації. 21 лютого 1949 р. бюро Львівського обкому КП(б) України вказало на серйозні недоліки у проведенні шефства підприємствами Львова та інших міст над колгоспами області і в прийнятому рішенні зобов'язало міськкому КП(б)У та партійні організації підприємств докорінно перебудувати шефську роботу<sup>43</sup>. 18 березня відбувся III пленум Львівського міськкому КП(б)У, на якому обговорювалось питання про подання допомоги міською партійною організацією сільським партійним організаціям у соціалістичній перебудові села<sup>44</sup>. Вказавши на певні успіхи в поданні допомоги селу, пленум водночас відзначив, що шефство багатьох підприємств і установ проводиться формально, не спрямовується на виконання головних завдань організаційно-господарського зміцнення колгоспів та посилення політико-виховної роботи серед колгоспників. З початку підготовки до весняної сівби з 453 організацій міста, які брали шефство, 120 ніякої роботи у своїх підшефних колгоспах не проводили<sup>45</sup>. Пленум зобов'язав партійні організації підприємств і установ Львова систематично проводити масово-політичну роботу серед колгоспників і селян, спрямовану на зміцнення вже організованих і створення нових колгоспів<sup>46</sup>.

В результаті проведеної роботи в 1949 р. підприємства і установи Львова взяли шефство над 525 колгоспами<sup>47</sup>. Колективи підприємств, установ та навчальних закладів Львова і Золочева прочитали 950 лекцій і доповідей, якими було охоплено 53 498 колгоспників і селян, провели 4042 бесіди, на яких було присутніх 50 537 колгоспників і селян, організували 326 виступів гуртків художньої самодіяльності, створили 72 колгоспних клуби і читальні, 172 бібліотеки, що налічували 48 784 примірники книг<sup>48</sup>. Для подання допомоги партійним організаціям у колективізації сільського господарства з Львова було направлено близько 2000 комуністів<sup>49</sup>.

<sup>41</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 609, арк. 73.

<sup>42</sup> Газ. «Правда України» від 18 травня 1949 р.

<sup>43</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3—3, од. зб. 90, арк. 136.

<sup>44</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—2, од. зб. 8, арк. 61.

<sup>45</sup> Там же, арк. 101.

<sup>46</sup> Там же, ф. 3, оп. 3—3, од. зб. 90, арк. 137.

<sup>47</sup> Там же, ф. 4, оп. 4—2, од. зб. 177, арк. 287.

<sup>48</sup> Там же, ф. 3, оп. 3—3, од. зб. 90, арк. 136.

<sup>49</sup> Там же, ф. 4, оп. 4—2, од. зб. 8, арк. 137.

Проведена партійними організаціями велика масово-політична робота по організаційно-господарському та політичному зміцненню колгоспів сиріяла в ряді районів створенню нових колгоспів. Так, у грудні 1949 р. у Львівській області налічувалось 611 колгоспів проти 514 колгоспів (січень 1949 р.). У грудні 1949 р. партійна організація Львова направила в сільські райони області ще 1275 комуністів. Внаслідок проведеної міськими комуністами роботи за 25 днів в області було організовано 34 колгоспи. На 25 грудня 1949 р. в області налічувалось 645 колгоспів, що об'єднували 76 тис. бідняцьких і середняцьких господарств<sup>50</sup>.

У 1950 р. партійні організації спрямовували шефську роботу на завершення колективізації сільського господарства, дальше організаційно-господарське зміцнення колгоспів, створення і зміцнення в них партійних і комсомольських організацій. Для організаційно-господарського зміцнення колгоспів з Львова й області в села було направлено 342 комуніста. Велику допомогу подали шефи в проведенні ряду політично-господарських кампаній на селі. Тільки в період збирання урожаю з підприємств Львова виїжджало в колгоспи близько 2 тис. бригад, у складі яких було понад 8 тис. робітників. У кожному колгоспі і МТС були спеціальні бригади слюсарів, електриків, машиністів, які забезпечували безперебійну роботу жаток, молотарок, комбайнів, локомотивів, тракторів та інших машин<sup>51</sup>. До складу робітничих бригад, як правило, партійні організації добирали передових виробників, що мали достатній політичний і культурний кругозір, а також навик і досвід у проведенні масово-політичної і організаційної роботи. Члени робітничих бригад роз'яснювали колгоспникам і селянам політику Комуністичної партії і Радянського уряду, пропагували колективні форми господарства і практично допомагали селянам організувати і зміцнювати колгоспи. Один з райкомів партії м. Львова лише за два місяці (липень і серпень 1950 р.) направив у колгоспи семи підшефних районів області на тривалий період сім культбригад. На початку серпня у підшефні колгоспи було направлено 72 автомашини для вивезення зерна. Значну роботу в підшефних колгоспах провели первинні партійні організації. Так, партійна організація панчішної фабрики взяла шефство над колгоспом ім. Леніна, Бузького району. За липень і серпень 1950 р. з фабрики в колгосп виїжджало 100 комуністів, комсомольців і безпартійних для участі у сільськогосподарських роботах. Комуністи фабрики подали допомогу колгоспу в створенні партійної і комсомольської організації<sup>52</sup>. У підшефних колгоспах і селах колективи підприємств Львова прочитали сотні тисяч лекцій і бесід, якими було охоплено близько 70 тис. колгоспників, створили 209 бібліотек, організували 150 нових і обладнали 320 старих червоних кутків і хат-читалень. У 158 колгоспах під час збирання врожаю були організовані дитячі ясла.

Велику роботу по завершенню колективізації сільського господарства в 1950 р. провели політвідділи і управління Львівської залізниці, партійні організації залізничних депо і станцій.

У підшефних селах працювало близько 700 агітаторів -- працівників залізничного транспорту. До середини лютого 1950 р. з допомогою робітників і службовців транспорту було створено понад 100 колгоспів<sup>53</sup>.

<sup>50</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3-3, од. зб. 90, арк. 161.

<sup>51</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 4, оп. 4-2, од. зб. 183, арк. 284.

<sup>52</sup> Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3-3, од. зб. 90, арк. 187.

<sup>53</sup> І. Х. Сас, Допомога робітничого класу в колективізації сільського господарства західних областей УРСР (1946-1950 рр.), «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XVII, вип. III, стор. 74.

Значну шефську роботу в 1950 р. провели й інші партійні організації західних областей України. Так, Станіславська міська організація до 1 квітня закріпила 118 партійних організацій підприємств і установ міста за 94 колгоспами Станіславського, Лисецького, Тисменецького, Жовтневого і Богородчанського районів області<sup>54</sup>. У період весняної сівби в підшефних колгоспах і селах Станіславської області працювало 725 партійних і комсомольських активістів, якими було прочитано 257 лекцій і доповідей, проведено 2840 бесід, випущено 135 стінних газет і 650 листівок. Крім цього, 150 бухгалтерських працівників подавали допомогу у наведенні обліку в новостворених колгоспах<sup>55</sup>.

Допомога селянству з боку робітничого класу, партійних організацій промислових підприємств відіграла важливу роль у завершенні колективізації сільського господарства західних областей УРСР. На 1 квітня 1950 р. було організовано 7249 колгоспів, що об'єднували 93,1% селянських господарств і 93,5% орної землі<sup>56</sup>. Після завершення колективізації партійні організації спрямували зусилля робітничого класу та всіх трудящих міста на організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Керований Комуністичною партією робітничий клас, борючись за здійснення соціалістичного перетворення сільського господарства західних областей України, розширив і зміцнив раніш існуючі форми шефства, що дозволило залучити до активної роботи на селі найширші маси трудящих міста. Багато робітників, які були направлені в села в період колективізації, залишились там на постійне проживання, очоливши вирішальні ділянки колгоспного виробництва. Здійснення колективізації сільського господарства сприяло значному зміцненню союзу робітничого класу і селянства.

## В. І. ЯНЕНКО

### ПЕРЕБУДОВА УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Комуністична партія завжди приділяла і приділяє велику увагу вдосконаленню системи управління виробництвом. Комуністична партія виходить з того, що форми і методи управління промисловістю не є застиглими та незмінними, що вони повинні розвиватись і вдосконалюватись разом з соціалістичним виробництвом і відповідно до його розвитку. Протягом 44-річного існування соціалістичного народного господарства Комуністична партія кілька разів здійснювала радикальну реорганізацію системи управління промисловістю, рішуче відкидала все старе, віджиле, що заважало швидкому розвитку індустрії, і рішуче запроваджувала нове, покликане до життя. Одним з таких радикальних, революційних зламів старої системи управління і вироблення нових форм і методів була реорганізація системи управління промисловістю, здійснена при переході Радянської країни до відбудови народно-

<sup>54</sup> Партархів Станіславського обкому КП України, ф. 1, оп. 1—3, од. зб. 171, арк. 88.

<sup>55</sup> Там же, од. зб. 173, арк. 67.

<sup>56</sup> Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, од. зб. 1991, арк. 1.

го господарства у 1921—1922 рр. Після переможного закінчення боротьби проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції Комуністична партія мобілізувала творчі сили радянського народу на мирне господарське будівництво. Історичні рішення X з'їзду партії про перехід до нової економічної політики давали радянським людям чіткі настанови про шляхи подолання величезних економічних і політичних труднощів, з якими зустрілась Радянська країна після закінчення війни, про форми й методи соціалістичного будівництва в нашій країні.

Першочерговим завданням Комуністична партія ставила відродження розореного в роки війни сільського господарства. На основі піднесення сільського господарства можна було відбудувати і розвинути все народне господарство, зміцнити позиції соціалізму в економіці Радянської країни. Справі відбудови сільського господарства служили рішення X з'їзду партії про заміну продрозверстки продовольчим податком, який створював особисту зацікавленість селян в результатах своєї праці і тим самим мав стати могутнім стимулом у швидкому піднесенні сільського господарства.

Комуністична партія приділяла виняткову увагу відбудові промисловості, яка зазнала величезних руйнувань в роки світової імперіалістичної і громадянської воєн. Продукція великої промисловості Радянської країни в 1920 р. становила всього 13,7% рівня 1913 р.<sup>57</sup> Ще більше знизилось виробництво окремих важливих галузей промисловості: видобуток залізної руди становив 1,7%, виплавка чавуну — 2,4%, виробництво бавовняної пряжі — 5,1%, цукру — 6,7% довоєнного рівня<sup>58</sup>. Ще більших руйнувань зазнала промисловість Радянської України, продукція якої за роки війни зменшилась у 10 разів<sup>59</sup>. Зовсім припинився видобуток залізної і марганцевої руд, виплавка чавуну становила лише 0,5% довоєнного рівня. Значно зменшились видобуток вугілля та виробництво машинобудівної, металообробної, цукрової й інших важливих галузей промисловості, які займали чільне місце у виробництві всієї Радянської країни. Без відбудови промисловості Радянської країни не могло бути й мови про вихід з економічних і політичних труднощів, про успішне соціалістичне будівництво. «Справжньою і єдиною базою для зміцнення ресурсів, для створення соціалістичного суспільства, — вказував В. І. Ленін, — є одна і тільки одна — це велика промисловість... без високо поставленої великої промисловості не може бути і мови про соціалізм взагалі і тим менше може бути мова про нього у відношенні до країни селянської»<sup>60</sup>.

Одним з найважливіших заходів Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованих на відбудову й даліше піднесення промисловості країни, була перебудова системи управління промисловістю. Поряд з заміною продрозверстки продподатком, переходом до системи розгорнутого товарообігу, встановленням правильного фінансового господарства і нормалізацією курсу карбованця реорганізація управління промисловістю становила найважливішу складову частину крутого повороту від політики воєнного комунізму до нової економічної політики. Перебудова форм організації й управління промисловістю диктувалась

<sup>57</sup> «Социалистическое строительство в СССР, Статистический ежегодник ЦУНХУ Госплана СССР», М., 1936, стор. 3, табл. 2.

<sup>58</sup> «Русская промышленность в 1921 году и ее перспективы, Отчет ВСНХ к IX съезду Советов», М., 1921, стор. XII.

<sup>59</sup> «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 209.

<sup>60</sup> В. І. Л е н і н, Твори, т. 32, стор. 373.

корінними змінами в економічних умовах, що створились в результаті переходу до непу. Умови всемірного розвитку товарно-грошових, ринкових відносин, допущення певної свободи торгівлі і розвитку приватного капіталу вимагали нових форм організації й управління державною промисловістю, нових форм господарювання.

Управління промисловістю в умовах воєнного комунізму характеризувалось надмірною централізацією. З центра велось управління не тільки великими, а й усією масою середніх і дрібних підприємств. Діяльність підприємств була надто регламентована, позбавлена будь-якої господарської самостійності. Постачання підприємств сировиною, паливом і т. п. здійснювалось з центра по нарядах, продукція їх розподілялась також централізовано і безплатно. В умовах війни при гострій нестачі палива, сировини, матеріалів максимальна централізація управління промисловістю («главкізм») була не тільки виправдана, а й єдино можлива в інтересах організації виробництва для потреб фронту. З переходом до непу «главкізм», який і раніше страждав серйозними недоліками, став гальмом у роботі промисловості.

Реорганізація управління промисловістю здійснювалась на основі розроблених В. І. Ленінін принципів демократичного централізму в господарському будівництві, які органічно поєднували централізоване планове керівництво економікою і соціалістичний демократизм, що проявлявся у безпосередній участі мас в управлінні господарством, їх контролі над виробництвом і розподілом. Перехід Радянської держави до нових форм і методів управління народним господарством проходив в умовах напруженої боротьби проти різних антипартійних груп, які перекручували ленінські принципи демократичного централізму в господарському будівництві. Особливо загострилась боротьба напередодні X з'їзду РКП(б). У нав'язаній троцькістами партії дискусії про профспілки видне місце займало питання про форми організації управління промисловістю. Партія під керівництвом В. І. Леніна викрила і розгромила троцькістів, які намагались насаджувати в господарському будівництві бюрократичний централізм, мілітаризовані форми роботи, воєнні методи встановлення дисципліни на виробництві. Партія також рішуче засудила анархо-синдикалістську групу «робітничої опозиції», яка вимагала передати управління «всеросійському з'їздові виробників». Ця пропозиція фактично вела до позбавлення Радянської держави її найважливішої господарсько-організаторської функції, до приниження керівної ролі Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату. Сумний досвід розвитку югославської економіки, де ревізійністське керівництво СКЮ прийняло на озброєння анархо-синдикалістські ідеї управління народним господарством, запекла конкуренція, зростання куркульства, розгул ринкової стихії, які привели до відставання темпів розвитку економіки Югославії, наочно показують, на який шлях штовхала нашу партію група «робітничої опозиції».

Виняткове значення для перебудови керівництва господарським життям мав написаний В. І. Ленінін «Наказ від РПО місцевим радянським установам». З метою ліквідації відомчої роз'єднаності, що виникла в результаті централізованого галузевого управління народним господарством, В. І. Ленін запропонував всюди запровадити економічні наради для узгодження роботи місцевих органів усіх економічних наркоматів<sup>61</sup>. Створення економічних нарад мало відіграти велику роль у боротьбі з бюрократизмом і тяганиною, в розвитку ініціативи на місцях і заохоченні місцевого почину. На засіданні Особливої комісії по паливу

<sup>61</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 347.

і продовольству, що відбулося у квітні 1921 р. в м. Олександрівську з участю М. Ф. Фрунзе, багато учасників наводили приклади негативно-го впливу на роботу господарських органів надмірної централізації управління.

Відповідно до вказівок В. І. Леніна на місцях були створені економічні наради. Для об'єднання, планомирного керівництва і контролю за роботою наркоматів було створено вищий господарський орган на території УРСР — Українська Економічна Рада (УЕР). Рішення УЕР, до складу якої входили наркоми економічних паркоматів, а також наркоми РСІ, військових справ і голова Південбюро ВЦРПС, були обов'язкові для всіх радянських і господарських органів УРСР<sup>62</sup>. Для узгодження роботи всіх органів Радянської влади на території губерній та повітів і керівництва нею в галузі господарського будівництва були створені губернські та повітові економічні наради. Склад повітових та губернських економічних нарад був аналогічний складу УЕР — до них входили керівники тих же відомств і установ повітового чи губернського масштабу<sup>63</sup>.

Влітку 1921 р. відповідно до рішень X з'їзду РКП(б), постанов ЦК РКП(б) і уряду РРФСР, вказівок В. І. Леніна розпочалась перевудова управління промисловістю України. В липні 1921 р. пленум ЦК КП(б)У по доповіді В. Я. Чубаря прийняв рішення, в якому були накреслені невідкладні завдання проведення в життя нових форм і методів управління і роботи промисловості, в тому числі: 1) концентрація виробництва; 2) максимальне використання сил кооперації і приватних осіб для розвитку виробництва; 3) переведення великих підприємств і цілих галузей на самостійний бюджет, який базувався б на бездефіцитному балансі; 4) спрощення апарату господарських органів відповідно до обмеження кола їх діяльності<sup>64</sup>.

Перехід до непу вимагав нових форм господарювання, які будувалися б на основі товарно-грошових, ринкових відносин. Такою формою став господарський розрахунок. В. І. Ленін вказував, що «переведення держпідприємств на так званий господарський розрахунок неминуче і нерозривно зв'язане з новою економічною політикою...»<sup>65</sup>. Переведення підприємств на господарський розрахунок було розпочате згідно з «Наказом РНК про проведення в життя начал нової економічної політики», прийнятим РНК РРФСР 9 серпня 1921 р. В «Наказі» говорилось, що підприємства, залишені в безпосередньому віданні ВРНГ та її місцевих органів, повинні були вестись «на началах точного господарського розрахунку»<sup>66</sup>. Для цих підприємств постановою РНК УРСР від 20 вересня 1921 р. встановлювався порядок спрощеного кошторисного фінансування, який надав їм право цілком самостійно пересувати асигнування з одного параграфа в інший, а також право витрачання одних матеріалів для придбання інших, необхідних для виконання виробничої програми<sup>67</sup>. Було скасоване право органів РСІ на попередню ревізію оборотів грошових і матеріальних цінностей підприємств з метою надання їм свободи господарського маневрування<sup>68</sup>. Підприємства, залишені на державному плановому постачанні, здавали свою продукцію, як

<sup>62</sup> Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 34, оп. 3, спр. 308, арк. 12—16.

<sup>63</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 3, спр. 308, арк. 17—18.

<sup>64</sup> Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 78, арк. 8—9.

<sup>65</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 153.

<sup>66</sup> «Бюллетень Киевского ГСНХ», 1921, № 1, стор. 2.

<sup>67</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 3, спр. 221, арк. 149—151.

<sup>68</sup> Там же, спр. 218, арк. 16.

і раніше, у загальнодержавний фонд. Але таких підприємств було небагато (на Україні — тільки кам'яновугільна промисловість Донбасу і металургійна промисловість), і, крім того, вони одержали право відраховувати частину продукції (до 10%) на свої потреби — для придбання на ринкові продуктів кустарного і дрібного виробництва, для заохочення окремих робітників і т. п.<sup>69</sup> Промислові підприємства, зняті з державного постачання, одержали можливість комерційного придбання оборотних коштів. Кредити вони могли одержати в губфінвідділах під реальне забезпечення (сировина або фабрикати), за що сплачували певний процент<sup>70</sup>. Усю свою продукцію такі підприємства реалізували на ринку. Держава могла одержати від цих підприємств потрібні їй вироби в порядку переважного права або на договірних умовах по цінах, які встановлювались окремою угодою<sup>71</sup>. Перехід на госпрозрахунок вимагав від кожного підприємства ведення виробництва з суворим обліком затрат і результатів господарювання, зниження собівартості продукції, максимального підвищення продуктивності праці.

Нові методи господарювання вимагали і нової організаційної форми управління промисловістю. Переведення на госпрозрахунок вимагало розв'язання господарської ініціативи підприємств з тим, щоб вони могли маневрувати в умовах ринкових відносин, були здатні гнучко, комерційно грамотно вести господарство, дедалі в більших розмірах впливати на ринок в інтересах боротьби з приватним капіталом, в інтересах соціалістичної промисловості.

Замість главків періоду воєнного комунізму, які виключали будь-яку самостійність нижчих господарських органів, почали створюватись нові виробничі об'єднання — трести. Якщо главк управляв цілою галуззю промисловості країни, включаючи і малі підприємства, то трест об'єднував найбільші, найкраще технічно устатковані і розміщені в одному районі підприємства. РНК УРСР, визначаючи своєю постановою від 21 жовтня 1921 р. основні засади трестування промисловості республіки, підкреслювала, що трести повинні організовуватись на началах господарського розрахунку<sup>72</sup>.

Трестування промисловості становило основу перебудови системи управління промисловістю. Першим трестом, створеним на Україні, був трест «Хімвугілля». Ще в кінці липня 1921 р. Донецька губекономрада вирішила використати сприятливе розташування шахт і хімічних підприємств у Лисичанському районі з тим, щоб одне об'єднання могло використовувати вугілля як паливо і сировину для хімічних заводів. Крім того, лишки вугілля, видобутого трестом, повинні були збільшити паливний баланс країни. Ініціативу Донецької економради підтримали президія УРНГ і Південбюро ВЦРПС, і в вересні 1921 р. проект створення тресту був затверджений на засіданні УЕР<sup>73</sup>. До складу тресту «Хімвугілля» ввійшли сім хімічних заводів, 73 вугільні шахти, а також ремонтні, цегельні та інші малі підприємства підсобного характеру<sup>74</sup>.

Вже перші тижні показали всю благодійність комбінування хімічної і вугільної промисловості Лисичанського району. У вересні трест видобув 400 тис. пудів вугілля, а за першу половину жовтня — 625 тис. пудів. Трест повністю задовольнив свої потреби у вугіллі як в паливі

<sup>69</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 3, спр. 223, арк. 2; спр. 221, арк. 151.

<sup>70</sup> Там же, спр. 218, арк. 8.

<sup>71</sup> Там же, спр. 2, арк. 33.

<sup>72</sup> Там же, спр. 222, арк. 1.

<sup>73</sup> Там же, спр. 6, арк. 24; спр. 164, арк. 4.

<sup>74</sup> Там же, оп. 4, спр. 592, арк. 16; оп. 3, спр. 740, арк. 60.

і сировині для своїх заводів і не тільки відмовився від одержання запланованих йому державою 500 тис. пудів, а й сам відвантажив на загальнодержавні потреби більше 300 тис. пудів вугілля<sup>75</sup>. За жовтень—грудень 1921 р. трест «Хімвугілля» видобув на своїх шахтах 4,6 млн. пудів вугілля<sup>76</sup>.

В кінці вересня 1921 р. три металургійних заводи — Петровський, Макиївський і Юзовський були об'єднані в трест «Південсталь». Йому були передані і вугільні шахти в районі розміщення заводів. Наприкінці 1922 р. до складу «Південстали» було включено ще 19 металургійних підприємств України<sup>77</sup>.

На кінець 1922 р. трестування промисловості було завершено — на Україні функціонували 24 центральних трести, які об'єднали 433 найбільших, найкраще устаткованих і життєвоважливих підприємств усіх галузей промисловості, не рахуючи шахт, рудників і малих підприємств підсобного характеру, доданих до трестів або окремих великих підприємств<sup>78</sup>. Решта підприємств була передана у відання губраднаргоспів. Губернські керівні органи повинні були виділити з їх числа найбільш життєві, необхідні для господарства губернії, всі інші — здавати в оренду або передавати місцевим комунвідділам або земвідділам. На кінець 1921 р. підбір підприємств губернської промисловості в основному був завершений. У безпосереднє управління ГРНГ було передано 363 підприємства. Підприємства однієї галузі губернської промисловості, як правило, об'єднувались в трести, що переводились на госпрозрахунок. Трестування було завершено в основному до середини 1922 р. Всього було створено 54 губернських трести<sup>79</sup>.

Незважаючи на те, що велика кількість підприємств перейшла у відання губраднаргоспів і таким чином збільшувалась роль місцевих господарських органів, нерідко місцеві радянські і господарські органи, виходячи з місницьких інтересів, чинили опір створенню республіканських трестів. Борючись з місництвом, Комуністична партія одночасно рішуче виступала і проти старих главкістських тенденцій, які особливо проявлялись в 1921 р. в керівництві Центрального правління кам'яновугільної промисловості.

Долаючи труднощі, рішуче борючись проти шкідливих тенденцій, Комуністична партія і уряд Радянської України твердо і неухильно проводили роботу по перебудові управління промисловістю, по створенню найбільш сприятливих умов для розвитку життєвоважливих галузей промисловості, в першу чергу важкої індустрії, а також найбільших і найкраще устаткованих підприємств інших важливих галузей промисловості.

Прагнучи розвантажити державні органи від малих і середніх підприємств, а також втягнути в господарське життя більше виробничих сил, держава повинна була встановити форму експлуатації деякої частини державних підприємств приватними особами або об'єднаннями на умовах оренди. Цим шляхом можна було деякою мірою зменшити голод на промислові виробі, особливо товари широкого вжитку, зменшити затрати на збереження підприємств, які держава не могла в той час експлуатувати, а також використати орендну плату для підтримки підприємств важкої індустрії.

<sup>75</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 3, спр. 740, арк. 60.

<sup>76</sup> «Народное хозяйство Украины в 1921 году», Харьков, 1921, стор. 122.

<sup>77</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 3, спр. 6, арк. 284.

<sup>78</sup> Там же, оп. 4, спр. 33, арк. 20.

<sup>79</sup> Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 482, арк. 70.

Комуністична партія приділяла велику увагу задачі в оренду державних підприємств, виправляла окремі помилки і шкідливі тенденції, допущені при цьому місцевими органами влади. Одеський губком партії, наприклад, своєчасно помітив неправильне тлумачення орендної політики Радянської влади в Балтському повіті, де задача в оренду набула характеру денационалізації державних підприємств, повернення власності приватним особам<sup>80</sup>. Повітові власті Козельця і Ніжина на Чернігівщині, виходячи тільки з політичних міркувань (зростання нової буржуазії) і забуваючи про економічну сторону питання, не бажали здавати в оренду навіть найдрібніші промислові підприємства<sup>81</sup>. На кінець 1922 р. в оренду було здано 1350 промислових підприємств, не рахуючи млинів, круподерок та маслоробок, основну масу яких (4784) було передано орендарям ще в 1921 р.<sup>82</sup> Хоча кількість орендованих підприємств значно переважала кількість діючих підприємств, залишених у державному управлінні, вони за виробничою потужністю і кількістю зайнятих у них робітників значно поступались перед підприємствами державної промисловості. На орендованих підприємствах працювало всього близько 5% усіх промислових робітників України<sup>83</sup>. Якщо ж взяти тільки підприємства, на кожному з яких працювало більше 15 робітників при наявності механічного двигуна або 30 робітників без механічного двигуна, то з 1631 діючих у кінці 1922 р. фабрик, заводів і шахт, на яких загальна кількість робітників дорівнювала 260 742 чоловікам, а потужність механічних двигунів становила 822 387 к. с., держава зосередила в своїх руках 64,6% всіх підприємств, на яких було 95,4% робітників і 96,5% потужності механічних двигунів<sup>84</sup>.

Політика Радянської держави щодо оренди зводилась таким чином, з одного боку, до одночасного її дозволу і розширення і, з другого, — до обмеження приватно-капіталістичних тенденцій орендарів, стримування розвитку орендованої промисловості в певних рамках.

Трестування промисловості, її перехід на господарський розрахунок привели до необхідності реорганізації органів управління промисловістю — раднаргоспів. Трестам, переведеним на госпрозрахунок, були повністю передані всі права по керівництву підприємствами і розпорядженню матеріальними, грошовими ресурсами. Тут була зосереджена вся адміністративна влада, в той час як УРНГ зберегла лише функції обліку, планування і загального контролю. В тих умовах зникли підстави для існування функціональних і виробничо-галузевих відділів УРНГ. Протягом 1921—1922 рр. поступово, в міру трестування окремих галузей промисловості, були ліквідовані всі виробничо-галузеві головні управління УРНГ.

Аналогічно і в силу тих же причин була проведена реорганізація губраднаргоспів. Повітові відділи народного господарства в зв'язку з передачею підвідомчих їм малих підприємств в оренду в грудні 1921 р. були ліквідовані<sup>85</sup>. Реорганізація раднаргоспів привела до значного скорочення їх штатів. Якщо на початку 1921 р. штатний розклад УРНГ був розрахований на 4812 працівників, то в грудні 1922 р. її штат скла-

<sup>80</sup> ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—6, од. зб. 458, арк. 184.

<sup>81</sup> Там же, од. зб. 395, арк. 42.

<sup>82</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 4, спр. 33, арк. 19; оп. 3, спр. 740, арк. 8.

<sup>83</sup> Там же, оп. 4, спр. 33, арк. 19—20; спр. 905, арк. 42.

<sup>84</sup> «Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г.», Харьков, 1924, стор. 31.

<sup>85</sup> «Съезды Советов в постановлениях и резолюциях», М., 1935, стор. 222.

дався всього з 162 чоловік<sup>86</sup>. Штат Київської ГРНГ зменшився в результаті реорганізації з 2154 до 75 працівників, Харківської — з 1990 до 95, Полтавської — з 1450 до 50 працівників<sup>87</sup>. В цілому штати всіх раднаргоспів зменшились з 29 957 чоловік в травні 1921 р. до 762 чоловік в кінці 1922 р.<sup>88</sup>

Перебудова управління промисловістю, проведена в 1921—1922 рр., відіграла велику роль у поліпшенні діяльності промислових підприємств, сприяла подоланню великих труднощів, з якими зустрілась Радянська країна при переході від війни до мирного господарського будівництва. Реорганізація управління промисловістю на ленінських принципах демократичного централізму ліквідувала надмірну централізацію управління, наблизила управління промисловістю до місць, що привело до значного розширення участі місцевих органів влади і широким мас трудящих в управлінні народним господарством. Завдяки реорганізації було усунуто розпорошення державних ресурсів на величезній кількості підприємств — на державному постачанні було залишено обмежену кількість найважливіших для держави підприємств. Це дало можливість зміцнити командні висоти диктатури пролетаріату, сконцентрувати матеріальні і грошові ресурси, кадри спеціалістів, керівників і кваліфіковану робочу силу на підприємствах великої індустрії, зосередити основну увагу на найшвидшій відбудові великої промисловості — основи соціалізму.

Переведення на госпрозрахунок і нові форми організації сприяли швидкому зростанню промислового виробництва України. Заводи металургійного тресту «Південсталь» за три останні місяці 1921 р., після переведення їх на нові форми господарювання, дали більше продукції, ніж за попередні 9 місяців (892 тис. пудів металу проти 877 тис. пудів)<sup>89</sup>. Харківський завод «Електросила» протягом 9 місяців 1921 р. щомісяця давав продукції на 40—60 тис. крб.<sup>90</sup> Після переведення його в жовтні на госпрозрахунок продуктивність заводу різко зросла: в жовтні вона становила 78,5 тис. крб., у листопаді — 90,5 тис. крб., у грудні — 110 тис. крб.<sup>91</sup>

Показовою щодо впливу нових форм управління промисловістю на її розвиток є історія відродження шкіряної промисловості Півдня України. Війна привела цю галузь виробництва до цілковитого занепаду — більшість заводів стояла, деякі працювали з мінімальною продуктивністю. Вони були непосильним тягарем для державних органів, які майже зовсім не постачали заводам дубильних матеріалів і сировини.

У листопаді 1921 р. місцеві партійні і господарські органи Одещини організували районний «Шкіртрест» у складі трьох шкіряних заводів і однієї взуттєвої фабрики. Правління тресту провело велику роботу по ремонту устаткування, поліпшенню техніки виробництва, нагромадженню сировини і т. д. Протягом шести місяців на підприємствах тресту були встановлені 39 електромоторів, чотири дизелі, два парових котли, 12 різних спеціальних машин. При тресті було створено хімічну лабораторію, що сприяло удосконаленню технології виробництва. Був проведений капітальний ремонт заводських будівель. Всі ці робо-

<sup>86</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 3, спр. 740, арк. 4; спр. 220, арк. 176.

<sup>87</sup> Там же, спр. 77, арк. 28; спр. 167, арк. 373; спр. 220, арк. 6.

<sup>88</sup> Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 647, арк. 14; ф. 34, оп. 3, спр. 220, арк. 6.

<sup>89</sup> «Промышленность и торговля, Материалы к XI партийному съезду», М., 1922, стор. 6.

<sup>90</sup> Розрахунки даються в золотих довоєнних карбованцях.

<sup>91</sup> «Крупная украинская промышленность в условиях новой экономической политики», Кременчуг, 1922, стор. 39.

ти трест провів без будь-яких державних асигнувань, оскільки він при своїй організації не одержав ніякого додаткового фонду, а тільки вкрай незначний оборотний капітал. Переустаткування і ремонт підприємств були проведені за рахунок власних коштів, одержаних в результаті рентабельного ведення виробництва. Велику увагу роботі тресту приділяли губернські органи, що сприяло швидкому і вигідному розміщенню і виконанню замовлень тресту на підприємствах губернії<sup>92</sup>.

Вже перші місяці роботи тресту показали всю вигоду переведення підприємств на госпрозрахунок. Йому були передані ще чотири шкіряні і взуттєві підприємства в Миколаєві, Херсоні і Первомайську, які вже давно не працювали. Завдяки новим умовам роботи на підприємствах тресту різко зросла продуктивність праці. Якщо у вересні 1921 р. на одного робітника припадало 3,2, а в жовтні 1921 р.— 4,9 виробленої шкіри, то в серпні 1922 р. їх уже налічувалось 30,8, а у вересні — 33,7. Зріс процент виходу готових виробів, зменшилась витрата палива на одиницю продукції (з 20,5 пуда до 5,7). Зростання продуктивності праці дало можливість збільшити випуск продукції на 30% у порівнянні з довоєнним часом<sup>93</sup>.

Нові форми управління промисловістю поряд з героїзмом робітничого класу відіграли вирішальну роль у піднесенні промислового виробництва республіки. Якщо в 1921 р. вартість усієї промислової продукції УРСР (без малої і кустарної промисловості) становила близько 175 млн. крб., то в 1922 р. вона досягла 231 млн. крб., тобто зросла на 32,1%.

Структура управління промисловістю, вироблена при переході до непу, в наступні роки продовжувала удосконалюватись. У 1923—1924 рр. відбувалася дальша концентрація виробництва, зменшилась кількість трестів — деякі трести об'єднались, змінилось юридичне обличчя трестів і окремих підприємств. Після створення СРСР був проведений розподіл трестів на три групи за формою їх підпорядкування: трести загальносоюзного, республіканського і місцевого значення. Створені в 1921 р. планові органи вдосконалювали методи планування розвитку народного господарства, поступово переходячи від складання планів розвитку окремих галузей промисловості до вироблення річних планів. Комуністична партія протягом усього відбудовного періоду продовжувала роботу по вдосконаленню системи управління промисловістю, виробленої в 1921—1922 рр. Партія рішуче відкидала все, що віджило, перешкоджало дальшому піднесенню виробничих сил, і рішуче підтримувала і запроваджувала все нове, покликане до життя активною творчістю народних мас, завданнями соціалістичного будівництва. Партія відмовилась від управління промисловістю через раднар-госпи, коли ця форма перестала відповідати завданням реконструкції народного господарства, створенню нових важливих галузей промисловості, грандіозним планам індустріалізації країни, і стала на шлях управління промисловістю через галузеві народні комісаріати.

Новим, більш високим етапом у здійсненні ленінського принципу демократичного централізму в господарському будівництві були рішення лютневого (1927 р.) пленуму ЦК КПРС і сьомої сесії Верховної Ради СРСР про перехід до управління промисловістю за територіальним принципом через Ради народного господарства економічних адміністративних районів. Нові форми управління промисловістю відкрили ще більші можливості для розвитку продуктивних сил країни, для успіш-

<sup>92</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 691, арк. 55—56.

<sup>93</sup> Там же, арк. 57—59.

ного просування радянського народу до комунізму. «Цей революційний, життєво необхідний захід,— говориться в резолюції XXII з'їзду КПРС на звіт Центрального Комітету,— зламав відомчі перегородки, які стали гальмом дальшого розвитку продуктивних сил країни, підвищив роль союзних органів в економічному і культурному будівництві, розв'язав творчу ініціативу мас»<sup>94</sup>.

## І. Д. БОЙКО

### ПРОМИСЛИ НА УКРАЇНІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Класики марксизму-ленінізму надавали виняткового значення вивченню ремесла і промислів як простого товарного господарства в до-капіталістичний період, що в своєму дальшому поступальному розвитку перетворювалися в господарство капіталістичне<sup>95</sup>. Радянські історики написали вже чимало монографій і наукових статей, присвячених дослідженню докапіталістичного господарства Росії і зародженню в ньому капіталістичних виробничих відносин. На жаль, цього не можемо сказати про вивчення подібних процесів на Україні. Лише окремим промислам присвячено спеціальні праці, більшість з них зовсім не досліджено<sup>96</sup>. Автор статті ставить своїм завданням ознайомити читача з станом промислів на Україні у XVI — першій половині XVII ст. і висловити свої міркування про їх характер та значення для соціально-економічного розвитку.

Українські промисли XVI — першої половини XVII ст. можна поділити на дві групи. Перша група зв'язана з переробкою продукції сільського господарства (гуральні, броварні, медоварні, сукновальні, підприємства по обробці шкіри та ін.), друга — це залізобудівні рудні, селітряні бурти, поташні буди, скляні гуті, соляні жупи, паперні, цегельні, вапнярні, людвисарні<sup>97</sup> тощо. Виникнення та розвиток українських промислів XVI — першої половини XVII ст. зумовлювалося багатьма факторами: природними умовами окремих районів, ущільненістю населення та його соціально-економічною структурою, економічним станом міст і сіл, рівнем розвитку товарно-грошових відносин в окремих районах, наявністю вигідних торгових шляхів, особливо річкових, станом безпеки та ін. Такі промисли, як млинарство, гуральництво, броварництво, медоваріння, існували в усіх місцевостях.

Найпоширенішим з них було млинарство, бо млини повинні були переробляти на борошно таку кількість збіжжя, яка споживалася населенням країни. Млини з відповідним обладнанням переробляли також значну кількість гречки, пшениці, ячменю та гороху на крупу і проса — на пшоно. Значна кількість збіжжя перероблялася гуральнями та броварнями. Млини працювали тоді на водяній енергії (вітряки були рідким явищем), більшість з них діяли від скресу річки до замерзання.

<sup>94</sup> Газ. «Радянська Україна» від 1 листопада 1961 р.

<sup>95</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 17.

<sup>96</sup> Див., наприклад, М. М. Середенко, Початковий період у розвитку заводської металургії на Україні, «Наукові записки інституту економіки АН УРСР», т. 2, К., 1954; П. К. Федоренко, Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв., М., 1960; О. Ярошевич, Нариси економічного життя України, вип. VII, К., 1927; К. Г. Гуслистий, Нариси історії України, вип. III, К., 1941.

<sup>97</sup> Людвисарні — підприємства, що відливали дзвони та гармати.

Були й «вешняки», що мололи до літнього спаду води. Кількість млинів не піддається точному обліку. За підрахунками Яблонівського, тільки в шести староствах Руського воеводства (Львівському, Саноцькому, Перемишльському, Галицькому, Холмському та Белзькому) у 1569 р. було 1783 млини, з них державних — 1294, приватних — 489<sup>98</sup>. Тоді ж у Волинському воеводстві зареєстровано 770 млинів<sup>99</sup>. За даними інвентаря 1640 р., у володіннях одного лише І. Вишневецького на Переяславщині налічувалось 423 млинових колеса<sup>100</sup>. Безумовно, що в цих документах охоплена не вся територія і взяті до уваги не всі млини навіть на згаданих землях.

Немає даних і про підприємства, що переробляли зерно на різні напої (гуральні, броварні та ін.). Можемо сказати, що їх було багато. За підрахунками Яблонівського, на Волині в другій половині XVI ст. було 86 гуралень<sup>101</sup>. У середньому гуральні мали два-три казани, броварні — один-два. Але є дані про існування гуралень, в яких налічувалось від шести до десяти казанів. Продукція таких гуралень була значною. В Іванківській гуральні (на Київщині) в 1645 р. діяло шість казанів горілчаних і один пивний. Гетьман Ст. Конєцпольський під час наїзду захопив у ній 3000 кварт горілки, 10 мірок пивного та 15 мірок горілчаного солоду<sup>102</sup>. В с. Межиріччі діяла гуральня на сім горілчаних казанів та один пивний<sup>103</sup>. Князь Ружинський під час гвалтовного походу на с. Вчорайше пограбував 3000 кварт очищеної і 4000 кварт простої горілки<sup>104</sup>. Напевно, це була велика гуральня, коли тут зосереджувалась така значна кількість горілчаної продукції. Магнат Тиша Биковський загарбав у с. Кривому пивний та затиральний казан, десять горілчаних казанів і 3600 кварт горілки. Наведені факти про сільськогосподарські промисли свідчать, що в маєтках феодалів були значні хлібні лишки. Перероблені на напої, вони збувались як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках (у тому числі й російському). Це був один з каналів втягнення поміщицького господарства у товарно-грошові відносини.

Одною з найпоширеніших галузей промисловості у другій половині XVI — першій половині XVII ст. була поташна, яка зустрічається майже на всій території України. Це була епоха чи не найбільш гарячково-головниництва феодалів по організації виробництва і продажу (головним чином, за кордоном) поташу. Скільки поташних буд існувало в той час важко підрахувати. В реєстрації скарг шляхтичів та монастирської адміністрації до Люблінського трибуналу за 1590—1625 рр. відзначено в Київському та Брацлавському воеводствах понад 50 буд<sup>105</sup>. У документах за різний час зустрічаються згадки ще про буди різних володільців та старостинські у Київському воеводстві: в с. Озерянах<sup>106</sup>, Бінівська (1582 р.)<sup>107</sup>, шляхтички Богушевої-Дашківської (1586 р.)<sup>108</sup>, в Каневському старостві (1615 р.)<sup>109</sup>, Злудчина Лука в

<sup>98</sup> «Zródła dziejowe», т. XVIII, ч. II, стор. 132.

<sup>99</sup> «Zródła dziejowe», т. XIX, стор. 43.

<sup>100</sup> А. Р г з е з д е с к і, Podole, Wołyń, Ukraina, cz. I, Wilno, 1841, стор. 41—44.

<sup>101</sup> «Pisma», т. IV, Варшава, 1911, стор. 148.

<sup>102</sup> «Україна перед визвольною війною, Збірник документів», К., 1946, стор. 68—69.

<sup>103</sup> Там же, стор. 78.

<sup>104</sup> Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), актова книга № 5, арк. 336—339.

<sup>105</sup> «Zródła dziejowe», т. XXI.

<sup>106</sup> ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, колекція документів «Нова серія», док. № 145.

<sup>107</sup> ЦДІА УРСР, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

<sup>108</sup> Там же, спр. 1, арк. 212.

<sup>109</sup> Там же, ф. 221, оп. 1, колекція документів «Нова серія», арк. 148.

Богуславському старостві (1632 р.)<sup>110</sup>; 4 буди в Білоцерківському старостві (початок XVII ст.)<sup>111</sup>, Вепрянські буди (1640 р.) А. Киселя<sup>112</sup>, Пилипівська та Чуднівська буди (1640 р.)<sup>113</sup>. Поблизу Білої Церкви на початку 20-х років XVII ст. було 10 поташних буд, які належали мішанам<sup>114</sup>.

Описів цих підприємств маємо мало. Як правило, орендні контракти, інвентарі та судові акти визначали лише прибутковість підприємств або продукцію, всю або часткову. Згадувана буда Каневського староства давала річного прибутку 750 флоринів. Продукція Богушевської буди оцінювалася у 1158 флоринів. Дві старостинські буди на Білоцерківщині орендувалися за 1500 флоринів. І. Вишневецький у 1636 р. склав контракт з львівським купцем Боїмом на продаж з українських (мається на увазі Придніпров'я) буд 1500 шифунтів<sup>115</sup> попелу, при цьому взяв задатку 27 тис. злотих. У 1634 р. Мартин Калиновський уклав контракт з Львівським купцем на поставку 100 бочок уманського поташу за 29 тис. злотих, а ще через три роки — другий контракт з купцем гданським на поставку 100 лаштів<sup>116</sup> поташу за 108 тис. злотих<sup>117</sup>. У 1638 р. М. Калиновський віддав в оренду гданському купцеві Я. Деменцю Умань і ряд містечок за 119 тис. злотих. Згідно з контрактом Калиновський мав купити у Деменця 5400 шифунтів (більше 1000 т) поташу, який орендар вироблятиме на Уманщині<sup>118</sup>. В 1643 р. Ст. Конєцпольський уклав орендний контракт на три роки з шляхтичем М. Длуським на м. Гадяч, села Лютенки та Рашаву, згідно з яким Длуський повинен був щороку в рахунок орендної платні (щорічна сума 13 тис. злотих) постачати Конєцпольському з чотирьох буд до 1000 шифунтів поташу найвищої якості — «чистого, цвітистого, маслянистого», який дорівнювався гданському сорту, — по 7 злотих 15 грошей за шифунт<sup>119</sup>.

Винятково широкі масштаби набуло виробництво поташу в другій половині XVI ст. в Ратненському старостві Руського воеводства. За даними ревізії 1565 р., у Велюнських лісах будник майстер Вавжинець випалив 30 лаштів попелу. Той же майстер повідомив, що в 1562 р. у Радостовському та Велюнському лісах він випалив 50 лаштів попелу, а в 1563 р. — 100 лаштів. Цей попіл продавався в Гданську по 34 злотих за лашт. За попереднього ж старости Свенціцького було випалено 500 лаштів попелу<sup>120</sup>. За даними ревізії того ж року Любомльського староства, Березецький війт Валент, «який здавна робить лісні товари», свідчив, що почав їх вироблять ще за небіжчика Яна Тенчина, Сандомирського воеводи, а за старости Любомльського випалив попелу в Головенському, Гудинському та інших лісах 800 лаштів, за старости Мацієвського — 1300 і за старости Грайовського — 40 лаштів.

Водночас у цих лісах вироблялось багато ванчосу (брусн дерева),

<sup>110</sup> ЦДА УРСР, ф. 221, оп. 1, колекція документів «Нова серія», арк. 148, док. № 145.

<sup>111</sup> «*Źródła dziejowe*», т. V, стор. 137—138.

<sup>112</sup> ЦДА УРСР, колекція документів «Нова серія», док. № 374.

<sup>113</sup> «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.», Збірник документів», К., 1946, стор. 17—18.

<sup>114</sup> Н. И. Костомаров, Поездка в Белую Церковь, журн. «Киевская старина», 1882, кн. 5, стор. 224.

<sup>115</sup> Шифунт — 60 пудів.

<sup>116</sup> Лашт — приблизно 125 пудів.

<sup>117</sup> «Записки наукового товариства в Києві», кн. 1, К., 1908, стор. 39—43.

<sup>118</sup> «Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы», т. I, М., 1953, стор. 234—236.

<sup>119</sup> Там же, стор. 363.

<sup>120</sup> «Архив Юго-Западной России» (далі — «АЮЗР»), ч. VII, т. II, стор. 317.

клепки та кояги (річні суда). Майстер Вавжинець свідчив, що виробив у Велюньському лісі 12 тис. брусів<sup>121</sup>. Березецький вїйт Валент також свідчив, що він виготовив ванчосу 12 тис. штук і, крім того, зробив 200 кояг, частина яких продана по 30 злотих за штуку. Згодом, за старости Мацієвського, Валент виробив ванчосу 36 тис. штук, клепок— 24 тис. штук. Кояг у період староства Мацієвського вироблялось щороку близько 30—40 штук. За старости Граєвського зроблено 29 кояг, з яких продано 24 (по 50 злотих)<sup>122</sup>.

Наведені факти, а їх кількість можна було б набагато збільшити, свідчать, що виробництво поташу та інших продуктів лісових промислів на Україні в другій половині XVI і першій половині XVII ст. була винятково великою. Розвиток поташних промислів супроводжувався хижацьким винищенням лісу. Але польська шляхта діяла як колонізатор у загарбаній країні, будь-яких обмежень в нищенні природних багатств України з боку уряду вона не зустрічала.

В XVI—першій половині XVII ст. на Україні набули поширення залізни промисли—рудні, на продукцію яких був постійний високий попит на внутрішніх ринках. Найбільш поширеним залізобудівним виробництвом було в північній частині Волині, Київському та Чернігівському Поліссі, в окремих районах, особливо в північних, Руського воеводства, тобто там, де були болота, багаті на залізну руду.

За даними реестру скарг шляхти Київщини та Брацлавщини до Люблінського трибуналу за 1590—1625 рр., в цих воеводствах налічувалось понад 20 рудень<sup>123</sup>. Зрозуміло, що в цих документах зафіксовано лише незначну їх частину. Назвемо деякі з них: Радомишльська рудня (Київський повіт), в селах Гойсчині, Бережниці, Ровшині та в містечку Вижві (всі в Ковельському старостві)<sup>124</sup>, рудня Соколовської<sup>125</sup>, Чеховицька у Верхівських лісах<sup>126</sup>, в с. Волиці<sup>127</sup>, Селецька<sup>128</sup>, в с. Хабному та в с. Рокитному (Київщина)<sup>129</sup>, Семенівська (на Волині)<sup>130</sup>, на р. Крапивній<sup>131</sup>, дві рудні на р. Жераві (в Овруцькому повіті)<sup>132</sup>, рудні Києво-Печерського монастиря на Микулинських та Бабинських грунтах, Будацька рудня шляхтича Щирського<sup>133</sup>, Конювська в Житомирському повіті<sup>134</sup>, Ханевська на р. Жераві<sup>135</sup>, Зубківська<sup>136</sup>, Турчинівська<sup>137</sup>, Шпилівська<sup>138</sup>, Нова рудня в Овруцькому повіті<sup>139</sup>, Веледницька<sup>140</sup>, Семенівська та Ютівська на Волині<sup>141</sup>, в с. Зубківцях<sup>142</sup>, колос. с. Світільні (Остерське староство) та ін.

<sup>121</sup> «АЮЗР», ч. VII, т. II, стор. 317.

<sup>122</sup> Там же, стор. 351—352.

<sup>123</sup> «Źródła dziejowe», т. XXI, стор. 386.

<sup>124</sup> ЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 5935.

<sup>125</sup> Там же, актова книга № 11, арк. 208—209.

<sup>126</sup> ЦДІА УРСР, ф. 1, спр. 5935, актова книга № 11, док. № 7.

<sup>127</sup> Там же, док. № 11.

<sup>128</sup> Там же, актова книга № 5, док. № 26.

<sup>129</sup> «Źródła dziejowe», т. XX, стор. 37—38.

<sup>130</sup> Державна публічна бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 7328.

<sup>131</sup> «АЮЗР», ч. VI, т. I, стор. 392.

<sup>132</sup> Центральний державний архів давніх актів СРСР, Литовська метрика, кн. № 579, арк. 174.

<sup>133</sup> «Описание архива западно-русских униатских митрополитов», 1897, док. № 727.

<sup>134</sup> «Україна перед визвольною війною», док. № 34.

<sup>135</sup> ЦДІА УРСР, актова книга № 15, арк. 22, 23.

<sup>136</sup> Там же, арк. 209—387.

<sup>137</sup> Там же, арк. 329—330.

<sup>138</sup> «Україна перед визвольною війною», док. № 22, стор. 49.

<sup>139</sup> Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4115, арк. 142.

<sup>140</sup> «АЮЗР», ч. VI, т. I, стор. 274.

<sup>141</sup> Бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, II, № 7338.

<sup>142</sup> «Україна перед визвольною війною», стор. 14.

Слід гадати, що названі рудні становили лише невелику частину підприємств, які існували тоді на Україні, бо в цьому списку перелічені рудні Київщини (і, певно, не всі) і частини Волині, але зовсім не згадуються рудні Поділля, Чернігівщини і Руського воеводства. Тим часом відомо, що в Руському воеводстві, наприклад, у 1569 р. було зареєстровано лише в Перемишльській і Львівській землях 25 рудень<sup>143</sup>. Отже, залізобобні підприємства на Україні в XVI — першій половині XVII ст. слід лічити не десятками, а сотнями. Але рудні були не довготривалими підприємствами, бо болотна руда протягом кількох десятиліть, а іноді й кількох років, вичерпувалася, і підприємства переносилися на нове місце, а то й зовсім ліквідувалися, залишивши після себе топографічні назви — «Руда», «Рудка», «Рудочка», «Рудники», «Нова Рудка», «Стара Рудка» та ін.

Мабуть, не менше від поташних та залізобобних промислів були прибутковими і селітряні промисли. Оскільки селітра потрібна була для виготовлення пороху, польський уряд намагався установити на вироблення й на продаж її державні монополійні права. У 1621 р. король Сигизмунд III призначив управителем селітряними варницями шляхтича комірника Обалковського і дав йому «повну владу й силу виробляти селітру в усій Київській землі і по всій Україні, і в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, коло Муравських татарських шляхів і коло річок Псла, Ворскли та Орелі, і в усіх пустошах, де б знаходилися гідні для виробництва селітри городища, могили та інші місця, які б він міг знайти та забезпечити»<sup>144</sup>.

Магнати порушували право державної монополії, захоплювали селітряні промисли, виробляли селітру і продавали її як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках. Так, магнат К. Вишневецький у 1622 р. захопив селітряні промисли на річках Хоролі, Пслі, Ворсклі, Орелі, Мерчику, Орчику, Голтві та Сулі і «по всіх диковизнах» і завдав державній скарбниці збитку на 100 000 злотих<sup>145</sup>. Магнатів наслідувала середня й дрібна шляхта. Ревізор державних маєтностей Київщини (1622 р.) відзначали, що шляхта виробляє селітру в Березані, Яблоніві, Миргороді та в інших місцях<sup>146</sup>. Селітряним промислом займалися також міщани, козаки й селяни. Поташні, залізобобні й селітряні промисли, а також вироблення гонти, ванчосу та інших товарів лісних промислів були другим каналом втягнення поміщицького господарства в товарно-грошові відносини.

В XVI — першій половині XVII ст. на Україні було чимало цегельень та вапнярень. Для будівництва церков, замків та палаців потрібно було багато цегли. В 1609 р. існувала цегельня поблизу Києва, вона належала якомусь шляхтичеві<sup>147</sup>. В 1630 р. працювали цегельня і вапнярня в Дерманському монастирі. Мелетій Смотрицький, який був тоді архімандритом, примушував підданих селян, крім шестиденної панщини (на тиждень), возити вапно та цеглу<sup>148</sup>. Тоді ж у Києві існував цегельний завод, який належав домініканам<sup>149</sup>. Чимало вапнярень та цегельень було у Руському воеводстві.

<sup>143</sup> «Zródła dziejowe», т. XVIII, ч. II, стор. 453.

<sup>144</sup> «Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы», т. I, стор. 78.

<sup>145</sup> «Чтения в Обществе Нестора Летописца», кн. 14. вып. III, К., 1910, стор. 139—140.

<sup>146</sup> «Воссоединение Украины с Россией, Документы и материалы», т. I, стор. 27.

<sup>147</sup> «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. II, стор. 21—22.

<sup>148</sup> Філіал ЦДІА УРСР в Харкові, ф. 813, спр. 53, арк. 1.

<sup>149</sup> «Сборник материалов для исторической топографии Киева», К., 1874, стор. 104.

У другій половині XVI і в першій половині XVII ст. на Україні виготовлявся папір. Одна з перших паперень була заснована в Янові (недалеко від Львова). Про неї є згадки від 1552 р.<sup>150</sup> В 1570 р. була заснована папірня поблизу Луцька<sup>151</sup>, в 1578 р.— у Бузьку<sup>152</sup>. Приблизно в 1580 р. почали діяти папірні Острозька і в Саноцькому старостві<sup>154</sup>. В 1599 р. була побудована папірня в Брюховичах (поблизу Львова), у 1611 р.— у Жашкові та ін. На початку XVII ст. була заснована папірня Києво-Печерським монастирем у Радомишлі. Збільшення кількості папірень та всезростаючий попит на папір з боку шкіл, друкарень та інших установ свідчить про культурний рівень життя на Україні.

Значного розвитку досягли на Україні соляні промисли. Вони були зосереджені в Руському воєводстві, переважно в Перемишльському, Дрогобицькому та Коломийському староставах. Уже в другій половині XVI ст. на соляних промислах у цих районах виварювалося стільки солі, що вона забезпечувала потребу населення майже всієї України. Сіль з Галичини вивозилася у Польщу, Білорусію й Литву. В широких масштабах вона виварювалася в державних жупах, що віддавалися урядом феодалам на відкуп. У 50-х роках XVI ст. державні прибутки від соляних жуп воєводства (без Долинської жупи) становили 31 445 злотих<sup>155</sup>. Значна частина соляних промислів належала міщанам та селянам. За даними ревізії 1566 р., в Галицькому старостві було 20 селянських соляних веж<sup>156</sup>. В районі Дрогобича міщани та селяни мали 39 всж, де вони власними засобами (кіньми) витягали з землі ропу. Дрогобицький староста та Львівська канітула одержували від цих приватних солеварів «даровизни» (податок) 212 злотих<sup>157</sup>, що свідчить про значні розміри видобутку солі. В с. Количеві було 11 селянських тронів, продукція яких оцінювалася в 70 злотих<sup>158</sup>. В с. Ясеничах, поблизу державної Коговської жупи, існувало 32 селянські черені. У Ногаївській жупі «люди» (тобто селяни та міщани) мали 30 череней<sup>159</sup>. Поблизу Долинської жупи було 130 «людських» веж, в яких виварювалося 1508 возів солі<sup>160</sup>. Слід думати, що справжні розміри видобутої селянами солі були більші, селяни занижували їх, щоб менше платити податків.

Селяни та міщани мали не тільки власні соляні промисли, а й орендували їх у старост, в окремих магнатів і шляхтичів. Один міщанин орендував у 1566 р. старостинські галицькі вежі за 900 злотих<sup>161</sup>. У Дрогобицькому старостві в оренду селянам було віддано 12 підприємств (по 15 злотих за підприємство). У Косові у вийтівській вежі постійно варили сіль 4 огородники «своїми власними дровами». Протягом 42 тижнів вони виварили 672 колоди солі<sup>162</sup> на 313 злотих<sup>163</sup>.

<sup>150</sup> I. Ptasnik, Papiernie w Polsce XVI w., Kraków, 1920, стор. 17.

<sup>151</sup> «Zródła dziejowe», т. XIX, стор. 108.

<sup>152</sup> В. Романовський, До історії папірень на Україні, журн. «Бібліографічні вісті», 1926, № 2, стор. 74—76.

<sup>153</sup> О. Левицький, Анна Алоиза княжна Острожская, журн. «Киевская старина», 1883, т. VII, листопад, стор. 343 та ін.

<sup>154</sup> Там же.

<sup>155</sup> «Жерела до історії України—Русі», т. II, Львів, 1897, стор. 53.

<sup>156</sup> «Жерела до історії України—Русі», т. I, Львів, 1895, стор. 59.

<sup>157</sup> Там же, т. II, Львів, 1897, стор. 39.

<sup>158</sup> Там же, т. I, стор. 40—41.

<sup>159</sup> Там же, стор. 51.

<sup>160</sup> Там же.

<sup>161</sup> Там же, стор. 59.

<sup>162</sup> Колода — 24 пуди, велика колода — 60 пудів.

<sup>163</sup> «Жерела до історії України—Русі», т. II, стор. 56.

Ми навели лише частину даних про соляні промисли, але й вони яскраво свідчать про значний їх розвиток у XVI—XVII ст.

У XVI — першій половині XVII ст. на Україні були досить поширені рибні промисли. У поміщицьких господарствах вони мали товарний характер і давали великі прибутки. Так, у 1631 р. чотири літинські ставки дали прибутку 3300 злотих<sup>164</sup>. За даними інвентаря 1615 р. Старокостянтинівських маєтностей Острозького, спуск семи ставів дав 4000 злотих, а спуск інших восьми ставів — 2000 злотих прибутку<sup>165</sup>. У Лещівському старостві (Поділля) спуск ставу (1615 р.) оцінено було в 1800 флоринів<sup>166</sup>, спуск ставу Марківського фільварку Львівської епіскопії (1645 р.) — у 2600 флоринів прибутку<sup>167</sup>. Галицьке староство за спуск лише одного ставу одержало в 1582 р. 1000 флоринів<sup>168</sup>. Прибуток Городецького староства (Галичина) від рибних ставків становив (1569 р.) 4180 злотих<sup>169</sup>. У 1616 р. спуск двох ставів с. Лешнівки дав прибутку 12 тис. злотих і т. д.<sup>170</sup> Рибне господарство було досить розвиненим у Північній Волині, на Побужжі і в Київському Придніпров'ї. Переважна більшість риби (свіжої, в'яленої, солоної) збувалась на внутрішніх ринках (торгах, базарах, ярмарках), багато її також вивозили за кордон.

Якими ж були тоді промислові підприємства з технічного боку, за розміром продукції, за кількістю використовуваної в них робочої сили та за соціально-економічним характером? Всі ці питання ще не досліджені. Вище відзначалось, що млини були на одно—два—три і більше колес, приводилися в рух водою. В деяких млинах були колеса для переробки проса на пшоно, гречки на крупи, сукновальні колеса. На млині з одним—двома колесами в середньому працювали три—шість робітників. Державні млини, як правило, віддавалися в оренду купцям, які використовували найману робочу силу. На млинах, що належали феодалам, працювали піддані селяни. Нерідко й феодали віддавали свої млини в оренду купцям, а іноді й селянам, які використовували наймитів. Млини заможних козаків та міщан обслуговувалися підсудками й найманими робітниками (наймитами).

Поташні буди за своїм розміром були значно більшими підприємствами з значним зосередженням робітників. У 1562 р. в одній з поташних буд на Волині працювало 160 найманих робітників, на другій у 1563 р. — 60 робітників, ще в іншій у 1565 р. — 100 робітників<sup>171</sup>. Напевно, ці наймані робітники обслуговували не одну, а кілька буд, що були розташовані недалеко одна від одної. В кількох, наприклад, Лисянських будах Ст. Даниловича працювало 50 робітників<sup>172</sup>. Зберігся опис Бушенівської буди (на Київщині) від 1622 р., яка, мабуть, була типовим підприємством цієї галузі, середнього розміру<sup>173</sup>. На підприємстві працювали по найму фурмани, по одному коритнику на кожні чотири корита, поташники, поливальники, бондарі, пакувальники, пильщики. В опису зазначено, що вироблення дубової клепки для упакуван-

<sup>164</sup> Archiwum główny aktów dawnych w Warszawie, Archiwum skarbu koronnego, dział VI, № 24.

<sup>165</sup> Державна бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 39.

<sup>166</sup> «Zródła dziejowe», т. V, стор. 2.

<sup>167</sup> Видавничий портфель Архівного управління УРСР, Збірник документів «Руське воєводство перед визвольною війною українського народу 1648—1654 рр.», № С 11

<sup>168</sup> «Biblioteka ordynacji Krasieńskich», Warszawa, 1876, стор. 371.

<sup>169</sup> Державна бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4924.

<sup>170</sup> Archiwum główny aktów dawnych, Lustracji i rewizji dóbr królewskich, dział XVIII, № 37.

<sup>171</sup> К. Гуслицкий, Нариси з історії України, вип. II, К., 1939, стор. 139.

<sup>172</sup> ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, Колекція документів «Нова серія», док. № 145.

<sup>173</sup> «Zródła dziejowe», т. V, стор. 119—120.

ня одного лашту попелу коштувало 18 флоринів, коритникові платили по флорину на тиждень, поташникові за 10 тижнів — по 7,5 флорина, бондареві за зроблену бочку — по 7,5 гроша, за упакування бочки — по 3 гроші. На відвезення поташу до річкового порту витрачалася теж значна сума грошей. Тривалість технологічного процесу по виготовленню поташу становила в середньому два з половиною — три місяці. Отже, підприємство протягом весняно-літніх місяців могло дати два випуски продукції. Ревізор встановив, що витрати на лашт поташу становили 284 флорини 22 гроші 9 динарів, а продажна ціна одного лашта поташу на місці — 576 флоринів. Отже, поташний промисел давав винятково високий прибуток (близько 290 флоринів на лашт), чим і пояснюється, що ним займались магнати й середні шляхтичі, єпископи та ігумени, а подекуди й міщани. Опис Бушенівської буди свідчить, поперше, про те, що в ній був чималий розподіл праці, по-друге, що робітники працювали на цьому підприємстві по найму<sup>174</sup>.

В основному такою ж була і Биховська поташна буда (на Київщині), що виробляла поташу на 946 злотих<sup>175</sup>, у ній теж три коритники одержували по злотому за тиждень, поташникові-поливальникові платили по злотому і 15 грошей від лашту. Платили також грішми вагівникові, пакувальникові, «будній челяді» (так називались, певно, некваліфіковані чорнороби — пильщики, рубачі). У рахунок платні давали й полотно<sup>176</sup>. У 1622 р. 50 робітників, що працювали в Лисянських будах, одержали 500 злотих готівкою та борошном<sup>177</sup>.

Про використання вільнонайманої праці на поташних промислах свідчить і ревізія Ратненського староства. Староста передав виробництво підрядчикові — «майстру лісних товарів» буднику Вавжинцю. Він платив йому від 100 колод ванчосу по 4 злотих, а від лашту попелу також 4 злотих. Додавав ще до цього на рік 10 мац жита (близько 240 пудів). За цю платню (гроші й жито) будник мав утримувати челядь (найманих робітників) на названій роботі. Замок повинен був тільки відвезти виготовлені товари королівськими селянами до р. Муховця і більше ніякої допомоги Вавжинцю не давав<sup>178</sup>. Власник Лисянських буд магнат Данилович розраховувався з робітниками грішми і натурою. Це були наймані робітники, а не піддані селяни, бо селяни не могли б кинути роботи на буді свого власника, що робили робітники, і перейти в сусідні буди, де їм обіцяли кращу плату. Те ж саме можна сказати і про буду Потоцького. Коли б у ній працювали його піддані селяни, то власникові не було потреби купувати для них таку велику кількість сукна, полотна, шапок, харчів. Це могло бути лише за умов, коли на підприємстві працювала різна убога мандрівна безпритульна людність, так звані «люзні», які продавали свою робочу силу за гроші, а також за їжу та одяг. Такої людності на Україні в той час було дуже багато, особливо на Київщині та Брацлавщині. Це були селяни-втікачі, переважно з західних районів, та пауперизований міський елемент.

Наведені дані мають виняткове значення для з'ясування питання про соціальну природу робочої сили на поташних підприємствах України в першій половині XVII ст.

<sup>174</sup> Ця буда мала 12 лугових корит, 12 прикоритків та одне збірне корито, біля якого було також по одному кориту, скриню, в якій було 8 лаштів фальби (фальба-попіл, з 30 лаштів фальби виготовлявся один лашт поташу), 24 копн дубової і 20 кіп соснової клепки.

<sup>175</sup> Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.

<sup>176</sup> Там же.

<sup>177</sup> ЦДІА УРСР, ф. 221, оп. 1, колекція документів «Нова серія», док. № 145.

<sup>178</sup> «АЮЗР», ч. VII, т. II, стор. 317.

На соляних державних промислах теж здебільшого використовувалась наймана праця. В Сольській, Дрогобицькій та Котівській жупах, за ревізією 1565 р., зваричам, плотникам і рубачам заплачено за виварювання солі на 7 черенях 246 злотих 4 гроші 9 динарів<sup>179</sup>. Адміністрація жуп платила грішми ковалям за вироблення нових та за лагодження старих череней. Робітникам, що працювали вдень і вночі в сольних вікнах, та тим, що ремонтували приладдя, яким витягувалась з вікон соляна ропя, заплачено 327 злотих<sup>180</sup>. Платили грішми бондарям за виготовлення бочок і хурманам за підвезення солі на ринок по 2 гроші і 6 динарів від бочки<sup>181</sup>. Крім найманих робітників, на жупах працювала і двірська челядь (на харчі «жупнику з челяддю та жупним урядникам» витрачено було 550 злотих)<sup>182</sup>.

Якщо навіть феодали, які мали право позаекономічного примусу, змушені були наймати робочу силу для обслуговування промислів, то тим більше змушений був це робити промисловець — селянин-орендар поміщицьких млинів, ставів, гуралень, рудень тощо. А про таких селян кінця XVI — першої половини XVII ст. збереглися дані в різних джерелах. Ось кілька фактів. У 1596 р. шляхтич Ян Боговитін склав контракт з підданим Яна Збараського Яськом про віддання йому в оренду маєтку в с. Шумському<sup>183</sup>. Тоді ж підданий того ж таки Збараського Кондратович взяв в оренду млин з валюшем у шляхтича Андрія Фірлея за третю мірочку від помолу та третій гріш «з валила». Через деякий час Кондратович уже мав на млині 37 мац свого збіжжя<sup>184</sup>. У 1598 р. магнат Радзивілл віддав в оренду двом своїм селянам в с. Полонному два млини на п'ять борошняних та одне ступне колесо, а також млин валюшний, корчми, пивоварню, дві волоки орної землі та сіножать. Селяни платили Радзивілли щороку 130 кіп грошей оренди<sup>185</sup>. Того ж року Радзивілл віддав в оренду підданому селянину Трухну Поповичу Баєвському Оздовські корчми та два млини строком на три роки. Щороку Трухно платив оренди 49 кіп литовських<sup>186</sup>. Тоді ж Радзивілл віддав селянам Юхиму Кульгаю та Антону Омеляновичу в оренду строком на три роки млин на два борошняних колеса, корчми та винокурню за 50 кіп грошей. До зазначених об'єктів оренди додавалась волока орної землі та сім моргів болотної сіножати<sup>187</sup>. На початку XVII в. селяни Овруцького староства орендували Нову рудню за 240 злотих (або 120 возів заліза)<sup>188</sup>. У 1609 р. вдова Рудничиха тримала в оренді Бережницьку рудню, платячи за неї щороку 14 кіп грошей, а якийсь рудник орендував рудню на р. Вижві, за яку давав оренди 40 кіп грошей<sup>189</sup>.

Отже, уже в XVI і особливо в першій половині XVII ст. серед кріпаків були міцні селянські родини, які брали в оренду поміщицькі підприємства. Виручені гроші вони використовували для дальшого розши-

<sup>179</sup> «Жерела до історії України—Русі», т. II, стор. 57.

<sup>180</sup> Там же.

<sup>181</sup> Там же.

<sup>182</sup> Там же, стор. 59—60. На жаль, в опису не зазначено, що собою становила в соціальному відношенні двірська челядь — **обезземелене селянство** чи найману людину? Мабуть, і те й друге.

<sup>183</sup> ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 498—499.

<sup>184</sup> Там же, арк. 562—563 зв.

<sup>185</sup> «Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов», т. 3, К., 1852, стор. 154 та ін.

<sup>186</sup> Там же.

<sup>187</sup> Там же, стор. 155.

<sup>188</sup> Бібліотека АН УРСР у Львові, Відділ рукописів, № 4145.

<sup>189</sup> ЦДІА УРСР, Актова книга № 5935. Інвентар Ковельського староства.

рення оренди, для ведення торгівлі і організації власних промислі. Але селянські промисли могли розвиватися лише за умов експлуатації заможними селянами-підприємцями селянської бідноти. Навіть багаті сімейному селянину не під силу було здійснювати виробництво, скажмо, солі чи заліза власними силами. Щоб варити сіль тільки на одні черені, потрібно було мати 3 постійних працівників — зварича, лопатника і рубача дров. А щоб організувати все підприємство, необхідно було, крім того, провести значні роботи: викопати вікна, виготовити прилад для витягування з нього соляної ропи та бочки для упакування солі, привезти дрова з лісу тощо. А коли сіль уже була виварена, і треба було відвезти на ринок. Отже, необхідні були вільні продавці своєї робочої сили.

Виникає питання, чи була в кінці XVI — у першій половині XVII ст. достатня кількість населення, яке не мало засобів виробництва і могло продавати свою робочу силу промисловцям-власникам засобів виробництва та орендарям промислів? На це питання слід відповісти позитивно. Поборові переписи міського населення, люстрації й ревізії королівських міст свідчать, що в містах України було понад 40% населення, закріпаченого і залежного, позбавленого засобів виробництва, частина якого юридично була вільна. Ті джерела, частина яких опублікована, свідчать, що й на селі було понад 40% малоземельних (з наділом в  $\frac{1}{4}$  лана, огородники) і безземельних селян (майже всі комірники, халупники та частина дворової службової челяді). З міської та сільської бідноти створилася в ті часи численна група так званих «люзних», бродячого елемента, що, переходячи з місця на місце, ставав до роботи на промислах та в поміщицьких фільварках на певних умовах договору. А частина сільської бідноти йшла в найми до заможних селян. Це відбувалося за умов розвитку товарно-грошових відносин, в які втягувалося як поміщицьке, так і селянське господарство.

Академік М. М. Дружинін пише, що «розвиток грошових відносин неминучим наслідком мав соціальне розшарування в місті і на селі... Росія XVII ст., як і всього наступного кріпосного періоду, майже не знала вільного пролетаря у справжньому марксистському розумінні цього терміну. Та все ж у XVII ст. почалося формування російського передпролетаріату, що складався з селян-відхідників, які цілком чи частково були позбавлені засобів виробництва, повністю чи на час порвали з сільським господарством, примушені з року в рік відправлятися на заробітки або десятиріччями працювати на промислових підприємствах. Кріпак поміщика, що вступав у вільний договір з капіталістом, — така була двоїста фігура промислового робітника...»<sup>190</sup>.

На основі численних фактів з соціально-економічного життя Росії академік С. Г. Струмилін також приходить до висновку, що уже в другій половині XVI ст. в зв'язку з суспільним розподілом праці в країні і дальшим зростанням внутрішнього ринку відбувалося й соціальне розшарування міста і села. Академік С. Г. Струмилін висловив думку, що досить зрілі ростки капіталізму в Росії прививались в умовах не відмираючого, а повнокровного ще феодалізму<sup>191</sup>. Ці положення й висновки мають значення для розуміння відповідних процесів і на Україні, оскільки обидві країни переживали в основному один і той же етап розвитку феодальної формації.

<sup>190</sup> Н. М. Дружинин, Социально-экономические условия образования русской нации, «Вопросы формирования русской народности и нации, Сборник статей», М., 1958, стор. 198—199.

<sup>191</sup> С. Г. Струмилин, Очерки экономической истории России, М., 1966, стор. 291, 294 та ін.

А. В. САНЦЕВИЧ

ПІДСТУПИ ВАТИКАНУ І КАТОЛИЦЬКОЇ РЕАКЦІЇ  
У НАРОДНІЙ ПОЛЬЩІ

(1945—1961 рр.)

Перемога народно-демократичного ладу в Польщі, успішний її розвиток по шляху соціалізму викликають нестримні приступи ненависті з боку темних сил реакції та мракобісся, і зокрема Ватикану. Відомо, що ще в 1945 р. Ватикан не визнав польського уряду національної єдності, який тоді повідомив про своє сформування<sup>192</sup>. Реакціонери в сутанах використовують значне поширення в Польщі римсько-католицького віросповідання в антинародних цілях. Ватикан заохочує і спрямовує різноманітну підривну діяльність реакційно настроєного католицького духовенства.

В роки другої світової війни католицька реакція за вказівками Ватикану активно співробітничала з німецько-фашистськими загарбниками. Після закінчення війни реакційне католицьке духовенство всебічно підтримувало антинародне збройне підпілля. Незважаючи на неодноразові заклики уряду затаврувати ганьбою криваві злочини убивць, католицька ієрархія, навпаки, виступила на захист бандитів, які замордували у вересні 1945 р. понад 300 жителів с. Вежховини (біля Любліна)<sup>193</sup>, а також учасників і організаторів єврейського погрому в Кельце 4 липня 1946 р.<sup>194</sup> Церковники, очолювані єпископатом, не лише заохочували бандитизм, а й мали прямі зв'язки з збройним підпіллям. У 1946 р. реакційна верхівка католицької церкви встановила злочинний контакт з бандами ВІН<sup>195</sup>. У жовтні 1946 р. примас Хльонд у бесіді з керівником банд Цеплінським схвалив ідеологічну програму бандитів, благословив їх антинародну діяльність і дав кілька порад щодо поліпшення конспірації<sup>196</sup>. З заохочення вищої ієрархії чимало рядових ксьондзів та монахів брали активну участь у збройному підпіллі. Використовуючи свій вплив на віруючих, вони вербували людей до банд. Звертаючись до бандитів, ксьондз Фертак підкреслював, що вбивство прихильників народно-демократичного ладу є «святим обов'язком кожного учасника диверсійної групи»<sup>197</sup>. Бандит Райкевич показав на суді, що він вступив до підпільної організації, коли переконався, що ксьондз Януш є її членом<sup>198</sup>. Ксьондзи прагнули утримати банди від розпаду і використовували для цього сповідь. Ч. Гживач розповів суду, що в нього виникло щире бажання залишити підпілля, але він змінив свій намір після сповіді у ксьондза Фертака<sup>199</sup>.

Крайня реакційність католицьких мракобісів особливо виявилась у 1949—1950 рр., коли польський народ закінчував розгром залишків банд. Реакціонери в сутанах чинили цим справедливим діям одчайдушний опір. Із зброєю в руках вони брали участь у бандах. Так, одним

<sup>192</sup> «Газ. «Głos Ludu» від 14 вересня 1945 р.

<sup>193</sup> Irving Bant, The New Poland, New York, 1946, стор 88.

<sup>194</sup> Газ. «Głos Ludu» від 16 липня 1946 р.

<sup>195</sup> ВІН — скорочення від «Wolność i niepodległość» («Свобода і незалежність») — підпільна контрреволюційна організація, яка діяла в Польщі у перші післявоєнні роки.

<sup>196</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 6 жовтня 1950 р.

<sup>197</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 17 лютого 1949 р.

<sup>198</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 2 вересня 1949 р.

<sup>199</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 18 лютого 1949 р.

з бандитських ватажків був ксьондз-езуїт Гургач. Він прагнув, щоб банда, за його висловом, була «зразковою організацією, заснованою виключно на католицьких принципах»<sup>200</sup>. Ця «зразкова організація» займалась грабуванням державних установ, кооперативів. 2 липня 1949 р. чотири бандити з Гургачем на чолі напали на двох касирів, які одержали гроші в державному банку в Кракові. Вони були затримані представниками органів безпеки. Під час арешту в Гургача виявили трепник і пістолет, епітрахиль і запасну обойму до пістолета, молитовник і воєнний компас<sup>201</sup>.

Польський народ розгромив збройне підпілля разом з його духовними натхненниками і співучасниками. Ксьондзи і монахи були покарані народним судом не за їх релігійні переконання і духовну діяльність, а за кримінальні злочини, вчинені щодо польського народу та держави трудящих. Народна держава з перших днів існування не лише проголосила, а й постійно гарантувала польським громадянам свободу совісті і віросповідання. Віруючим громадянам законом забезпечена повна свобода відправляти релігійні обряди, брати участь у релігійних товариствах. За бажанням батьків учні державних шкіл вивчають закон божий (з оплатою державою викладачам цього предмету). В Польщі видаються католицькі газети і журнали. Численні права і привілеї католицької церкви в народно-демократичній Польщі духовні реакціонери використовують для антинародної політичної діяльності. Реакційні церковники вороже зустріли декрет від 25 вересня 1945 р. про запровадження в усій країні цивільного шлюбного права<sup>202</sup>. Цей декрет передбачав обов'язкове цивільне оформлення шлюбу. Релігійний шлюб втратив у Польщі всяку правову силу, хоч і не заборонявся. Католицькі мракобіси під час з'їзду єпископів у Ченстохові у грудні 1945 р. організували велику демонстрацію проти цивільного шлюбу. Церковна адміністрація Опольської Сілезії відмовляла в церковному похоронному обряді особам, зв'язаним лише цивільним шлюбом<sup>203</sup>.

Реакціонери в сутанах, підбурювані Ватиканом, з амвонів і в католицькій пресі одчайдушно виступали проти найважливіших заходів, здійснюваних польським народом під керівництвом партії робітничого класу,— проти здійснення земельної реформи, націоналізації важливих галузей народного господарства, культурних перетворень і т. д. Виступаючи проти земельної реформи, ксьондз С. Шуминський з Панерки заявив, що земля повинна залишитись у поміщиків, якій «її одержали у спадщину від прабатьків»<sup>204</sup>. Цей реакціонер відкрито відстоював збереження огидних пережитків феодалізму в польському селі. Рішуче виступав проти націоналізації промисловості примас католицької церкви Польщі кардинал Хльонд, який у посланні про християнські принципи державного життя писав: «Не є справою держави виступати в ролі підприємця у тих випадках, коли без шкоди для державного життя можна залишити підприємства в руках громадян... Помилковою і неетичною є та політика, яка... знищує приватні підприємства, а також достойні установи, створені громадянами і суспільством»<sup>205</sup>. Хльонд відверто виступав в ролі адвоката польських капіталістів.

Кульмінаційним пунктом антинародної діяльності католицької реакції було літо 1949 р., коли польський народ завершував виконання

<sup>200</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 9 серпня 1949 р.

<sup>201</sup> Там же.

<sup>202</sup> Див. «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», 1945, № 48, poz. 270.

<sup>203</sup> Józef Sikora, Watykan czy Polska, Warszawa, 1950, стор. 40.

<sup>204</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 4 серпня 1949 р.

<sup>205</sup> Józef Sikora, Watykan czy Polska, Warszawa, 1950, стор. 37—38.

трирічного плану будівництва основ соціалізму. Найбільшою провокацією католицької реакції за весь час існування народно-демократичної Польщі було так зване «люблінське чудо». На початку липня 1949 р. католицькі мракобіси рознесли по всій країні чутку, що в люблінському соборі зненацька «заплакала кривавими сльозами богородиця на іконі» і що біля цього зображення «зціляються» хворі. Церковники облудно твердили, що «діва Марія» оплакує «страждання церкви у Східній Європі»<sup>206</sup>. До Любліна з усієї країни потяглись віруючі, переважно селяни. У розпал польових робіт духовенству вдалося відірвати від роботи тисячі селян. Великий потік паломників порушив роботу транспорту. В соборі і навколо нього католицької реакції почали вести антидержавну агітацію<sup>207</sup>. Найбільшого напруження обстановка досягла 13 липня 1949 р., коли юрба фанатиків затоптала насмерть двадцятирічну сільську дівчину Г. Рабчук і покалічила 19 інших осіб, переважно жінок<sup>208</sup>.

Народні власті закликали польську громадськість виступити проти провокації. Трудящі повсюдно затаврували ганьбою духовних реакціонерів, поширювачів забобонів. Особливо могутньою була демонстрація проти «люблінського чуда», яка відбулася 17 липня в Любліні, на Литовській площі. В ній взяло участь понад 25 тисяч чоловік<sup>209</sup>. Навіть католицькі церковники перед лицем громадської думки змушені були визнати, що ніякого чуда в Любліні не було. Слід відзначити також, що на цій провокації церква добре заробила — близько двох мільйонів злотих поклали у кишеню церковники<sup>210</sup>.

Не випадково люблінська провокація збіглася в часі з виданням у Ватикані декрету, який під загрозою відлучення від церкви забороняв католикам перебувати в комуністичних і робітничих партіях, підтримувати ці партії, читати і розповсюджувати комуністичну літературу. Антинародна політична діяльність католицької реакції цілком відповідала підступним прагненням римського престолу, міжнародного імперіалізму. 26 липня 1949 р. польський уряд звернувся до єпископату з заявою, в якій кваліфікував декрет Ватикану як акт політичної агресії і попереджав, що його виконання в Польщі недопустиме. Польська громадськість повністю підтримала дії уряду<sup>211</sup>. У липні і серпні у Варшаві, Кракові, Познані, Кельце, Любліні та інших містах і багатьох селах відбулися численні засідання Народних рад, збори трудящих, на яких польський народ підніс свій голос проти провокації Ватикану. Тверда позиція трудящих і уряду зірвала здійснення ватиканського декрету.

Широкий виступ народних мас проти люблінської провокації і декрету Ватикану знаменував велику перемогу над католицькою реакцією в народній Польщі. Законодавчим закріпленням цієї перемоги був декрет польського уряду про охорону свободи совісті й віросповідання від 5 серпня 1949 р. Декрет чітко визначав кримінальну відповідальність осіб, винних у замаху на свободу совісті й віросповідання<sup>212</sup>. Видаючи декрет, польський уряд ставив мету гарантувати громадянам свободу совісті і віросповідання, не дозволяти нікому цю свободу порушувати або використовувати її на шкоду народній державі і трудящим.

<sup>206</sup> Д. Похилевич, Підривна діяльність Ватикану в країнах народної демократії, Львів, 1953, стор. 64.

<sup>207</sup> Див. газ. «Trybuna Ludu» від 14 і 17 липня 1949 р.

<sup>208</sup> «Państwo i Kościół (Kilka dokumentów)», Warszawa, 1949, стор. 26.

<sup>209</sup> Там же, стор. 26, 31—33.

<sup>210</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 19 липня 1949 р.

<sup>211</sup> «Państwo i Kościół», стор. 34.

<sup>212</sup> «Конституция и основные законодательные акты Польской Народной Республики», М., 1953, стор. 301—303.

Після перемоги народно-демократичного ладу в Польщі тимчасово зберігалась власність католицької церкви на землю. Реакційні церковники жорстоко експлуатували сільськогосподарських робітників, зайнятих у церковних маєтках. Ці робітники одержували низьку заробітну плату, жили в жахливих побутових умовах, зазнавали знущань з боку адміністрації маєтків. Тому вони неодноразово страйкували. У травні 1949 р. відбулися страйки в маєтках Познанської єпископської курії<sup>213</sup>, у примасовському маєтку в Каменці<sup>214</sup>. З допомогою профспілки сільськогосподарських робітників та службовців страйкарям вдалося добитися задоволення адміністрацією всіх вимог. Восени 1949 р. представники профспілки підписали від імені робітників, зайнятих у церковних і монастирських маєтках, колективні договори з уповноваженими єпископських курій про умови роботи і оплату праці робітників відповідно до оплати і умов робітників державних сільських господарств<sup>215</sup>.

Однак надалі адміністрація церковних маєтків продовжувала порушувати колективні договори. В цих маєтках знаходили притулок на керівних постах колишні поміщики та інші реакціонери, господарство велося на надзвичайно низькому рівні. Кошти, одержувані з церковних земель, використовувались в антинародних і антидержавних цілях. Феодально-поміщицький характер більшої частини церковного нерухомого майна не викликав ніякого сумніву.

20 березня 1950 р. сейм Польської республіки ухвалив закон, за яким держава взяла у свої руки земельні володіння церкви, а парафіальним ксьондзам виділялись земельні ділянки. Доходи від прийнятих державою земель і спеціальні дотації уряду утворювали церковний фонд, призначений виключно на релігійні та благодійні потреби<sup>216</sup>. Цим законом було покладено край використанню доходів від церковних земель на антинародні політичні цілі, ліквідовано останні феодально-поміщицькі пережитки в сільському господарстві народної Польщі.

На початку 1950 р. народний уряд при підтримці польської громадськості провів важливі заходи по ліквідації зловживань у католицькому благодійному товаристві «Каритас». У січні Верховна контрольна палата уряду в результаті перевірки діяльності згаданого товариства виявила численні зловживання і злочини керівництва товариства, що перебувало в руках католицької реакції. Кошти «Каритасу» використовувались не для допомоги бідним, а для розгортання бандитизму, утримання колишніх поміщиків, капіталістів, для підтримки засуджених за антинародну діяльність, для особистого збагачення реакційного керівництва «Каритасу»<sup>217</sup>. У зв'язку з цим уряд розпустив головне правління «Каритасу» і призначив нове керівництво з лояльних до народної влади католиків. У всіх єпархіях також були створені нові правління товариства. 30 січня 1950 р. у Варшаві відбулася всепольська нарада діячів «Каритасу» і лояльних ксьондзів. Присутні засудили антинародну діяльність колишнього керівництва товариства і закликали католицьку ієрархію нормалізувати відносини з урядом<sup>218</sup>. Ліквідація зловживань у «Каритасі» і передача в руки держави церковної земельної власності не тільки позбавили керовану Ватиканом реакцію важливих

<sup>213</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 13 травня 1949 р.

<sup>214</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 28 травня 1949 р.

<sup>215</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 22 жовтня і 3 листопада 1949 р.

<sup>216</sup> «Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej», 1950, № 9, poz. 87.

<sup>217</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 23 січня 1950 р.

<sup>218</sup> «Бюллетень Польського агентства печати (Московское отделение)», № 5, від 2 лютого 1950 р., стор. 14.

матеріальних джерел, а й показали ще раз підтримку політики уряду широкими народними масами.

Особливо яскраво виявилася антипольська, антинародна політика Ватикану в питанні польських західних земель. Папа римський неодноразово і недвозначно висловлювався з цього питання. Разом з такими імперіалістичними діячами, як Черчілль, Бірнс та інші, він виступав за перегляд рішень Потсдамської конференції про передачу Польщі її одвічних західних земель. Цілком чітко цю думку було висловлено в посланні до німецьких кардиналів та єпископів від 1 березня 1948 р. У ньому папа згадує про німців, які «опинились залишеними напризволяще, відірваними від своїх жител і позбавленими вітчизни»<sup>219</sup>, і тим самим розпалює німецький реваншизм. Про те, що своїм посланням папа переслідував суто політичні антипольські реакційні цілі, свідчить і його згадка про «запал у вірі» східно-німецьких католиків. Він пригадує про «горду демонстрацію католицької Німеччини у Вроцлаві» в 1926 р., яка, за його визначенням, «по суті справи була оглядом сил німецького католицького сходу»<sup>220</sup>. Отже, папа римський красномовно висловився за приналежність Німеччині польських західних земель.

18 квітня 1948 р. польська демократична преса ознайомила громадськість країни із змістом антипольського послання Пія XII до німецьких єпископів. У квітні — травні 1948 р. по всій країні проходили численні збори і мітинги молодіжних, жіночих та інших громадських організацій, на яких ухвалювались рішення, що засуджували антипольську політику Ватикану. Одним з перших підняло свій голос проти папського послання головне правління Польського західного союзу, що висловило думку всієї громадськості західних земель<sup>221</sup>.

Важливу роль у розпалюванні в Західній Німеччині антипольського реваншизму відіграють керовані Ватиканом реакційні католицькі організації. Кожний їх з'їзд, що відбувається майже щорічно (78-й католицький з'їзд у Західній Німеччині відбувся у 1958 р.), перетворюється в антипольську націоналістичну демонстрацію. Ці з'їзди не залишаються поза увагою папи римського. З нагоди 72-го католицького з'їзду (грудень 1948 р.) папа виступив по радіо з зверненням до німців і робив прозорі натяки реваншистського характеру щодо польських західних земель: «Можливо, що на деяких територіях треба буде ще битись до останньої краплі крові»<sup>222</sup>.

Католицькі з'їзди в Західній Німеччині постійно приймають рішення, спрямовані на відособлення переселенців з територій, що відійшли до Польщі за рішенням Потсдамської конференції. Католицький клір постійно добивається того, щоб групи біженців з певних районів підтримували між собою безперервний зв'язок. Духовенство складає списки, докладні картотеки колишніх парафіян<sup>223</sup>. Така діяльність католицької реакції спрямована на розпалювання західнонімецького реваншизму і користується повною підтримкою з боку Ватикану. Про те, що римська курія цілком солідаризується з реваншистськими елементами в Західній Німеччині, свідчить такий факт. Папа римський довгі роки зволікав з призначенням польських єпископів на західних землях, збе-

<sup>219</sup> Edward Ligoński, *Między Watykanem a Polską*, Warszawa, 1949, стор. 165.

<sup>220</sup> Henryk Wodzicki, *Czym interesom służy episkopat*, Warszawa, 1951, стор. 12.

<sup>221</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 19 травня 1948 р.

<sup>222</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 29 липня 1949 р.

<sup>223</sup> «Trzeba było półożyc temu kres, Sprawa tymczasowości administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich», Warszawa, 1951, стор. 22.

рігаючи там тимчасову церковну адміністрацію. У кінці 1956 р. Ватикан призначив п'ять єпископів на польських західних землях. Це призначення було погоджене між польським урядом та єпископатом Польщі<sup>224</sup>. Але єпископи західних земель одержали права тільки генеральних вікаріїв (тобто заступників єпископа) на відміну від інших польських єпископів епархій, які зберігають свою посаду довічно<sup>225</sup>. У цій акції виявилось невизнання римською курією того незаперечного факту, що сучасний кордон між Німеччиною і Польщею є остаточним. Отже, і досі Ватикан зберігає залишки тимчасовості церковної адміністрації на польських західних землях.

Антипольська реакційну політику Ватикану всіляко намагається обілити католицька ієрархія в Польщі. Так, католицька преса заявляла, нібито папа «погано інформований» про життя в Польщі<sup>226</sup>. Така аргументація нічого, крім недовірливої посмішки, не може викликати. Ватикан керує поширеною в різних країнах церковною організацією надзвичайно сильної централізації і чудово поінформований про життя не лише в тих країнах, де серед віруючих переважають католики.

Величезні успіхи польського народу в соціалістичному будівництві, широка науково-матеріалістична пропаганда, піднесення культурного рівня і свідомості трудящих сприяли зменшенню впливу католицької церкви в народній Польщі. В зв'язку з цим скоротився за останні роки обсяг підривної діяльності реакціонерів-церковників. Вони вже не мають підтримки з боку більшості католицького духовенства, яке займає лояльні до народної держави позиції. Основні зусилля католицької церкви, керованої ієрархією і запалюваної Ватиканом, в останній час спрямовані на збереження і розширення, головним чином за рахунок молоді, кількості віруючих (хоч реакційні католицькі кола і досі роблять антидержавні, антинародні підривні випадки). Тому особливу увагу католицька церква стала приділяти школі. Згідно з угодою, укладеною між польським урядом і єпископатом у грудні 1956 р., в школах країни викладався закон божий як факультативний предмет, якщо більшість батьків учнів зверталась письмово до шкільної адміністрації<sup>227</sup>. Використовуючи цей привілей, католицька церква з середини 1957 р. перейшла в наступ, прагнучи надати польській школі релігійного характеру. Церковники почали приносити в шкільні приміщення предмети культу (розп'яття, інші скульптурні зображення релігійного змісту і т. д.), влаштовувати молитви для учнів у школі, що зовсім не було передбачено зазначеною вище угодою<sup>228</sup>.

Власті певний час чекали, що церковна ієрархія відмовиться сама від такого роду діяльності. Але цього не трапилось. Тоді в серпні 1958 р. органи народної освіти вжили рішучих заходів до видалення з шкільних приміщень предметів культу і припинення в школах молебств. Чимало церковників підбурювали віруючих виступити проти справедливих заходів властей. Подекуди внаслідок цього були навіть перебої в роботі шкіл. Однак кінець-кінцем розпорядження Міністерства освіти були повсюдно виконані<sup>229</sup>. Уряд ухвалив навчати учнів закону божого поза школою, на спеціальних пунктах<sup>230</sup>.

<sup>224</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 4 грудня 1956 р.

<sup>225</sup> Газ. «Zycie Warszawy» від 5 грудня 1956 р.

<sup>226</sup> Газ. «Tygodnik powszechny» від 6 червня 1948 р.

<sup>227</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 8 грудня 1956 р. і 25 вересня 1958 р.; газ. «Zycie Warszawy» від 11 грудня 1956 р.

<sup>228</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 25 вересня 1958 р.

<sup>229</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 29 серпня 1958 р.

<sup>230</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 13 жовтня 1961 р.

Протягом останніх років мали місце й інші прояви антинародної, підривної діяльності католицької реакції в Польщі. Реакціонери в сутанах з відома церковної ієрархії видавали нелегальну літературу, спрямовану проти народно-демократичного ладу в країні, розповсюджували її серед віруючих. Нелегальні друкарні містилися в церковних приміщеннях, монастирях. 21 липня 1958 р. органи прокуратури конфіскували нелегальні видання в друкарні примасовського інституту в Ченстохові. Друкарня містилася в приміщенні монастиря<sup>231</sup>. 2 серпня у польській пресі з'явилось повідомлення єпископату про те, що католицькі церковні видавництва будуть строго дотримуватись інструкцій про видання друкованих матеріалів. У квітні-червні 1958 р. в Щецінському, Вроцлавському, Краківському та Жешувському воєводствах реакційні церковники та підбурювані ними релігійні фанатики намагалися відібрати у селян та громадськості землі і приміщення, що раніше належали церкві та монастирям, а пізніше законним шляхом були передані їх теперішнім власникам. Так, у с. Дембовій Лонці черниці ордену «пастушок» з допомогою фанатиків-віруючих намагались зайняти ділянки селян. У с. Дзіковці (повіт Шпротава) підбурювана ксьондзом Дейною юрба святенників напала на родину селянина Яньчака. Вони виломали двері та вікна в приміщенні і вимагали, щоб сім'я негайно залишила дім. Лише втручання міліції поклало край насильству. «Підставою» для нападу були чутки, що в цьому приміщенні колись жив служитель евангелістської церкви<sup>232</sup>.

Ставлення ПОРП і народного уряду до підступних дій католицької реакції чітко висловив Перший секретар ЦК ПОРП Владислав Гомулка: «Війни з церквою ми не шукаємо. Дали тому чимало доказів. Але ми не дозволимо, щоб певна частина церковної ієрархії та духовенства, яка перебуває під впливом ворожих ПНР ватиканських кіл і прагне до цілей, що нічого спільного не мають з релігійною місією церкви, порушувала законний порядок...»<sup>233</sup>. Така позиція партії та уряду знаходить повну підтримку польської громадськості.

Польські вчені, інтелігенти ведуть велику роботу, викриваючи реакційну суть релігії, поширюючи наукові знання серед широких мас трудящих. На зустрічі керівників партії та уряду з членами президії Польської академії наук у травні 1960 р. Владислав Гомулка наголошував на видатній ролі науки в боротьбі з католицькою реакцією. Він говорив: «Слід підкреслити, особливо перед лицем великого натиску клерикальних сил, видатне значення праць в галузі світської етики і наукового світогляду»<sup>235</sup>.

Переможно будуючи світле соціалістичне майбутнє, польські трудящі під керівництвом ПОРП викривають антинародні підступи Ватикану і католицької реакції, успішно переборюють труднощі у цій справі.

<sup>231</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 30 липня 1958 р. і газ. «Życie Warszawy» від 13 серпня 1958 р.

<sup>232</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 12 серпня 1958 р.

<sup>233</sup> Газ. «Trybuna Ludu» від 25 вересня 1958 р.

Д. М. ФІЛІПЕНКО

## ЕКСПАНСІЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ В ТУРЕЧЧИНІ

(1918—1922 pp.)

Автор даного повідомлення має на меті розглянути лише деякі питання з історії боротьби держав за Оттоманську імперію, а саме колонізаторську політику Франції в Туреччині в період національно-визвольного руху. До останнього часу роль Франції в організації збройної інтервенції навмисне применшувалася буржуазними істориками Заходу. В окремих працях французькі імперіалісти виступають ледве не поборниками великої справи визволення турецьких трудящих від колоніального рабства. Недостатньо висвітлено це питання і в радянській історичній літературі. Слід також спростувати твердження реакційних буржуазних дослідників про те, що політика французьких імперіалістів які мали величезні капіталовкладення в турецькій економіці, була плodотворною для розвитку сільського господарства і промисловості Туреччини. Необхідно показати і те, що уряд Великих Національних Зборів Туреччини у той період не проводив капітулянтської політики перед французькими імперіалістами, а будував свої відносини, виходячи з національних інтересів. Водночас автор намагається показати, яку неоціненну допомогу одержав турецький народ від Радянської держави, що було однією з основних причин перемоги національно-визвольного руху.

У статті автор використав останні публікації турецьких документів, а також дослідження турецьких істориків А. Езекена і В. Бардакчі. Представлені також енциклопедичні матеріали, які раніше не використовувалися. Серед інших документальних матеріалів слід назвати «Документи про зовнішню політику Англії», публікації Міністерства закордонних справ Франції і Академії колоніальних наук, мемуари політичних діячів Франції, Італії, Англії. Ряд цінних даних автор почерпнув з радянської та іноземної преси. Багато в чому допомогли праці радянських істориків М. Сокольського, В. Гурко-Кряжина, А. Міллера, А. Новічева.

Поразка центральних держав у першій світовій імперіалістичній війні відкривала широкі можливості для французького імперіалізму в справі остаточного закабалення Оттоманської імперії, перетворення її в колоніальний придаток на зразок підлеглих африканських територій — Тунісу та Єгипту. «Підмандатні колоніальні володіння» — ось яку напівофіціальну назву дістали пізніше ці території.

Таємні договори воєнного часу, в першу чергу угода Сайкс-Піко, були дипломатичним оформленням цих планів, вони встановлювали відносини між Францією і Туреччиною як між метрополією і колонією. Багатства Туреччини мали відшкодувати матеріальні втрати Франції у війні і ліквідувати певну залежність виробництва від довозу сировини з Англії і Сполучених Штатів Америки. Туреччині відводилося перше місце, тому що від неї Франція одержувала сировини і продовольчих товарів більше, ніж від усіх своїх колоній<sup>234—236</sup>. Крім того, в умовах, коли частково мінялася сама структура капіталістичного виробництва у Франції, коли французький імперіалізм почав втрачати притаманні йому риси світового лихваря, еволюціонізуючи в бік «англійського коло-

<sup>234—236</sup> «Smyrne au point de vue géographique et économique», Lausanne, 1919, стор. 46.

ніального імперіалізму»<sup>237</sup>, — питання про сировинні ресурси стало найбільш дошкульним, пекучим питанням. В зв'язку з цим Франція прагнула якнайшвидше відновити діяльність фінансових установ Адміністрації Оттоманського боргу, прибрати до рук залізничні, нафтові і вугільні концесії, збільшити вивіз сільськогосподарської сировини, в першу чергу, бавовни, хліба і шовку-сирцю.

Протягом усього національно-визвольного руху і війни за незалежність план колонізації Туреччини залишався незмінним, мінялися лише методи його втілення. Якщо в перші місяці після Мудроського перемир'я французький уряд в боротьбі за турецьку спадщину віддавав перевагу дипломатичним маневрам, намагаючись на основі воєнних угод одержати мандат на всю Туреччину, то вже восени 1919 р. зняряддям французької політики на Близькому Сході стала армія. Проте обидва варіанти не дали бажаних наслідків: і на Паризькій конференції, і в самій Туреччині Франція зазнала поразки. Султанський двір став маріонеткою в руках не Третьої Республіки, а Британської імперії. Інтервенція ж лише пошкодила реалізації стратегічного плану. Блискучими діями партизанські загони примусили французьких імперіалістів рахуватися з новими явищами в житті країни. Після Севрського договору у Франції остаточно перемогли прихильники негайної угоди з кемалістами.

Імперіалістична війна 1914—1918 рр. тяжко відбилася на фінансовому становищі Франції. З країни-кредитора вона перетворилася в країну-боржника. Її прямі військові борги становили на листопад 1919 р. 68,6 млрд. франків, а весь державний борг — 206,6 млрд. франків, що в 10 разів перевищувало актив країни<sup>238</sup>.

Серед заходів, що могли врятувати країну від остаточної фінансової кризи, французький уряд велику увагу приділяв відновленню зв'язків з основними дебіторами французького капіталу. Реалізація російських і турецьких цінностей підняла б актив країни до 61 млрд. франків<sup>239</sup>. В зв'язку з цим Управління приватних вкладів циркуляром від 21 січня 1920 р. видало дозвіл французьким підданам на проведення розрахункових операцій у Туреччині<sup>240</sup>. Зважаючи на складність обставин, торгово-промислові кола Франції наполегливо вимагали від свого уряду не допускати, щоб «іноземні держави відмовлялись від своїх боргів, або ж прагнули відкласти на невизначений час погашення просрочених купонів»<sup>241</sup>.

За приблизними підрахунками, Франція щорічно не додержувала тільки від виплати дивідендів 33 млн. лір. Щоб перетворити 460 млн. лір Оттоманського боргу<sup>242</sup> в діючий капітал, необхідно було покінчити з інтервенцією і приступити до «мирних форм» експлуатації турецьких багатств. Французькі фінансисти зробили перші кроки на шляху співробітництва з турками. Вони сприяли діяльності турецьких товариств «Національний кредит» і «Сільськогосподарський банк», які були зв'язані з Оттоманським банком. З їх допомогою там, де було можливо, виникли збутовні кооперативи, кредитні організації<sup>243</sup>. Так було створено у Смірнському вілайеті «Банк кредитування виноградного виробни-

<sup>237</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 224.

<sup>238</sup> Журн. «Вестник НКВД», 1920, № 3, стор. 60.

<sup>239</sup> Там же.

<sup>240</sup> «Guide pratique à l'usage des français», Paris, 1920, стор. 18.

<sup>241</sup> A. Mesnil-Thore, Les conditions nécessaires de la reconstitution économique et sociale de la France, Paris, 1920, стор. 11.

<sup>242</sup> N. Sousa, The capitulatory regime of Turkey, Baltimore, 1933, стор. 77; Н. Аірһапd, Le partage de la Dette Ottomane et son reglement. Paris, 1928, стор. 9.

<sup>243</sup> «La Turquie moderne, Réponse à nos calomnieux», Genève, 1919, стор. 42.

цтва». В Брусі виникла Біржа закупівель шовкової сировини<sup>244</sup>. В результаті в 1921—1922 рр. чисте надходження грошей в Адміністрацію державного боргу піднялося до 7,64 млн. турецьких лір, або ж до 173,61 млн. франків проти 15,5 млн. лір у 1915 р.<sup>245</sup>

За допомогою цих заходів французькі імперіалісти видушували останні соки з розореного господарства, а не налагоджували нормальне економічне життя, як про це лементувала буржуазна пропаганда. В погоні за прибутками їм доводилось маневрувати між різними політичними угрупованнями. Спочатку вони орієнтувались на султанський уряд, домагаючись від нього мандата на всю Туреччину, та з часом вимушені були звернутись до представників Великих Національних Зборів Туреччини, які здійснювали контроль над значною частиною території, навіть там, де стояли французькі колоніальні війська. І, головне, французьких підприємців приваблював той факт, що в умовах військового часу національний уряд розширяв виробничу базу тих галузей господарства, в яких і вони були зацікавлені. За роки інтервенції в Центральній Анатолії, наприклад, виникли нові соляні промисли. В прибутковій статті національного бюджету вони посідали неабияке місце. На їх долю припадало 4 млн. лір, або 7,7%<sup>246</sup>. Введення тютюнової монополії сприяло розширенню посівних площ, зайнятих під цією культурою на побережжі Чорного моря, саме в районі, де знаходилась французька концесія<sup>247</sup>.

Інтереси Франції в Туреччині не обмежувались фінансовою сферою, тобто чистим лихварським зиском. Французькі капітали мали стійкі позиції в усіх галузях турецької економіки. До війни Франція тримала тут вклади на 3285 млн. франків. Це становило 60% усіх капіталовкладень іноземних підприємств<sup>248</sup>.

Французькі імперіалісти знали з своєї колоніальної практики, що найбільш ефективно вплинути на господарське життя країни можна, прибравши до рук засоби перевозок, особливо залізничний транспорт. В Анатолії Франція контролювала 700 км. залізничних шляхів<sup>249</sup>, серед яких найважливіші: Смірна — Касаба (513 км) і Муданія — Бруса (42 км). Смірнська залізниця мала так звану кілометричну гарантію, забезпечену ашаром<sup>250</sup> Айдинського вілайету і деякими іншими прибутками<sup>251</sup>. Перед війною французьким концесіонерам кілометричні гарантії щорічно давали понад 10 млн. франків. Після війни в зв'язку з грецькою інтервенцією у Смірні виплата кілометричних гарантій припинилася, що викликало незадоволення французьких кредиторів. У таких умовах французький уряд не бачив кращого виходу, як залишити Східну Фракію в руках Туреччини або ж надати їй права автономії<sup>252</sup> з перспективами на майбутню компенсацію. Ці сподівання знайшли своє підтвердження в Анкарських переговорах 1921 р. Франції забезпечувалися кілометричні гарантії не тільки з тих залізниць, які належали їй, а й з Багдадської магістралі на лінії Позанті—Нусейбін<sup>253</sup>.

<sup>244</sup> «La Turquie moderne Réponse á nos calomnieux», Genève, 1919, стор. 69, 42.

<sup>245</sup> В. Лирау, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Перевод с немецкого, М.—Л., 1924, стор. 61.

<sup>246</sup> Н. Сокольский, Очерки современной Турции, Тифлис, 1923, стор. 113.

<sup>247</sup> В. Лирау, назв. праця, стор. 21.

<sup>248</sup> Н. Сокольский, назв. праця, стор. 105.

<sup>249</sup> В. Лирау, назв. праця, стор. 33.

<sup>250</sup> Ашар — податок, який дорівнював  $\frac{1}{10}$  прибутків з землі. Практично він досягав 30% і більше.

<sup>251</sup> В. Гурко-Кряжин, Ближний Восток и державы, М., 1925, стор. 15.

<sup>252</sup> Газ. «Жизнь национальностей» від 15 червня 1922 р.

<sup>253</sup> R. Gontaut-Biron et le Révérend, D'Angora à Lausanne, Paris 1924, стор. 210.

Поступово в Парижі створилась думка, що тільки припинення воєнних дій може гарантувати забезпечення економічних інтересів Франції в Туреччині. Ось чому, за свідченням «Санді таймс», «французи в Константинополі і Смірні, незважаючи на непорозуміння з націоналістами в Кілікії, не були вороже настроєні проти Кемалю»<sup>254</sup>. Перегляд політичних позицій на Близькому Сході був викликаний загостренням суперечностей між претендентами на турецьку спадщину.

Завдяки військовим перевагам Англії вдалося через кілька місяців після Мудроського перемир'я встановити неподільний контроль над Багдадською залізницею. До рук британських кампаній потрапила і така важлива ділянка, як Мерсіна — Тарсус — Адана, через яку йшов французький транзит не тільки з центральних районів Кілікії, а й з материкової Сирії<sup>255</sup>. Політика британських властей була розрахована на проведення прихованої блокади східного узбережжя Середземного моря, тобто зони французького мандата. До того ж на Аданську залізницю зазіхав один з французьких банків, а саме «Паризький Уніон», який брав участь у створенні залізничної компанії «Кілікія — Північна Сирія»<sup>256</sup>.

Активні дії революційного селянства Анатолії примусили Великобританію зняти окупацію Багдадської магістралі. Контроль над залізницею взяла Франція, і це тільки погіршило її становище на Сході. Весь 1920 р. пройшов у жорстоких боях, будь-який зв'язок портових міст з внутрішніми районами припинився. Багдадська залізниця блокувалася партизанськими загонами. Рух між Аданою і Мерсіною відновився тільки 27 липня 1920 р., після битви під Єнідже. Турецькі загони проникали навіть у Сирію і там руйнували комунікації<sup>257</sup>.

Попередні переговори з Анкарським урядом показали, що Франція матиме більше вигоди, якщо припинить інтервенцію. 10 стаття Анкарського договору констатувала, що «уряд Великих Національних Зборів Туреччини погоджується передати в концесію дільницю Багдадської магістралі між Позанті і Нусейбіном, а також усі відгалуження в Аданському вілайеті французькій групі»<sup>258</sup>. За цим договором Франція користувалася правом вільних перевозок по залізниці між Чобан-Беєм і Нусейбіном, тобто по турецькій території.

В боротьбі за нафтоносні райони Мосула найбільш повно проявилась суперечливість поведінки французького імперіалізму, який то розпочинав військові дії, то вступав у переговори з Анкарою. Програвши битву за Мосул, французький уряд в новому складі на чолі з Бріаном почав шукати примирення з Анкарою. Його представники виступили посередниками в розв'язанні конфлікту між британськими властями і місцевими племенами, які вимагали повернення Месопотамії Туреччині. Франція позитивно поставилася до прохання жителів Мосула на ім'я Великих Національних Зборів, де було висловлено бажання залишитись під владою Анкарського уряду<sup>259</sup>.

Найбільш яскраво проявилися колоніальні методи французького уряду у боротьбі за вугілля Туреччини. Треба мати на увазі, що турецька вугільна промисловість була майже на 90% забезпечена французь-

<sup>254</sup> Журн. «Вестник НКВД», 1920, № 9—10, стор. 125.

<sup>255</sup> «Documents on British foreign policy (1919—1939)» (далі «DBFP»), London, vol. IV, стор. 773; В. Л и р а у, назв. праця, стор. 33.

<sup>256</sup> Г ю н Д ю в а л ь, Французский империализм в колониях, М., 1929, стор. 31.

<sup>257</sup> «La guerre de l'indépendance turque», Ankara, 1937, стор. 59.

<sup>258</sup> R. G o n t a u t, назв. праця, стор. 206—207.

<sup>259</sup> «La question de Mossoul de la signature du traité d'armistice de Mondros au 1 mars 1925», Constantinople, 1925, стор. 64, 101.

кими капіталами<sup>260</sup>. Перед війною французькі монополії розпочали організований наступ на турецьких шахтовласників з метою їх витіснення. Так, французька компанія «Оттоманське товариство Гераклеї» підпорядкувала собі ведення всіх справ у цьому районі. Тільки з її дозволу могли виникати нові організації<sup>261</sup>. Але цей процес поглинання не вдалося завершити до 1914 р. Тому Франція продовжила його після Мудроського перемир'я, поєднуючи економічні санкції з військовими.

План «освоєння» турецького вугілля розпадався на два етапи. Перший передбачав окупацію Чорноморської берегової смуги, другий — налагодження і розширення виробництва в окупаційній зоні. Можна вважати, що до середини 1920 р. перший етап закінчився. 8 червня французький десант висадився в Ереґлі, а через 10 днів він з'єднався через Касабу з сторожовими загонами Зонгулдака. Таким чином, головні шахти опинилися в руках французьких імперіалістів<sup>262</sup>. Цей провокаційний акт французької воячки загострив до краю відносини з Анкарським урядом. Безпосереднім його наслідком було припинення дії угоди про перемир'я від 30 травня 1920 р. Національні сили розгорнули операції в районі Зонгулдак-Ереґлі з метою оволодіння вугільними шахтами, які постачали паливо залізницям і промисловим підприємствам Анатолії.

Окупація Ереґлі не викликала співчуття і в самій Франції. В урядових колах поширювались опозиційні настрої, відчувалося, що відвертий колоніалізм вичерпав себе до кінця, обставини вимагали більш гнучких, «ліберальних» методів колонізації Туреччини. Офіціоз французького уряду «Тан» в одному з червневих номерів з тривогою запитував з приводу воєнних дій у Зонгулдакському басейні: «Невже французи повинні воювати під Константинополем, як вони воюють в Кілікії?»<sup>263</sup>.

Звичайно, в першу чергу його непокоїв той факт, що величезні фінансові затрати на армію не давали належної економічної компенсації. Приріст вугледобутку на 179,4 тис. т. у 1920 р. порівняно з 1919 р. стався не за рахунок підвищення продуктивності праці чи розширення виробничих площ, а внаслідок експропріації власності туземної буржуазії<sup>264</sup>, тому він мало тішив тверезих економістів. Їх побоювання справдилися: уже в 1921 р. Зонгулдакський басейн дав лише 500 тис. т вугілля<sup>265</sup>. Це означало спад. На шахтах не вистачало робітників. Навколишні селища стали не резервом робочої сили, а базою революційного опору імперіалістам. Рушниця багатьом замінила кайло. Таким чином, другий етап в освоєнні вугільних багатств Туреччини не виправдав сподівань завойовників.

Перевага ділових зв'язків перед розбійницькими методами виявлялася вже з перших днів після підписання Анкарської угоди. Уряд Великих Національних Зборів Туреччини організував планову розробку і вивіз сировинних матеріалів на базі змішаних турецько-французьких підприємств для розробки земних надр, в яких туземний капітал користувався рівними правами<sup>266</sup>. Поліпшилося забезпечення цих підприємств робочою силою. Так, в кінці 1921 — на початку 1922 р. у Зонгулдакському басейні працювало вже 24 тис. вуглекопів<sup>267</sup>. І якщо в нас-

<sup>260</sup> «10 ans de République de Turquie (1923—1933)», Ankara, 1933, стор. 91.

<sup>261</sup> А. О з е к е н, *Türkiye kömür ekonomisi tarihi*, Istanbul, 1955, стор. 15.

<sup>262</sup> «1918—1923, İstiklâl savaşının vesika ve resimleri», Istanbul, 1955, стор. 198.

<sup>263</sup> Газ. «Temps» від 16 червня 1920 р.

<sup>264</sup> А. О з е к е н, назв. праця, стор. 39.

<sup>265</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1922, № 9, стор. 17.

<sup>266</sup> Н. С о к о л ь с к и й, назв. праця, стор. 131.

<sup>267</sup> Журн. «Жизнь национальностей», 1922, № 5.

тупні роки Франція не зуміла налагодити правильного товарообміну з Туреччиною, то вина в цьому падає виключно на неї, тому що французькі імперіалісти намагалися будувати свої відносини на базі режиму капітуляцій. В зв'язку з цим Анкарський уряд утримався від надання широких економічних повноважень французьким концесіонерам.

Крім мінеральної сировини, Оттоманська імперія як будь-яка напівколоніальна держава була поставщиком сільськогосподарської продукції на ринки Західної Європи. Французьких імперіалістів вабили кілікійська бавовна, айдинський і самсунський тютюн, анатолійська пшениця, брусський шовк — те, чого не могли дати африканські колонії і що повинна була компенсувати певною мірою Оттоманська імперія.

Підготовка до війни підвищила інтерес Франції до турецьких джерел сировини, що наклало свій відбиток і на торгівлю з Оттоманською імперією. В 1913—1914 рр. Франція вже небагато чим поступалася перед Англією щодо турецького експорту. За вказаний період до Франції було вивезено товарів на суму 4 289 417 лір, а до Англії — 4 660 462 лір<sup>268</sup>. У процентному відношенні це становить відповідно 25,7 і 28,1, не враховуючи торгівлі, що йшла через Сірію, Ліван, Йемен<sup>269</sup>.

Слід зауважити, що в експорті Смірни (7,26 млн. лір в 1913—1914 рр.)<sup>270</sup> не враховано вантажів, які йшли по лінії Адміністрації Оттоманського боргу і «Режі», — сіль, вино, тютюн на загальну суму 798 679 лір. Якщо врахувати і цю кількість товарів, то Франція посідала перше місце серед держав, що торгували з Туреччиною<sup>271</sup>. Після Мудроського перемир'я однією з основних проблем для французьких фабрикантів стала проблема розвитку бавовництва і шовківництва в Кілікії й Сірії. З цього приводу в січні 1919 р. за пропозицією торгових палат Ліона і Марселя був скликаний економічний конгрес.

Після війни виникла ще одна проблема для Франції — хліб. Збройна інтервенція імперіалістичних держав проти Радянської Росії позбавила Європу одного з основних експортерів хліба — треба було шукати більш зручні й дешевші джерела постачання, ніж американські і англійські. Цей прорив можна було ліквідувати за рахунок колоніального експорту пшениці з Сірії і Анатолії. Лише один Смірнський вілайет міг дати на експорт близько 150 920 т пшениці і 3152 тис. центнерів бавовни<sup>272</sup>, тобто майже повністю забезпечити французьку текстильну промисловість сировиною (В 1914 р., наприклад, французькі фабрики спожили 3291 тис. центнерів бавовни)<sup>273</sup>.

Враховуючи це, Франція активізувала свої торгові зв'язки з Туреччиною після Мудроського перемир'я і зайняла одне з провідних місць. Її опорними пунктами в Малій Азії стали портові міста Мерсіна, Смірна, Константинополь. У 1919 р. їй частково вдалося налагодити експорт зерна з Кілікії і вивезти 50 тис. т (проти 100 тис. в 1913 р.)<sup>274</sup>, але збройна інтервенція і народні повстання, що сталися в той час, припинили будь-які поставки хліба.

Проте тоді Франція ще не визнавала небезпечності для себе національно-визвольного руху у Туреччині. Головним ворогом для неї був

<sup>268</sup> А. Новичев, Очерки экономики Турции до мировой войны, М., 1937, стор. 284.

<sup>269</sup> Процент встановлено на підставі даних, опублікованих в «Smyrne au point de vue géographique et économique», стор. 17.

<sup>270</sup> А. Новичев, назв. праця, стор. 285.

<sup>271</sup> «Smyrne au point de vue géographique et économique», стор. 26.

<sup>272</sup> «Smyrne au point de vue géographique et économique», стор. 26.

<sup>273</sup> P. Combe, назв. праця, стор. 57.

<sup>274</sup> А. Желтяков, Турецкое крестьянство — решающая сила в борьбе за национальное освобождение страны в 1918—1920 гг., Л., 1955, стор. 129.

англійський імперіалізм. Інтереси цих двох імперіалістичних хижаків перепліталися скрізь: у Сирії, Кілікії, Фракії, Константинополі, Смірні.

Поступово французька і константинопольська буржуазія знайшли спільну мову. Щоб нейтралізувати наступ англійських монополій, Франція висунула пропозицію відродити турецьку організацію «Тіджарет», яка регулювала б відносини між турками й іноземцями. Боротьба навколо цього проекту точилася протягом трьох років і закінчилася частковою перемогою Франції. В січні 1922 р. були створені змішані суди для ведення цивільних і торгових справ<sup>275</sup>. Наприкінці 1920 р. не без відома французьких властей у Константинополі турецька компрадурська буржуазія організувала бойкот англійських товарів, що було однією з причин скорочення англійського експорту в 40 разів, а імпорту — втричі (лютий 1921 р.)<sup>276</sup>.

Водночас Франція вдавалася і до дипломатичних контрзаходів. У 1919 р. вона намагалася обмежити владу англійського окупаційного командування в європейській частині Туреччини, яке всю свою діяльність спрямовувало на підрив союзницьких інтересів. Проте цей план не вдалося здійснити. Та й взагалі він міг дати користь при умові широких зв'язків з анатолійським ринком, чого саме не вистачало. Вже з літа 1919 р. доступ у центральні райони Анатолії був закритий. У той період Константинополь жив виключно за рахунок експорту з Англії і США<sup>277</sup>. Його значення як торгово-транзитного центра на Близькому Сході поступово зменшується. Якщо в 1920 р. константинопольський ринок міг освоїти товарів на 169,5 млн. лір, то в 1921 р. — лише на 121,5 млн.<sup>278</sup>. Характерно, що в 1920 р. товари довозились про запас, а в 1921 р. лише для задоволення біжучих потреб. За останній рік довіз у Константинополь борошна, хлібопродуктів, цукру, чаю і кофе зменшився на 40%; бавовняних, шерстяних, шовкових виробів — на 73%. Склади були переповнені. Невистачало коштів, щоб освоїти всю кількість товарів<sup>279</sup>.

Французький уряд, щоб зберегти анатолійський ринок, вимушений був у жовтні 1919 р. вступити у переговори з представницьким комітетом. Діючи через Селіх-пашу, він мав на меті об'єднати національні сили з урядовими військами під зверхністю великого візиря. Коли ж Анкара відкинула цю недвозначну комбінацію, Франція вдалася до окупації південно-східних районів Анатолії. Одним помахом руки вона хотіла вбити двох зайців: відкрити анатолійські ринки і дістатись до кілікійської бавовни і марашської пшениці. Терміновість вирішення цієї проблеми зумовлювалася новими обставинами, а саме — грецькою окупацією, що закрила доступ до бавовняних плантацій Смірні.

Загарбання Кілікії і прилеглих до неї південно-східних районів Анатолії мало також на меті полегшити транзит у цій зоні і оживити торгівлю на ринках Алеппо, відкривши доступ до нього з боку навколишніх міст Урфи, Кіліса, Антапа і до найбільш зручного порту на Середземному морі — Александретти<sup>280</sup>.

Проте окупація тільки ускладнила розв'язання цих проблем. Французам не вдалося стати повновладними господарями країни, їх військові сили були розпорошені по всій території, іноді не маючи змоги підтримувати зв'язок між собою і з базами постачання. Повстанські заго-

<sup>275</sup> М. Ренот, *La question turque*, Paris, 1923, стор. 22.

<sup>276</sup> Журн. «Новый Восток», 1922, № 2, стор. 13.

<sup>277</sup> М. Ренот, назв. праця, стор. 22.

<sup>278</sup> Н. Сокольский, назв. праця, стор. 101.

<sup>279</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1922, № 5, стор. 17.

<sup>280</sup> R. Gontaut-Vigon, назв. праця, стор. 46.

ни протягом довгих місяців блокували основні вузли французької оборони — Урфу, Мараш, Антап. Господарське життя у французькій окупційній зоні по суті припинилося. Це не могло не вплинути на позицію французької і турецької буржуазії.

В зв'язку з ускладненнями, які виникли після вторгнення союзних держав в Анатолію, і з піднесенням національно-визвольного руху в Кілікії міністерство закордонних справ Франції змушене було вдруге гарантувати право на торгівлю з Туреччиною. В циркулярі № 5 від 24 січня 1920 р. говорилось: «Слід нагадати, що заборони на торгівлю з цими країнами (Туреччиною і Болгарією.— *Д. Ф.*) не існує. Французькі кредитори можуть відтепер повернути борги, які їм належать у цих країнах»<sup>281</sup>. Як бачимо, згаданий документ обходить мовчанкою факт існування революційної Туреччини, проте по суті справ французький уряд не забороняв вступати в зносини з Представницьким комітетом. Користуючись цим правом, великі пароплавні товариства встановили прямі рейси з Марселя в Анатолію, минаючи константинопольський ризик<sup>282</sup>. Водночас французькі торгові фірми почали збувати нагромаджені у константинополі товари. Послугами французького флоту користувалося Національне управління паропластв. В його розпорядженні були французькі суда<sup>283</sup>.

Все ж, доки Анатолія перебувала в стані війни, торгівля мала випадковий характер. Успішний наступ національних сил навесні 1920 р. примусив французьких політиків дійти висновку, що «політика згоди з оновленою Туреччиною була б набагато вигідніша для нас (Франції.— *Д. Ф.*)»<sup>284</sup>. Ось чому французькі торгові організації вважали більш доцільним поступитись Кілікією і натомість врегулювати митну систему між Сирією і Новою Туреччиною, що й було юридично затверджено в 11 статті Анкарського договору<sup>285</sup>.

Що ж до позиції анатолійської буржуазії, то це питання заслуговує особливої уваги. Своє політичне лице вона знайшла тільки після болісних і тривожних шукань і не відразу сприйняла програму революційної боротьби за національне визволення країни. На цей шлях її штовхнула непримиренність і непоступливість імперіалістичних держав. Говорячи про анатолійську буржуазію, треба мати на увазі, що вона не була чимсь однорідним, згуртованим. У кожному районі по-різному складалася її доля.

Аданський вілайет до 1922 р. був окупований Францією. Переважна більшість місцевої буржуазії і феодалів проводили політику співробітництва з французькими імперіалістами. Тут поміщицьке господарство було міцно зв'язане з ринком і в основному залежало від нього. Великі поміщицькі маєтки (550 га), як Осман Наір-бея, Мустафи Хільми та інші, вирощували бавовну і худобу виключно на експорт. Уся бавовна Аданського вілайету проходила попередню обробку на місці. В 1921 р. в Адані діяло 405 машин по переробці і упаковці бавовни. Вивозом через Мерсіну займались турецькі торгові фірми, серед них найбільші — Садик-паші і Хусні Шінасі<sup>286</sup>. Такі торгові фірми, як «Хасан Онбаші Заде і брати» та фірма Бахеддін-бея із Дамаска, проводили закупку бавовни і хліба в околицях Адани і збували їх французьким

<sup>281</sup> «Guide pratique à l'usage des français», стор. 240.

<sup>282</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1922, № 2, стор. 17.

<sup>283</sup> «1918—1923, İstiklâl savasının vesika ve resimleri», стор. 210.

<sup>284</sup> М. Кемаль, Путь новой Турции, т. I, М., 1929, стор. XLIII—XLIV.

<sup>285</sup> R. G o n t a u t - V i g o n, назв. праця, стор. 207.

<sup>286</sup> «Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi», Istanbul, 1929, стор. 519, 583.

відкупникам<sup>287</sup>. Крім того, французька окупація врятувала великих феодалів Адани від експропріації з боку народних мас.

Після евакуації Кілікії, Аданського вілайету, французький уряд, щоб зберегти економічні зв'язки з кілікійською буржуазією, домігся від Національних Зборів Туреччини гарантій щодо недоторканності життя і майна колабораціоністів (ст. 5 угоди Франклен — Буйона)<sup>288</sup>.

З листопада 1921 р. в Мерсіну прибула значна кількість французьких суден, поживилась торгівля на суходолі між Аданою — Мерсіною — Тарсусом. Комерсанти Конії, як тільки відкрились ринки Адани і Алеппо, поспішили негайно реалізувати запаси продуктів, що нагромадились на їх складах<sup>289</sup>. У цьому відчувалось прагнення якомога більше викачати сировини з Кілікії, а не налагодити виробниче життя вілайету. Проте французькі концесіонери недобросовісно поставилися до своїх зобов'язань. На бездіяльність іноземних кампаній вказувала газета «Йені Адана» 16 лютого 1922 р. З її думками про націоналізацію французьких підприємств частково погоджувалась і Анкара, що викликало у французьких ділових колах велике занепокоєння<sup>290</sup>.

Анатолійську буржуазію, яка господарювала на території, підпорядкованій владі Великих Національних Зборів, можна розділити на три групи. До першої групи належали самсунські землевласники і торговці, які лише деякою мірою були зацікавлені у відновленні зв'язків з французькими акціонерами з «Режі». Прибравши до рук під час війни виробництво і збут тютюну, вони накопичили величезні багатства і прагнули тепер до повної економічної самостійності. Для них відкрилась перспектива використати значну частину нагромаджених капіталів для розширення виробництва. Серед них відомий негоціант Галіф-бей (Нейлі Заде), який запропонував анкарському уряду збудувати на власні кошти залізницю Самсун — Чаршамба<sup>291</sup>. Таких підприємців національний уряд брав під свій захист. Зокрема, їм було надано необмежене право на розширення посівних площ за рахунок державного земельного фонду<sup>292</sup>, гарантувався пріоритет перед іноземцями в одержанні будь-яких концесій. Поступово основні іноземні підприємства опинилися в їхніх руках. Так, самсунський філіал «Режі» було передано турецькій групі на чолі з відомим торговцем Ахмет Рюшту-беєм<sup>293</sup>. Все, що стосувалося діяльності «Режі», перебувало під неослабним контролем місцевої адміністрації.

До другої групи належала буржуазія центральних районів Анатолії, звідки на експорт йшло переважно зерно і ангорська шерсть. У цій групі серед інших виділялася своїм впливом буржуазія Чорума. За роки світової війни чорумські купці і поміщики значно збільшили свої багатства. Чорум став торгово-транзитним центром, через який здійснювався збут хліба в приморських районах із санджаків Йозгад, Кіршехір, Чорум та інших місць північного заходу Центральної Анатолії. До того ж після розладнання нормальних економічних зв'язків на Заході в руки чорумських купців потрапило 2/3 торгівлі мануфактурою, яка проникала у внутрішню Анатолію через Самсун<sup>294</sup>.

<sup>287</sup> «Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi», Istanbul, 1930—1932, ciet III, стор. LXXVII.

<sup>288</sup> «Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi», 1929, стор. 370, 391.

<sup>289</sup> G. G a u l i s, Le nationalisme turc, Paris, 1921, стор. 181.

<sup>290</sup> Журн. «Новый Восток», 1922, № 1, стор. 356.

<sup>291</sup> «Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi», 1929, стор. 417.

<sup>292</sup> Н. С о к о л ь с к и й, назв. праця, стор. 94.

<sup>293</sup> «Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi», 1929, стор. 129.

<sup>294</sup> B a r d a k c i, Eski Konya valisi, Anadolu isyanlari, Istanbul, 1940, стор. 85.

Анкара пропонувала французькому урядові перейти від безсистемної торгівлі до нормальних економічних зв'язків, тому що Анкарська угода, якщо не зашкодила справі, мало що зробила в цьому відношенні, через непомітність запеклих колоніалістів. У 1921 р. вивіз з Анатолії сільськогосподарських продуктів катастрофічно зменшився до 640 т, тоді як у 1914 р. він становив 2 млн. т<sup>295</sup>.

До третьої групи належала буржуазія, яка, рятуючись від переслідувань англо-грецьких окупантів, після березня 1920 р. виїхала за межі Константинополя і Смірни і знайшла притулок частково в Анкарі, частково в портових містах Ереглійського басейну. В Зонгулдаку вона, зокрема, виступила посередником у збуті французьких товарів, в Анкарі — використала свої капітали для створення і розширення промислових підприємств, що працювали на армію<sup>296</sup>. Як визначає М. Сокольський, константинопольська буржуазія стала на бік Кемалю, тільки вбачаючи блискучі економічні перспективи для себе. Проте вона не хотіла втрачати і попередніх зв'язків<sup>297</sup>. Ця група поповнила лави тих, хто наполягав на зближенні з Францією.

Серед анатолійської буржуазії зростав потяг до Радянської Росії. З кінця 1920 р. турецькі фелюги почали заходити у кримські порти. А через деякий час Кримське відділення зовнішньої торгівлі встановило регулярні торгові відносини з Анатолійськими берегами<sup>298</sup>. 24 травня 1921 р. Рада Праці і Оборони доручила урядові Радянської України регулювання всіх імпортно-експортних операцій з Туреччиною<sup>299</sup>.

З того часу почався успішний товарообмін між двома сусідніми країнами. У 1922 р. вивіз до Радянської Росії сільськогосподарських продуктів порівняно з попереднім роком збільшився майже в 6 разів<sup>300</sup>. Лише в січні 1922 р. Туреччина вивезла 309 тис. пудів продуктів<sup>301</sup>. В такій же пропорції зростав ввіз у Туреччину з Радянської Росії, він досяг 2,4 млн. пудів<sup>302</sup>. Характерна особливість радянського експорту полягала в тому, що він складався з предметів, життєво необхідних для турецької економіки. Так, з Батумі йшло рідке паливо, з Новоросійська — будівельні матеріали і т. д.

У серпні 1922 р. турецький уряд провів часткову монополію зовнішньої торгівлі. Департаментом національної економіки було створено акціонерне товариство для експорту та імпорту різних продуктів і виробів. Це ліквідувало анархію в системі обміну і спрямовувало надлишки торгового капіталу в сферу виробництва. Захищаючи власну промисловість від іноземної конкуренції, уряд Великих Національних Зборів відкинув французький проект нового грабіжницького тарифу.

Події 1922 р. остаточно зруйнували колонізаторські плани французьких імперіалістів, зв'язані з підписанням Анкарського договору. В урядових колах Парижа почали побоюватись, що Туреччина може бути втрачена для Франції назавжди і що треба більш завбачливо готуватись до майбутніх переговорів. Ці тенденції знайшли своє повне оформлення на Лозаннській конференції.

<sup>295</sup> Журн. «Новый Восток», 1922, № 2, стор. 617.

<sup>296</sup> «Türkiye Tercimî Ahval Ansiklopedisi», 1929, стор. 360—558.

<sup>297</sup> Н. Сокольский, назв. праця, стор. 102.

<sup>298</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1922, № 5, стор. 2.

<sup>299</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1922, № 1, стор. 9.

<sup>300</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1923, № 2, стор. 22.

<sup>301</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1922, № 7, стор. 6.

<sup>302</sup> Журн. «Внешняя торговля», 1923, № 2, стор. 22.

# НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

---

Н. І. БАРАБАШ, А. В. ІВАНЧЕНКО

## З ДОСВІДУ ПЕРЕБУДОВИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ У 5—6 КЛАСАХ ВОСЬМИРІЧНОЇ ШКОЛИ

У даній статті розповідається про перші підсумки роботи вчителів-істориків Станіславської області за новими програмами з історії у 5—6 класах восьмирічної школи, які по-новому, творчо підходять до розв'язання складних завдань виховання учнів і формування в їх свідомості найважливіших історичних понять та закономірностей. Стаття не претендує на всебічне й повне висвітлення досвіду викладання історії, а лише розкриває окремі показові приклади.

З самого початку вивчення історії стародавнього світу учитель намагається викликати інтерес учнів до предмету, зробити його викладання цікавим і ефективним. Уже на першому уроці він говорить учням, що, вивчаючи історію стародавнього світу, вони познайомляться з життям багатьох народів, їх побутом, культурою. Використовуючи географічну карту та кольорові картини з історії стародавнього світу, вчитель робить короткий яскравий огляд матеріалу, який вивчатиметься на уроках історії у 5 класі, коротко розповідає про підручник «Історія стародавнього світу», а також про художню літературу, в якій відображено той чи інший історичний період, показує учням такі, наприклад, книжки, як «Пригоди доісторичного хлопчика», «Мисливці на мамонтів», «День єгипетського хлопчика», «Країна великого Хапі» та ін., радить їх прочитати. Після цього учні самостійно читають вступ і перший параграф підручника. В підсумковій бесіді учні з'ясовують питання: Що таке історія? Для чого нам необхідно вивчати історію? Що вивчає історія стародавнього світу? Як вчені дізнаються про життя людей в далекому минулому? Яка наука називається археологією? та ін. Нові історичні терміни записуються на класній дошці і в зошитах учнів. Учитель прищеплює учням повагу до наполегливої праці багатьох поколінь учнів, які протягом віків збагачували історичну науку.

На наступному уроці проводиться опитування учнів по вивченому матеріалу. В ході бесіди учитель пропонує учням пригадати, що вони бачили у краєзнавчому музеї. Відповіді свідчать про спостережливість дітей, їх інтерес до історичних експонатів. Проте п'ятикласники ще не завжди звертають увагу на найважливіше.

На уроці «Заняття й побут первісних людей» учитель ставить перед собою мету — показати умови життя первісних людей, підвести учнів до висновку, що праця є природною необхідністю для людини, обов'язковою умовою її життя. Він максимально використовує підручник, звер-

гає увагу учнів на малюнки, привчає аналізувати і співставляти їх, робити висновки, знаходити в кожному розділі головну думку і пояснювати її. Перед кожним уроком учитель старанно продумує систему опитування учнів, чітко формулює запитання, пов'язує новий матеріал з тим, що вивчався на попередніх уроках. Наприклад, на уроці «Заняття й побут первісних людей» учні розповідають, як учені дізнаються про життя людей в давнину, а також називають історичні пам'ятки і розкривають їх значення для вивчення історії. Якщо на цьому уроці учитель в основному використав лише матеріал підручника, то під час вивчення теми «Первісні мисливці» він вдається і до інших засобів конкретизації навчального матеріалу, посиляється на книгу д'Ервільї «Пригоди доісторичного хлопчика», яку заздалегідь рекомендував учням прочитати, та демонструє навчальні картини «Полювання на мамонтів» і «В печері первісної людини».

Даний урок проводиться методом бесіди, що сприяє формуванню в учнів тих понять, з якими вони познайомилися на попередніх уроках. А щоб викликати більшу зацікавленість, учитель пропонує учням уявити, що сталося б на землі, якби погас вогонь. Міркування учнів з цього питання дуже цікаві. Розбираючи питання про оволодіння вогнем, учні пригадують епізод з книги «Пригоди доісторичного хлопчика» про те, як усі мисливці пішли на полювання з печери, залишивши в ній хлопчиків Крека і Ожо, щоб вони «годували» вогонь. Голодні діти залишили печеру, і вогонь погас. Коли мисливці повернулися, з печери на них повіяло вологою й холодом. Вони змушені були їсти сире м'ясо, вночі гремтіли від холоду. Учні самостійно не можуть відповісти на запитання, чому люди не запалили вогню в печері. Тому вчитель докладно розповідає, як люди дізнались про вогонь, оволоділи ним і навчилися його добувати. Така бесіда з узагальненням учителя допомагає дітям зрозуміти умови життя первісної людини.

Вивчаючи матеріал про нові знаряддя праці, учні порівнюють їх з тими знаряддями, якими люди користувалися раніше. Побачивши, як змінювались знаряддя праці, вони приходять до висновку і про зміну занять людей, перехід до полювання на великих тварин. З'ясувати це питання допомагає їм порівняння навчальних картин «Полювання на мамонтів» і «Життя первісних людей».

Внаслідок застосування цих активних методів навчання учні успішно засвоюють програмний матеріал. Так, учениця К., яка прочитала книгу «Мисливці на мамонтів», розповідала, посиляючись на картини «Полювання на мамонтів»: «На цій картині зображено найтяжче заняття первісних людей: полювання на великих тварин — мамонтів. Мамонти в два рази більші за слонів. Забити тварину було важко. Але люди йшли на полювання тому, що шкіра мамонта покрита густою і довгою шерстю і з неї можна було пошити теплий одяг, а м'яса вистачило б на всіх мешканців печери. З кісток можна зробити знаряддя праці. На полювання вийшло багато людей. Поодинокі люди полювати не ходили, бо в них була недосконала зброя».

Копітка робота вчителя по виробленню в учнів стійких навичок використання під час відповідей історичних картин, ілюстрацій підручника, змісту рекомендованих для позакласного читання історичних книг сприяє самостійній, активній участі п'ятикласників у з'ясуванні історичних фактів і явищ, виробленню в них правильних матеріалістичних уявлень про основні історичні закономірності розвитку людського суспільства.

Ми, вчителі, зокрема один з авторів цієї статті Н. І. Барабаш, часто проводимо повторювально-узагальнюючі уроки в краєзнавчому му-

зеї, ленінському залі або на підприємстві. В цих випадках перед учнями ставимо певні завдання. Так, повторювально-узагальнюючий урок на тему «Життя первісних людей» проводимо у краєзнавчому музеї. Напередодні уроку учні одержують завдання зарисувати й описати знаряддя праці первісних людей, дати опис речових історичних пам'яток, знайдених на території краю та виготовити муляжі окремих знарядь праці (за вибором). Акуратно оформлені матеріали уроку-екскурсії виставляються у шкільному історико-краєзнавчому куточку.

Вивчаючи розділ «Стародавній Єгипет», учні усвідомлюють, чому на зміну первісно-общинному ладові прийшов рабовласницький, виникла нерівність, розпочалася боротьба між антагоністичними класами. Щоб учні успішно засвоїли цей складний матеріал, багато учителів Станіславщини застосовують різноманітні прийоми й методи, всіляко активізують учнівський колектив. Так, учитель історії Чесницької восьмирічної школи Рогатинського району Д. І. Белей на початку уроку «Виникнення рабовласницького ладу в стародавньому Єгипті» пропонує пригадати основні особливості первісного ладу. Учні розглядають і співставляють дві картини: «Полювання на мамонтів» і «Храмове господарство в стародавньому Єгипті». У ході бесіди учні відповідають на такі запитання: *Якими знаряддями користувались люди за первісно-общинного і рабовласницького ладів? Чому в первісному суспільстві люди були рівні? Як люди зробили родючою землю в Єгипті? З яких матеріалів вони виготовляли знаряддя праці?*

Використовуючи навчальні картини, учитель з'ясовує, за яких умов виникає нерівність між людьми. Уважно розглянувши картину «Боротьба з мамонтом», учні приходять до висновку про те, що за первісно-общинного ладу всі люди рівні, бо вони спільно полюють, а все, що здобудуть, ділять порівну. Потім, демонструючи картину «Храмове господарство», учитель звертається до класу з запитанням: *А чи рівні люди, зображені на цій картині? Учні докладно аналізують картину і переконаються, що більшість людей тяжко працює, їх б'ють наглядачі. А під деревом сидить чоловік, який не працює, навколо нього — слуги. Ті, що працюють, напевно належать цьому господареві, як і поля, і канали, і будинок, що видніються вдалині.*

Підсумовуючи бесіду по картині, вчитель робить висновок, що бідні люди, які належать господарю і не мають нічого власного, називаються рабами. Вчитель пропонує учням самостійно прочитати в підручнику пункт про рабів в Єгипті, розглянути ілюстрацію «Зв'язані полонені-раби» і відповісти на такі запитання: *Чому перестали вбивати полонених? На яких роботах використовувались раби? Чому рабів називають пригнобленими? Хто ще, крім рабів, працював у Єгипті?* Запитавши учнів про те, що таке первісна орда і що таке рід і племя, вчитель розповідає про сусідську общину. В ході бесіди з'ясовується відмінність між селянами-общинниками і рабами. Під час закріплення учні записують у зошити нові терміни: «раби», «рабовласники» і «селяни-общинники». На закінчення закріплювальної бесіди вчитель підводить учнів до чіткого висновку про те, що таке рабовласницький лад і чому він прийшов на зміну первісно-общинному.

Повторення відомого учням матеріалу допомагає їм засвоїти новий урок, активізує їх мислення, сприяє успішному усвідомленню історичних фактів, формуванню історичних понять, підведенню учнів до розуміння закономірностей історичного процесу.

На уроках з теми «Межиріччя в давнину» поглиблюються знання учнів про рабовласницький лад. Особливо складним для п'ятикласників є питання про закони рабовласницької держави. Тому вчитель

Гвоздецької середньої школи М. М. Олійник, вивчаючи з учнями закон царя Хаммурапі, використовує ілюстрацію підручника «Верхня частина кам'яного стовпа, на якому вирізано клинописом текст законів Хаммурапі» і відповідний уривок з хрестоматії. Вказана ілюстрація допомагає розкрити підступну роль релігії на службі рабовласників, що сприяє атеїстичному вихованню учнів. Учителю зачитує статті законів (15, 16, 199, 205, 279, 282) з хрестоматії, які документально підтверджують положення про те, що у Вавілоні суспільство ділилося на класи рабів і рабовласників і що закони захищали інтереси рабовласників. Наприклад, стаття закону 199 твердить, що раб є лише річчю, здатною принести рабовласнику користь. Тому за нанесення образи господареві передбачалося рабові відрізувати не руку, а вухо, бо без вуха він міг працювати. Внаслідок детального розбору вищезгаданих статей учні під час закріплення нового матеріалу виявили ясне розуміння того, що закони царя Хаммурапі захищали інтереси рабовласників, а їх здійснення забезпечували держава і релігія.

Учителі історії приділяють значну увагу розкриттю в доступній п'ятикласникам формі суті класової боротьби в стародавньому світі. Вчителька Тлумацької середньої школи Н. Г. Туркевич, розповідаючи про повстання під проводом Спартака, використовує яскравий, емоційний матеріал з хрестоматії, картину «Бій повсталих під проводом Спартака», а в позаурочний час організовує колективне читання уривків з художніх творів Р. Джованьолі і В. Яна про Спартака.

Прищеплюючи учням трудові навички і вміння, вчителька навчає п'ятикласників самостійно складати простий план параграфу підручника — спочатку усно, а потім і письмово. Складені учнями плани, зокрема до § 69 «Повстання рабів під проводом Спартака», майже не повторюють підзаголовків підручника. Про це свідчить таке порівняння:

| Підзаголовки підручника                                                                                   | План учня                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Початок повстання.<br>Похід Спартака на північ Італії.<br>Спартак на півдні Італії.<br>Поразка повстання. | Початок повстання рабів у м. Капуї.<br>Охоплення повстанням Південної Італії<br>(73 р. до н. е.)<br>Похід Спартака на Північ.<br>Незгоди в таборі Спартака.<br>Похід до Сіцилії. Обман Спартака піратами.<br>Нові незгоди серед повсталих.<br>Загибель Спартака в 71 р. до н. е.<br>Причини поразки повстання. |

Повторюючи з учнями весь курс історії стародавнього світу, вчителька виділяє такі основні запитання: *Які були причини виникнення рабовласницького ладу? Де вперше він виник? Які ступені розвитку пройшов рабовласницький лад в давнині? Які причини загибелі рабовласницького ладу? та ін.*

В результаті вивчення курсу історії стародавнього світу учні ознайомлюються з основними особливостями двох перших соціальних устроїв людства, усвідомлюють прогресивність рабовласницького ладу в порівнянні з первісно-общинним, неминучість його падіння на певному етапі історичного розвитку. На уроках історії стародавнього світу відкриваються широкі можливості для виконання різноманітних виховних завдань, формування матеріалістичного світогляду учнів.

\* \* \*

Вивчаючи курс історії середніх віків, учні ознайомлюються з виникненням, розвитком і поступовим занепадом феодалізму. Викладаючи цей курс, учитель розкриває роль праці в житті феодального суспільства, висвітлює становище класів і боротьбу трудящих мас проти експлуататорів, знайомить учнів з різними формами політичної організації середньовічного суспільства, на конкретних прикладах з історії християнської і мусульманської церков переконує їх у антинародному характері релігійної ідеології.

Викладаючи історію в 6 класі, вчителі строго дотримуються принципу наступності. Так, на початку навчального року вчителька Болахівської середньої школи № 1 Н. П. Божко пропонує учням відновити у своїй пам'яті матеріал 5 класу, звертаючись до них з такими запитаннями: *Коли загинула Західна Римська імперія? Які причини падіння цієї імперії? Хто такі були «варвари», які вторглися на територію Західної Римської імперії? Де жили і чим займалися германські племена в перші століття нашої ери? Яким був у них суспільний лад у той час?* Таке повторення допомагає певною мірою пов'язати курс історії середніх віків з історією стародавнього світу, зрозуміти причини переселення германських племен, наступних змін як у їх житті, так і в житті завойованих ними народів. Вчителька в своїй роботі широко використовує історичні документи як важливий засіб конкретизації навчального матеріалу. Так, розповідаючи про закабалення селянської бідноти духовними феодалами, вона зачитує уривок з капітулярія 811 р., що викликає в учнів потрібну емоційну реакцію. Вчителька підкреслює, що феодальна власність, яка освячувалася церквою і захищалася королівською владою, була недоторканною.

Виклад матеріалу про встановлення феодального ладу у Східній Римській імперії (Візантії) і на Сході Н. П. Божко буде так, щоб учні мали можливість співставляти характерні риси розвитку феодалізму у Візантійській імперії і країнах Сходу з уже відомими їм «класичними» рисами феодалізму в Західній Європі. Творчо й наполегливо працює вчителька над вивченням питань культури. Знайомлячи клас з культурою Китаю VII—X ст., учителька розгортає бесіду, в ході якої учні пригадують матеріал про розвиток писемності, науки та про винаходи в стародавньому Китаї. Далі вона розповідає про грандіозні споруди середньовічного Китаю, розвиток архітектури, виготовлення художник виробів тощо.

До повторювально-узагальнюючого уроку на тему «Встановлення феодального ладу» учні готують синхроністичну таблицю основних подій, що відбулися в V—X ст. у Західній Європі, Візантії, в арабів, у Індії і Китаї. Крім того, вчителька пропонує продумати відповіді на запитання: *Коли і чому виникли перші феодальні держави у Західній Європі? Які найважливіші риси феодального ладу? та ін.* На цьому уроці учні підводяться до висновку про те, що встановлення феодального ладу було закономірним ступенем у прогресивному розвитку людства, кроком уперед в порівнянні з рабовласницьким ладом Римської імперії і первісно-общинним ладом германців і слов'ян.

Під час вивчення другого періоду середньовіччя вчителі значну увагу приділяють вузловим питанням: відокремленню ремесла від сільського господарства, появі міст як центрів ремісничого виробництва і торгівлі, початку процесу централізації політичної влади. Вчителька Галицької середньої школи О. Т. Шанько урок, присвячений виникненню міст, проводить переважно методом бесіди. Відповідаючи на її запитання, учні дають характеристику феодального помістя, натурально-

го господарства, визначають, хто такі землероби і ремісники, згадують, як у період раннього середньовіччя удосконалювалися знаряддя праці. Вчителька наголошує на тому, що з виникненням таких галузей господарства, як садівництво, виноградарство та ін., дедалі зростав попит на досконалі знаряддя праці. Збільшувалось число замовлень ремісникам. Вони залишали село і поселялися біля фортець, монастирів, на берегах річок, біля доріг. Так виникали середньовічні міста. Майже всі учні в основному правильно характеризують основну причину виникнення міст — відокремлення ремесла від сільського господарства.

На уроці «Цехова організація ремесла» вчителька підводить учнів до розуміння суті цехового виробництва у середні віки. Про ефективність її роботи свідчать учнівські відповіді. Один з учнів 6 класу дав таке визначення середньовічного цеху: «Цех — це організація ремісників. Майстри однієї спеціальності об'єднувалися в цех не для того, щоб разом працювати, а щоб виробляти подібні предмети і продавати їх по однаковій ціні. Всі майстри в цеху повинні були користуватися в роботі однотипними знаряддями праці, а це заважало розвитку техніки». Отже, учень розуміє суть цехового виробництва періоду середньовіччя в основному правильно.

Вивчаючи з учнями боротьбу міст і сеньйорів, вчителька застосовує метод бесіди, використовує історичні документи, зокрема уривки із стародавнього права міста Страсбурга, і підводить учнів до твердого висновку: у середні віки місто жорстоко експлуатувалося феодалами, але внаслідок наполегливої боротьби більшість європейських міст у XII—XIII ст. добилась самоуправління.

Вивчення теми «Утворення централізованих держав у Західній Європі (XI—XV ст.)» вчитель історії Голосківської восьмирічної школи Отинянського району І. Г. Бондар розпочинає з глибокого повторення історії Франкської держави і феодалного роздроблення в Західній Європі в IX—XI ст. Під час фронтальної бесіди розкриваються такі питання: *Як і коли утворилася імперія Карла Великого? Які були причини розпаду цієї імперії? На які держави вона розпалася? Який суспільний лад панував тоді в Західній Європі? Як вглось господарство у феодалному помісті?*

Ця бесіда допомагає учням узагальнити найважливіші факти з історії Франкської імперії і відновити в своїй пам'яті характерні риси феодалного господарства Західної Європи в IX—XI ст. Якщо для періоду встановлення феодалного ладу в Західній Європі, говорить вчитель, характерним було політичне роздроблення, оскільки слабкість економічних зв'язків в умовах натурального господарства не сприяла зміцненню політичних зв'язків, то в XI—XV ст. становить в Західній Європі різко міняється, настає час утворення великих централізованих держав і зміцнення влади королів.

На уроці «Об'єднання Франції за Людовіка XI» вчитель пропонує учням згадати, які зміни відбувались у розвитку сільського господарства і ремесла в XII—XV ст., як і чому посилювалися економічні зв'язки між окремими областями Франції, чому селяни, ремісники й дрібні феодали були зацікавлені у зміцненні королівської влади тощо. Розповідаючи про боротьбу французького народу за свою незалежність проти англійських загарбників, учитель викриває підступні дії католицької церкви, яка, перелякавшись самовідданої народної боротьби, що охопила всю Францію, покарала на смерть героїно французького народу Жанну д'Арк. Великий емоціональний вплив на учнів справляє включений до розповіді учителя уривок з листа Жанны д'Арк англійському королю, в якому була вимога звільнити Францію від англійських оку-

пантів: «Будемо вас бити і вчинимо таку різню, якої вже не було у Франції тисячу років,— говорилося в листі,— так буде, якщо не дасте належного задоволення... Якщо ви хочете прийти до миру, пришліть відповідь в Орлеан, якщо не зробите так, я скоро нагадаю вам про це на вашу погибель». Учні переконуються, що Жанна д'Арк була справжньою захисницею незалежності, кровних інтересів французького народу. *Хто ж зрадив Жанну? За що віддали їй на смерть?* — звертається учитель до класу. Учні з гнівом і обуренням говорять про жорстокість католицьких катів, висловлюють гарячі симпатії Жанні д'Арк, захисниці інтересів народу. Уроки історії середніх віків учителя, спираючись на знання, одержані учнями раніше, активно використовують для атеїстичного виховання учнів.

Знайомлячи учнів з матеріалом про початок розкладу феодалізму, учителі приділяють значну увагу зародженню капіталізму в надрах феодального ладу. Викладаючи тему «Реформація і селянська війна в Німеччині», вчителька Яремчанської середньої школи Л. П. Громова ставить своїм основним завданням розкрити класову суть реформації, показати, що боротьба буржуазії проти феодалізму виявлялась, насамперед, у виступах проти католицької церкви — ідеологічної опори класового панування феодалів. Питання селянської війни в Німеччині вчителька безпосередньо пов'язує з реформацією, наголошуючи на тому, що ідеї реформації для трудящих мас були лише прапором боротьби проти феодального гноблення. Використання уривків з «Хрестоматії з історії середніх віків» (ч. II) та книги для читання з того ж курсу робить виклад навчального матеріалу більш глибоким, яскравим, емоційним. Л. П. Громова також часто організовує самостійну роботу учнів з підручником, історичною картою, картиною і т. д. Так, на уроці «Селянська війна в Німеччині» учні в ході викладу вчителькою нового матеріалу складають таблицю «Найголовніші райони селянської війни в Німеччині», що активізує навчальний процес, полегшує виконання домашнього завдання, сприяє нагромадженню в учнівських зошитах матеріалу для наступного узагальнюючого повторення і, головне, розвиває в учнів навик самостійності в роботі.

Під час вивчення теми «Нідерландська буржуазна революція» вчителька розкриває прогресивність революційної боротьби буржуазії проти феодалізму, показує, що народні маси були рушійною силою революції, підкреслює національно-визвольний і антифеодальний характер боротьби народних мас і буржуазії Нідерландів проти іспанського абсолютизму.

Закінчуючи вивчення історії середніх віків у 6 класі, кращі вчителі історії Станіславської області проводять повторювально-узагальнюючі уроки, присвячені найважливішим та найскладнішим питанням курсу. Значне місце приділяється питанням класової боротьби та історичної ролі народних мас в епоху феодалізму. Внаслідок вивчення всього курсу учні глибоко усвідомлюють, що феодальний лад був закономірним ступенем у прогресивному розвитку людського суспільства.

Досвід роботи більшості вчителів показує, що максимальне застосування активних методів і прийомів роботи з учнями в процесі викладання історії стародавнього світу, середніх віків, добре організована позакласна робота з історії (організація колективного позакласного читання з історії, історико-краєзнавчі походи, участь учнів у підготовці і проведених історичних вечорів, у роботі товариства юних істориків, атеїстів тощо) цілком забезпечують засвоєння учнями 5—6 класів передбаченого за новими програмами матеріалу.

# СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

П. Ф. ЛАПТІН

## ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ М. М. КОВАЛЕВСЬКОГО

Максим Максимович Ковалевський (1851—1916 рр.) належить до плеяди таких видатних вітчизняних медієвістів, як Лучицький, Карєєв, Виноградов, Петрушевський, Савін, творчість яких залишила відбиток на розвитку світової історичної думки. Йому належить понад 170 монографічних досліджень і наукових статей, значна частина яких зберігає науковий інтерес і сьогодні.

У 70-80-х роках XIX ст. М. М. Ковалевський виступав не лише як передовий вчений, а й як представник російської прогресивної громадсько-політичної думки. Не випадково К. Маркс і Ф. Енгельс з винятковою теплотою ставились до молодого російського вченого, високо цінили його перші наукові праці. Однак багатогранна спадщина Ковалевського досі серйозно не досліджувалася. Численні статті буржуазних істориків, присвячені творчості Ковалевського, мають переважно бібліографічний характер або розглядають окремі проблеми. Ті зауваження з приводу його методологічних поглядів, що їх роблять автори статей, мають поверховий характер і не розкривають справжньої картини складного творчого шляху, а також формування, змісту і еволюції його методологічної системи<sup>1</sup>. Буржуазні історики, свідомо вип'ячуючи реакційні риси, властиві Ковалевському в останній період його життя, намагалися поширити їх на всю його творчу спадщину.

Радянські історики часто звертались до творчості Ковалевського, однак цей інтерес зводився лише до вивчення окремих питань. Аналіз і оцінка його історичних поглядів у цілому не знайшли відображення в радянській історіографії<sup>2</sup>. Тим часом це питання є найбільш складним і важливим, бо від правильного розв'язання його залежить і правильна марксистська оцінка наукової спадщини одного з видатних представників вітчизняної історичної думки.

Творчий шлях М. М. Ковалевського надзвичайно складний. Вся його методологічна система формувалась під впливом різних і часто взаємно протилежних історичних шкіл та напрямів. Особливий інтерес становлять зустрічі М. М. Ковалевського з К. Марксом, які свідчили про взаємну симпатію та повагу і мали значний вплив на дальший творчий шлях молодого російського вченого. Навіть у період реакції в Росії, коли одне ім'я К. Маркса кидало в лихоманку царських сатрапів, Ковалевський згадував його з глибокою теплотою. «Протягом двадцяти п'яти років,— писав Ковалевський.— я продовжую зберігати про нього благородну пам'ять, як про дорогого вчителя. зв'язки з яким визначили певною мірою напрям моєї наукової діяльності»<sup>3</sup>. К. Маркс виявляв великий інтерес до ранніх праць М. М. Ковалевського, а деякі з них ґрунтовно вивчав<sup>4</sup>. Між Марксом і Ковалевським існувало досить інтенсивне листування, але,

<sup>1</sup> Див. Збірник «М. М. Ковалевский», Петроград, 1917; К. Арсеньев, Максим Максимович Ковалевский, журн. «Вестник Европы», 1916, апрель; А. р. Фатеев, Максим Ковалевский (К годовщине смерти), Харьков, 1917; Овсяннико-Куликовський й, Воспоминания, Петроград, 1923; В. л. Вагнер, Максим Максимович Ковалевский как социолог, журн. «Вестник Европы», 1916, август; А. Савин, М. М. Ковалевский как историк, «Исторические известия», 1916, № 1, та ін.

<sup>2</sup> Лише недавно (у 1960 р.) вийшла монографія Б. Г. Сафронова, М. М. Ковалевский как социолог. Автор висвітлює, головним чином, філософські погляди Ковалевського.

<sup>3</sup> М. Ковалевский, Встречи с Марксом, Сборник «Воспоминания о Марксе», М., 1940, стор. 177.

<sup>4</sup> Маркс особливо високо цинив його ранню працю «Общинное землевладение», опрацював її, склав широкий концепт. Частину цих записів Маркса опубліковано в журналі «Советское востоковедение», 1958, № 3.

на жаль, його зміст нам мало відомий<sup>5</sup>. Таке ставлення К. Маркса до Ковалевського викликалося зовсім не тим, що К. Маркс вбачав у ньому свого ідейного послідовника. Ковалевський ніколи марксистом не був і цього не приховував. Але в умовах реакції 70-х років у Росії своїми антимонархічними і волелюбними поглядами, прогресивними науковими позиціями він викликав у К. Маркса глибоке схвалення і симпатію. Для К. Маркса Ковалевський якоюсь мірою символізував наявність передових сил у Росії. Ковалевський же, як представник російської ліберальної буржуазії, доброзичливо ставився до окремих положень марксизму, бо «до 1905-го року буржуазія не бачила іншого ворога крім кріпосників і «бюрократів»; тому і до теорії європейського пролетаріату вона старалась ставитись співчутливо, старалась не бачити «ворогів зліва»<sup>6</sup>.

Найбільш плідним і прогресивним у творчості Ковалевського був московський період (1877—1887 рр.). Тоді він опублікував відомі монографії — «Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения» (1879), «Общественный строй Англии в конце средних веков» (1880). «Первобытное право» (1886) та ін. У цих працях вперше висвітлюється суспільне життя середньовічної Англії на широкому економічному фоні, з прогресивних позицій досліджується общинна проблема, розкривається кривава політика європейських колонізаторів, висловлюється глибоке співчуття до пригноблених народів колоній. Активна науково-громадська діяльність М. М. Ковалевського своїм ліберальним характером викликала незадоволення царського уряду. В 1887 р. Ковалевського звільнили з роботи у Московському університеті, і він змушений був емігрувати на багато років за кордон. В період еміграції він продовжував активну наукову й науково-видавничу діяльність, опублікував ряд важливих досліджень, серед яких на особливу увагу заслуговує тритомна праця «Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства». Цю працю можна розглядати як певне завершення першого періоду творчої діяльності Ковалевського, коли він в усіх розглянутих питаннях виходив з прогресивних позицій. Тут автор на основі самостійного використання архівних матеріалів з урахуванням тодішніх останніх досягнень історичної науки змалював переконливу картину соціально-економічного розвитку Європи з часів Римської імперії до XIV ст. включно<sup>7</sup>. Світова література не знала тоді прикладу, щоб дослідження такої широти охопленого матеріалу і глибини розкриття досліджуваних питань виходило б з рук одного автора. Ця праця була вершиною творчого шляху Ковалевського, перевершити яку він вже не зміг.

М. М. Ковалевський був типовим представником ліберально-буржуазного позитивізму, який панував у буржуазній історіографії в другій половині XIX ст.<sup>8</sup> Немає потреби доводити, що філософія позитивізму — ідеалістична і наскрізь реакційна. Одне з відомих положень О. Конта про еволюційний розвиток було спрямоване проти революційного вчення марксизму для виправдання існуючого капіталістичного суспільства. Класики марксизму-ленінізму піддали нищівній критиці цю реакційну буржуазну філософську систему, розкрили класову обумовленість виникнення позитивізму. Позитивісти часто виступали під прикриттям так званого об'єктивізму і надпартійності, намагалися таким лицемірним способом зменшити вплив революційної теорії пролетаріату. Тому цілком ясно, що під якими б відтинками буржуазний позитивізм не виступав, він завжди залишається ворожим теорії марксизму. «...Марксизм, — підкреслював В. І. Ленін, — відкидає те, чим відрізняється один позитивіст від другого, а те, що є у них спільного, те, що робить філософа позитивістом на відміну від матеріаліста... Суть справи полягає в корінному розходженні матеріалізму з усією широкою течією позитивізму...»<sup>9</sup>. Буржуазний позитивізм, безсумнісно, був кроком назад порівняно з буржуазною філософською думкою тих часів, коли буржуазія виступала як висхідний клас і була ще в змозі сформулювати ряд революційних положень. Маркс писав, що Конт у порівнянні з Гегелем являє собою «щось жалюгідне»<sup>10</sup>. В. І. Ленін ставив знак

<sup>5</sup> Зберігся лише один лист К. Маркса до Ковалевського від 9 січня 1877 р. (див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XVI, ч. I, стор. 445). Решту листів було спалено Івановою — жінкою друга Ковалевського — під час масового жандармського обшуку. Про це повідомляє Н. Кареев у статті «Письмо Карла Маркса к М. М. Ковалевскому о физикратах», журн. «Былое», 1922, № 20, стор. 103.

<sup>6</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 168.

<sup>7</sup> Ковалевський цей твір опублікував також у німецькому виданні під назвою «Die ökonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn kapitalistischen Wirtschaftsform», Berlin, 1901—1914, 7 тт. Тут автор хронологічно розширив свій огляд економічного розвитку Європи до XVIII ст. Стислий виклад цієї розширеної праці дається в «Развитии народного хозяйства в Западной Европе».

<sup>8</sup> Філософські погляди М. М. Ковалевського широко висвітлені у названій праці Б. Г. Сафронова. Цих питань ми торкаємося лише з метою кращого висвітлення історичної концепції Ковалевського.

<sup>9</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 185.

<sup>10</sup> К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXIII, стор. 363.

рівності між позитивістом і плутаником<sup>11</sup>. Цілком природно, що всі вади, властиві позитивістській філософії,— характерні для буржуазного позитивіста-історика. З цих позицій і треба оцінювати всю ліберально-позитивістську історіографію, в тому числі і погляди Ковалевського як типового її представника.

Однак, будучи типовими еклетиками, кращі представники ліберально-буржуазної історіографії у своїй конкретній науковій діяльності сформулювали ряд положень, що об'єктивно сприяли певному розвитку буржуазної історичної науки другої половини XIX ст. Такими положеннями були: причинність процесу історичного розвитку, мета історичного дослідження — пізнання минулого; визнання має істотним фактором суспільного розвитку тощо. Історики-позитивісти застосовували у своїх дослідженнях досить ефективний історико-порівняльний метод, розгорнули широку розробку і використання різних допоміжних історичних дисциплін, сприяли розвитку архівної справи і бібліографії. Все це, разом узятє, сприяло широкому вивченню багатого фактичного матеріалу історичного минулого. М. М. Ковалевському були властиві всі негативні й позитивні риси ліберально-буржуазної історіографії. Однак на різних етапах його творчості вони виступали з різною силою. В ранній період Ковалевський навіть засуджує окремі сторони поглядів Конта і добивається істотних результатів у дослідженні конкретно-історичних проблем. З арсеналу позитивістської філософії Ковалевський сприйняв «теорію» еволюції, яка виступає у нього під назвою «теорії самовільного» розвитку. Спочатку ця теорія була певним відбиттям впливу еволюційного вчення Дарвіна, якому він надавав великого значення в усіх галузях знань. Основна суть «теорії самовільного розвитку» полягає в тому, що історичний процес в ній розглядається як поступовий прогресивний рух без революційних стрибків і перетворень. «В наш час,— писав Ковалевський,— прогрес може бути визначений як безперервний і самовільний розвиток плодотворних початків, здавна закладених нашими предками. Думка разом переробити будь-що, в один момент створити новий порядок речей, нову релігію чи нову мораль не має нічого спільного з нашими поглядами»<sup>12</sup>.

З цих еволюційних позицій Ковалевський виходив у розв'язанні всіх питань історії середньовічного суспільства. Він не виключав окремих періодів в історії людства, які характеризувалися б певною затримкою чи прискоренням розвитку, викликаними різними причинами — політичними, соціальними, військовими тощо. Але такі явища Ковалевський розглядає як аномальні і неприродні, як певне відхилення від «норми» історичного розвитку.

В світлі цієї філософської тези Ковалевський визначив свої погляди на роль і значення селянських повстань в епоху середньовіччя, заперечуючи їх як фактор розкладу феодального ладу. На думку Ковалевського, боротьба селян нічого їм не дає, бо кріпацтво, проти якого вони виступають, зникне само собою внаслідок самовільного розвитку внутрішніх причин. Ось чому, на думку Ковалевського, селянські рухи треба вважати не причиною, а тільки показником того занепаду і розкладу середньовічних порядків, який почався задовго до цих повстань<sup>13</sup>. Більше того, селянські повстання навіть завдають шкоди об'єктивному ходові історичного розвитку, який так чи інакше веде до кінцевої мети — до розкладу феодалізму, а з ним — до ліквідації кріпацтва. З цього Ковалевський робить загальний висновок про те, що «в багатьох країнах кріпацтво було ліквідоване знизу, але не шляхом селянських повстань, які, звичайно, приводили до протилежного наслідку, до його легального зміцнення»<sup>14</sup>.

Виходячи з «закону» самовільного розвитку, Ковалевський недооцінював роль особи в історії. Кладучи в основу стихій історичного процесу, він відкидав організуюче значення будь-яких форм боротьби і роль її керівників, хоча в ранній період своєї творчості і ставився з співчуттям до боротьби народних мас, засуджував насильство панівного класу. Повстання, за Ковалевським, завжди виникають стихійно, внаслідок безпосередніх причин, а їх вожді появляються лише в ході самого повстання<sup>15</sup>.

Позитивістська теорія еволюції була покладена Ковалевським в основу його общинної концепції. В дослідженні общин йому належить велика заслуга, на що вказували К. Маркс і Ф. Енгельс. Але й історію общин, зміни її форм та характеру Ковалевський розглядав також в аспекті еволюційного процесу<sup>16</sup>. В плані еволюційної «теорії» він виступав з різким засудженням кривавої політики європейських колонізаторів.

<sup>11</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 231.

<sup>12</sup> М. Ковалевський, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, 2-е изд., СПб, 1896, стор. 12.

<sup>13</sup> М. Ковалевський, Экономический рост Европы, т. II, стор. 525.

<sup>14</sup> М. Ковалевський, Исходные моменты в развитии капиталистического хозяйства, Сборник «Русская школа общественных наук в Париже», стор. 247.

<sup>15</sup> Про ставлення М. Ковалевського до селянських повстань див. М. Ковалевський, «Экономический рост Европы», т. II, стор. 616 і наступні; «Английская пугачевщина», журн. «Русская мысль», 1895, май, стор. 1—31.

<sup>16</sup> Див. статтю «Проблемы общины в трудах М. М. Ковалевского», журн. «Вопросы истории», 1955, № 9.

рів, розглядаючи їхню діяльність як штучне порушення природного розвитку традиційних порядків у колоніях, що призводило до тяжких наслідків, до страждань і мук місцевих народів<sup>17</sup>.

В ранній період у Ковалевського еволюційна теорія поєднувалася з глибоким історичним оптимізмом, з вірою в пізнавальну і благородну роль науки, в постійний рух людства до кращого. «Однак, коли сучасна теорія еволюції,— писав Ковалевський,— не допускає великих переворотів у суспільному розвитку, то вона однаковою мірою заперечує можливість і сталого порядку речей. Сучасне здається їй лише умовою для наступу майбутнього, яке повинно значною мірою змінити всі сторони нашого співжиття. Полегшити перехід до кращого ладу — ось велике завдання, яке ставить собі еволюціоністська філософія щодо практичного життя. Щодо її теоретичних прагнень, то вона вивчає минуле, щоб передбачити майбутнє»<sup>18</sup>. Отже, об'єктивно реакційна еволюційна теорія уживалася у Ковалевського з прогресивними просвітительськими суб'єктивними переконаннями.

Ковалевський виступав як ліберал-позитивіст і в питанні генезису феодалізму в Західній Європі. Він полемізував як з германістами, так і романістами, домагаючись подолати крайності обох напрямів і вирішити це складне питання в компромісному плані. Вже в 1879 р. Ковалевський у своїй праці «Общинное землевладение...» по суті розглядав генезис феодалізму в Західній Європі з позицій поєднання двох елементів — германського і римського, хоча прямих заяв з цього приводу ще не робив. Пізніше він вів полеміку з своїми противниками, особливо з Фюстеле-де-Куланжем, і на підставі великого фактичного матеріалу висвітлив історію формування західноєвропейського феодалізму, показав принципово відмінний характер суспільного ладу двох світів — галло-римського, з пануванням у ньому великого землеволодіння і глибокої класової диференціації, і германського — з пануванням родово-племінного життя<sup>19</sup>.

Виходячи з своєї теорії «самовільного розвитку», Ковалевський прагнув довести, що процес переходу від античного до феодального суспільства відбувався поступово і повільно, без будь-яких революційних стрибків, шляхом поступових змін у житті германців і галло-римлян. У Римській імперії ще в II—IV ст. зароджувались соціально-економічні інститути, властиві в потенції майбутньому середньовічному суспільству. Такими інститутами були: прикріплені до землі раби, які своїм економічним станом наближались до середньовічних кріпаків; поява емфітезису (довгострокова і спадкова оренда); поширення колонату<sup>20</sup>. Ковалевський прагнув довести, що в той час зароджувалося майбутнє середньовічне помістя. Варвари, прибувши на територію імперії і осідаючи на її землях, послабили інститут приватної власності, але не ліквідували його<sup>21</sup>, він зберігся, головним чином, у вигляді державного фіску, який пізніше став важливим фактором розгляду общинних відносин у самих варварів. Як зразок такого процесу, Ковалевський показує історію Франкської держави. Франкські королі, привласнивши римський державний фіск, створили великі власні домени, зберегли в них римські порядки. Пізніше королі своєю політикою роздачі земель (особливо церкви) сприяли зростанню приватного землеволодіння і розкладу общинних відносин. З'являлись нові фактори, які прискорювали загальний процес феодалізації, — дія римського права, роль церкви, законодавча політика королів тощо<sup>22</sup>.

Аналізуючи генезис феодалізму в інших частинах Західної Європи, Ковалевський особливо роль надавав римському впливові, там, де цей вплив був незначний, процес феодалізації проходив уповільнено, з тривалим збереженням общинних відносин і, навпаки, в районах, де збереглися римські порядки, германський елемент виявляв себе слабо і процес феодалізації проходив інтенсивно<sup>23</sup>. Однак, незалежно від всіх цих особливостей кінцевий результат історичного розвитку один — торжество феодалізму.

Отже, у вивченні окремих конкретних питань, зв'язаних з генезисом західноєвропейського феодалізму, Ковалевський дав багато цінного. В ході гострої полеміки з германістами і романістами він показав слабкі сторони і тих і інших, об'єктивно створюючи передумови для подальшої боротьби з цими напрямками в буржуазній історіографії. Ковалевський зібрав великий порівняльний матеріал, сприяючи більш широкому і більш глибокому вивченню історії раннього середньовічного феодалізму. Однак сама його методологічна концепція, побудована на позитивістській «теорії» еволюції, наскрізь помилкова і антинаукова. Ковалевський не бачить революційного переходу від рабовласни-

<sup>17</sup> Див. «Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения», 1879.

<sup>18</sup> М. Ковалевский, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, стор. 12—13.

<sup>19</sup> М. Ковалевский, Экономический рост Европы, т. I, глава I—II.

<sup>20</sup> Там же, стор. 15 і наступні.

<sup>21</sup> Там же, стор. 144 і наступні.

<sup>22</sup> Там же, главы III—IV; XII.

<sup>23</sup> Там же, стор. 134 і наступні.

цького суспільства до феодального, внаслідок якого були створені нові соціально-економічні відносини, новий спосіб виробництва з властивими йому законами розвитку. Для нього феодалізм — це продукт еволюції римського суспільства і нічого принципово нового не являє. «Середньовічне помісне господарство, — писав Ковалевський, — будучи продуктом економічних і соціальних умов, які переживало суспільство, в той же час прийняло в себе багато рис попередніх порядків. Про нього не можна говорити як про виключно нове створення»<sup>24</sup>. В питанні про синтез двох елементів у генезисі західноєвропейського феодалізму Ковалевський виступає як типовий еkleктик, безсилый розібратись у складному діалектичному процесі взаємодії германського і римського факторів у ході формування феодальних відносин.

Ковалевський, як і в всі буржуазні історико-позитивісти, в своїх дослідженнях керувався історико-порівняльним методом. Відомо, що цей метод при всіх його недоліках дав істотні позитивні результати. Однак більшість представників західно-європейської буржуазно-позитивістської історіографії застосовували цей метод у дослідженні лише історії народів так званого римсько-католицького світу, вважаючи, що інші народи не викликають наукового інтересу. Ковалевський же перший застосував історико-порівняльний метод майже до всіх народів світу, в тому числі і слов'янських народів, різко засудивши шовіністичні і колоніалістські позиції західноєвропейських буржуазних істориків. Критикуючи свого ідейного вчителя О. Конта, який обмежував дослідження римсько-католицьким світом, Ковалевський писав, що «всяка спроба встановити соціологічні істини матиме наукове значення лише в тому разі, якщо в поле наших шукань буде включений Схід і особливо світ слов'янських народів»<sup>25</sup>.

Зневагу до історії слов'янських народів і історичних праць слов'янських істориків Ковалевський вважав серйозним гальмом у розвитку історичної науки. «Час вивести, — писав Ковалевський, — з невідомого стану численні праці російських, польських і сербських дослідників»<sup>26</sup>. Сам Ковалевський широко популяризував дослідження відомого сербського вченого В. В. Бочішина, який одним з перших відкрив сімейну общину у південних слов'ян. Визначаючи повну рівноцінність усіх народів світу в історичному розвитку, Ковалевський засуджував тих істориків, які, виходячи з націоналістичних настанов, вважали, що лише окремі природою обдаровані народи здатні до створення вищих форм життя<sup>27</sup>. «Будь-яке пояснення факту виникнення тих чи інших інститутів психічними особливостями племені, — писав він, — рано чи пізно виявляється неосубтуртованим»<sup>28</sup>.

На думку Ковалевського, особливість історико-порівняльного методу полягає у паралельному вивченні історії різних народів, що «повинно дати загальну форму соціальної еволюції»<sup>29</sup>. Він вважав, що прихильники цього методу повинні не спинятися на особливостях розвитку того чи іншого народу, а цікавитись, головним чином, тим спільним, що об'єднує ряд народів і рас. Тому будь-яка наукова істина визначається лише тоді, коли вона спирається на порівняльний матеріал з життя різних народів<sup>30</sup>.

Такий метод дослідження корисний тим, що він сприяє збагаченню історичної науки великим порівняльним матеріалом з історії різних країн і народів і встановленню загальних закономірностей історичного розвитку. Але історико-порівняльний метод має й істотні недоліки, бо недооцінка особливостей в історичному процесі не тільки звужувала науково-пізнавальні можливості, а й часто приводила до спотворення історичних подій і фактів, до збіднення самого історичного поняття, яке досліджувалося позитивістом-істориком. Лише діалектичний метод — справді науковий, застосування його дає можливість розкрити найскладніші історичні явища і події, відтворити все багатство історичного процесу.

Ковалевський найбільш послідовно застосовував історико-порівняльний метод, добившись значних наслідків у конкретно-історичних дослідженнях. Майже всі питання він вивчав, зіставляючи матеріал з історії численних народів і країн. Досить сказати, що свої дослідження общинної проблеми, так високо оцінені К. Марксом і Ф. Енгельсом, Ковалевський, побудував на історичних та літературних джерелах майже всіх країн Європи, Америки, Азії і Кавказу. Водночас він виступав проти зловживань історичними аналогіями, якщо вони не відповідали змісту самих джерел. М. Ковалевський писав: «Мовчання джерел не дає... права заповнювати нестачу фактичних даних історичними аналогіями»<sup>31</sup>, «Краще визнати певні питання нез'ясованими, ніж замис

<sup>24</sup> М. Ковалевский, Экономический рост Европы, т. I, стор. 3.

<sup>25</sup> М. Ковалевский, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, стор. 12.

<sup>26</sup> Там же, стор. 11.

<sup>27</sup> М. Ковалевский, О методологических приемах при изучении раннего периода в истории учреждений, «Юридический вестник», 1878, январь, стор. 22.

<sup>28</sup> М. Ковалевский, Первобытное право, вып. 11. Семья, М., 1886, стор. 169.

<sup>29</sup> М. Ковалевский, Очерк происхождения и развития семьи и собственности, стор. 13.

<sup>30</sup> Там же.

<sup>31</sup> М. Ковалевский, Экономический рост Европы, т. I, стор. 335-336.

відповіді наводити гіпотези, які не спираються на факти»<sup>32</sup>. Ковалевський вимагав історичного підходу до джерела і гостро полемізував з тими істориками, які цього не дотримувалися. Зокрема, він гостро критикував Фюстель де-Куланжа, у якого анти-історичний підхід до джерел часто межував з їх фальсифікацією.

Ковалевський добре розумів, що в історичних дослідженнях, особливо давніх часів, вченому доводиться переборювати багато труднощів за браком або недоброякісністю історичних джерел. Але він рішуче боровся проти будь-яких «нтяжок» і звертався до інших даних — історичної філології, порівняльного мовознавства тощо, з допомогою звичайних засобів логіки формулював найбільш вірогідні висновки. Для вивчення давніх періодів в історії людства Ковалевський вважав особливо цінним етнографічний матеріал, надаючи йому перевагу над іншими видами історичних джерел. Ковалевський іноді близько підходив до класової інтерпретації письмових джерел, враховуючи політичні інтереси їх авторів. Так, оцінюючи індійські кодекси як історичне джерело, він звертав увагу на те, що їх зміст відповідав інтересам панівних кіл індійського суспільства<sup>33</sup>. Критикуючи тих буржуазних істориків, які намагались заперечити боротьбу селян проти кріпосництва, посилаючись на відсутність згадок про цю боротьбу в письмових джерелах, Ковалевський писав: «А чи могло бути інакше, коли поміщики були зацікавлені у знищенні цих актів, а неписьменне селянство було мало схильне до створення власних архівів»<sup>34</sup>.

Отже, Ковалевський стояв значно вище своїх колег на Заході, але й йому були властиві всі ті недоліки, які органічно випливали з застосування історико-порівняльного методу. Так, зокрема, нехтуючи часто особливостями історичного процесу в тій чи іншій країні і звертаючи головну увагу на узагальнення, він інколи недосить глибоко розкривав явища, обходив їх істотні риси і цим збіднював їх. Це давало підставу звинувачувати Ковалевського у поверховості дослідження деяких окремих питань, у поспішних висновках тощо.<sup>35</sup> Та, незважаючи на серйозні недоліки, праці Ковалевського, написані в перший період його творчості, становлять по суті окрему епоху в прогресивній буржуазній історіографії останньої чверті минулого століття.

Перша російська революція стала різким водорозділом усього творчого шляху Ковалевського і поклала початок відкритому його переходу з прогресивних позицій на реакційні. Цілком природно, що зміни в поглядах Ковалевського відбулись не раптово, а були логічним наслідком його класово-політичного світогляду — світогляду типового представника російської ліберальної буржуазії. Лібералізм Ковалевського настільки збіднів, що він виступив навіть проти політичних прав для жінок<sup>36</sup>. Він виступав проти столипінської реформи як фактора штучної руйнації традиційних аграрних відносин на селі, але керувався при цьому не гуманними міркуваннями, не співчуттям до трудящих мас села, а бажанням стримати процес пауперизації селян, що було додатковим джерелом зростання російського пролетаріату і розширення соціальної бази революції<sup>37</sup>.

Еволюція Ковалевського особливо виразно виявилась у змінах його філософсько-методологічних поглядів та наукових інтересів. Він дедалі більше звертався до Конта, схвалюючи найбільш ідеалістичні, найбільш реакційні сторони його концепції, стаючи на шлях філософського агностичизму, невіри в пізнання об'єктивної дійсності. Ковалевський почав втрачати віру в пізнавальну силу науки, вважаючи, що вона замість законів може виставити лише ряд емпіричних узагальнень<sup>38</sup>. Отже, не видно чіткості в його методологічній системі. Він поступово втратив той історичний оптимізм, який був йому властивий у кращі роки творчого життя. Його політичні погляди ставали відверто антидемократичними. Головну роль в історії Ковалевський надавав сильній особі, яка здатна до ініціативи, до творчості, до психічного впливу на маси, а останні, на його

<sup>32</sup> М. Ковалевский, Экономический рост Европы, т. I, стор. 306.

<sup>33</sup> М. Ковалевский, Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения, стор. 72.

<sup>34</sup> М. Ковалевский, Развитие народного хозяйства Западной Европы, стор. 33—34.

<sup>35</sup> З приводу цього див. рецензію В. Панченка на I-й том книги Ковалевського «Экономический рост Европы» в «Журнале Министерства народного просвещения», 1899, апрель; А. Савин, Социальная история Англии XV и XVI века в новой историографии, «Журнал Министерства народного просвещения», 1901, июнь.

<sup>36</sup> Див. статтю Ковалевського «Политическая программа нового союза политического благоденствия», в якій він висвітлює програму своєї кадетської партії (газ. «Страна» від 2 березня, 1906 р.).

<sup>37</sup> Див. статті: «Общинное и подворное землевладение» та інші в газ. «Страна», 1906, №№ 50, 51, 52, 53; «Спор о сельской общине в Комитете государственного совета», «Вестник Европы» 1910, январь; «Судьбы общинного землевладения в нашей верхней палате», «Вестник Европы», 1910, июнь; «Прошлое и настоящее крестьянского землеустройства», «Вестник Европы», 1911, май.

<sup>38</sup> М. Ковалевский, Очерк развития социологических учений, в кн. Лависс и Рамбо, История XIX века, т. V, стор. 292.

думку, можуть лише підкорятися в своїй діяльності чужому прикладові і керівництву<sup>39</sup>. Народ Ковалевський зображав як «натопн» і «чернь», а народну владу образливо називав «народним цезаризмом»<sup>40</sup>.

Як громадсько-політичний діяч Ковалевський перейшов на бік російської контрреволюційної буржуазії, а як вчений — став відвертим прибічником реакційних філософських концепцій і шкіл. Тому правильно оцінити весь його складний творчий шлях, його методологічну систему та її еволюцію можна, лише керуючись ленінськими вказівками про класову природу російської ліберальної буржуазії.

В. У. ПАВЕЛКО

## М. О. МАКСИМОВИЧ — АРХЕОГРАФ

На Україні, як і в Росії взагалі, перші публікації історичних документів відносяться до XVII ст. У XVIII ст. спостерігається більш систематичне збирання і публікація їх окремими особами — аматорами, — а потім і спеціальними установами — архівами. Велику роль у цій справі відіграли вчені Всеросійської Академії наук і Московського університету. Багато цінних документів опублікував у виданні «Древняя российская вивлиофика» відомий просвітитель кінця XVIII ст. М. І. Новиков. У 1804 р. було утворено «Общество истории и древностей Российских при Московском университете», в 1834 р. розгорнула свою діяльність «Петербургская археографическая комиссия», а в 1839 р. було організовано «Одесское общество истории и древностей». З цього часу збирання, публікація і вивчення історичних документів набирає, так би мовити, загальнодержавного значення. Велику роль у розвитку археографії в Росії і на Україні відіграв гурток любителів російської старовини М. П. Рум'янцева, діяльну участь в якому протягом двадцяти років брав викладач Київської гімназії М. Ф. Берлінський (1776—1848 рр.). Історію Києва вивчав відомий вчений, автор багатьох праць з історії Є. Болховітінов (1767—1837 рр.). Тоді ж розкопки Десятинної церкви проводив археолог-аматор К. А. Лохвицький. Йому належить відкриття та збереження рештків Золотих воріт.

Визначна роль у розвитку історичної науки, зокрема археографії, на Україні в першій половині XIX ст. належить вченому і громадському діячеві Михайлу Олександровичу Максимовичу (1804—1873 рр.). Останнім часом виїшов ряд праць радянських дослідників, в яких висвітлюється життя і наукова діяльність визначного вченого<sup>41</sup>, проте й досі майже зовсім не висвітлена його роль у розвитку допоміжних історичних дисциплін. Метою цієї статті є спроба якоюсь мірою заповнити існуючу прогалину — показати М. О. Максимовича як археографа, розглянути його вклад у цю галузь науки.

Інтерес до минулого українського народу у М. О. Максимовича проявився дуже рано. Відвідуючи численні міста й села України, він знаходив історичні документи, які часто зберігалися у приватних осіб, народні пісні та думи, робив виписки. У 1834 р. М. О. Максимович опублікував «Збірник українських пісень» і дав до кожної історичної пісні докладні коментарі, що свідчать про глибоку обізнаність його з різними історичними джерелами<sup>42</sup>.

Ректор Київського університету, відкритого в 1834 р., і фактичний заступник попечителя київського учбового округу, М. О. Максимович згуртував навколо себе істориків, які цікавилися історією Росії, України, Білорусії, Польщі, — М. Берлінського, М. Закревського, Є. Болховітінова та ін.<sup>43</sup> Вчені поставили перед урядом питання про дозвіл влаштувати в Києві археографічну комісію для виявлення і опублікування цінних історичних джерел. У 1835 р. в результаті наполегливих клопотань М. Максимовича та інших істориків і громадських діячів Києва царський уряд дозволив київському генерал-губернатору — відомому русифікатору Д. Г. Бібікову влаштувати в Києві «Временный комитет для изыскания древностей», а при Київському університеті створити «Ученную комиссию»<sup>44</sup>. Царизм, давши дозвіл на створення комісії, прагнув історично обґрунтувати свою русифікаторську політику на Україні. Та справа з «изыска-

<sup>39</sup> М. Ковалевский, Социология, т. II, стор. 215.

<sup>40</sup> Там же, газ. «Страна» від 2 (15) березня 1906 р.

<sup>41</sup> Д. Острянин, Світогляд М. О. Максимовича, К., 1960; М. Марченко, Українська історіографія, т. 1, К., 1959.

<sup>42</sup> Вперше збірник виїшов у 1827 р.

<sup>43</sup> «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», кн. 17, отдел II, 1903, стор. 5.

<sup>44</sup> О. Левницкий, 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов, К., 1893, стор. 6.

нием древностей» просувалась дуже повільно. Нарешті, у 1843 р. в Києві було створен «Временную комиссию для разбора древних актов при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе». Відомою нумізмату С. Шодуару було доручено спільно з істориками Київського університету розробити план роботи комісії<sup>45</sup>.

19 листопада 1843 р. С. Шодуар, М. Максимович, Д. Іванішев, В. Домбровський та інші закінчили роботу над планом діяльності комісії. Затвердивши план, канцелярія генерал-губернатора розіслала циркуляри в Київську, Подільську і Волинську губернії, щоб «усі, які зберігаються в архівах їх акти і старі папери нікому не були видані, а зберігалися б в цілості до запиту їх комісією...»<sup>46</sup>. В результаті заходів адміністрації і, особливо, завдяки енергійним діям передової громадськості Києва було зібрано велику кількість дуже важливих документів і пізніше зосереджено їх в утвореному в 1852 р. Київському центральному архіві<sup>47</sup>. М. Максимович, І. Фундуклей, О. Левицький, В. Домбровський та інші активні співробітники комісії наполегливо вивчали історичні документи і матеріали, систематизували їх за певними проблемами науково обробляли, готували найбільш цінні до опублікування. Для виявлення цінних архівних документів, а також з метою відтворення зовнішнього вигляду архітектурних пам'яток тощо до роботи в комісії був залучений і Т. Г. Шевченко.

М. Максимович, як редактор «Пам'ятников словесности и народного образования», в той час займався глибоким вивченням актового матеріалу, який містив у собі фактичні дані про розвиток освіти і культури на Україні. Він відвідував архівні сховища монастирів, церков, а також поміщицькі садби, вивчав усі архівні документи, які привозили в Київ не тільки з України, а й з Москви, Вільно, Варшави, Кракова, в яких містились багаті фактичні дані з історії українського народу, зібрав численний документальний матеріал про діяльність Луцького й Київського братств і підготував їх до друку. М. Максимовича цікавив, передусім, народ, його життя й праця. Він звертав велику увагу на діяльність монастирських, братських та інших шкіл, на процес навчання, патріотичну діяльність передової частини діячів культури, значення її в культурному розвитку українського народу<sup>48</sup>. Уже через вісім місяців з часу заснування комісії зусиллями М. Максимовича та інших був підготовлений до друку перший том актів. Незважаючи на серйозні труднощі (відсутність у Києві відповідної поліграфічної бази, цензурні перешкоди тощо), в липні 1845 р. вийшов з друку перший том документів під назвою «Пам'ятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов». В тому ж році була закінчена археографічна обробка другого тома «Пам'ятников»<sup>49</sup>.

М. Максимович дуже обережно, а разом з тим і критично ставився до всіх виявлених документів і матеріалів. Незважаючи на хворобу, він з винятковою увагою вивчав кожний документ, турбувався про збереження знайдених матеріалів, які мали значення для розвитку історичної науки. Працюючи в комісії, М. Максимович приділяв також багато уваги підготовці історичного альманаха «Киевлянин» і видав три його книжки (у 1840, 1841 і 1850 рр.). Вміщений у цих книжках цінний матеріал з історії України й Києва робив їх значним вкладом у розвиток історичної науки. М. О. Максимович мріяв про перетворення «Киевлянина» в періодичне видання. Епіграфом до «Киевлянина» були слова великого російського поета О. С. Пушкіна: «Да ведают потомки православных земли родной минувшую судьбу». Метою «Киевлянина», як вказувалось у передмові, було «дослідження і приведення в належну відомість усього, що стосується буття Києва і усієї Південної Русі — Київської і Галицької»<sup>50</sup>. У квітні 1840 р. М. О. Максимович у листі до Д. Зубрицького в Галичину писав: «Тепер посилаю Вам «Киевлянина», виданого в 1840 році. Ось початок такого видання, призначен-

<sup>45</sup> Уже пізніше в політичному огляді Київської, Подільської і Волинської губерній за 1859—1860 рр., що його надіслав київський генерал-губернатор цареві Олександр II 1 травня 1861 р., доповідається, зокрема, про результати роботи археографічної комісії: «Археографічна комісія приступила до видання актів провінціальних дворянських сеймів тутешнього краю... В передмові ж від голови комісії містяться... деякі загальні доводи на доказ російського значення тутешнього краю. Видання це уже надруковано і вслід за цим я буду мати за щастя примірник його всепідданіше представити вашій імператорській величності» (ЦДІАМ СРСР, ф. 109, оп. 1861, спр. 133, арк. 3—7).

<sup>46</sup> ЦДІА УРСР, ф. 442, 1843, спр. 232, ч. I, арк. 18, 50, 58; О. Левицький, назв. праця, стор. 17.

<sup>47</sup> «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изданных Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе», вып. I, К., 1911, отд. III (Летопись занятий Комиссии), стор. 5.

<sup>48</sup> ЦДІА УРСР, ф. 442, 1843, спр. 232, ч. I, арк. 200.

<sup>49</sup> Комісія вперше видрукувала велику кількість цінних історичних документів. Але переклад їх з давноруської, польської і латинської мов не завжди зроблено точний, що дещо знижує наукову цінність видання.

<sup>50</sup> «Киевлянин», 1840, стор. 1.

ня якого — Південна Русь...»<sup>51</sup>. Пізніше М. О. Максимович писав: «Киевский альманах»... розпочав я з думкою протидіяти різним передсудам, помилкам, перекрученням, хибним дивацтвам ополчання руських»<sup>52</sup>. Взагалі М. Максимович мав намір на сторінках «Киевлянина» висвітлити ряд питань загальнослов'янської історії<sup>53</sup>.

Глибоко й критично вивчивши цінний документ «Коденську книгу», що містила свідчення учасників повстання 1768 р. перед польською військово-судовою комісією в Кодні, та інші архівні матеріали, Максимович написав у 1839 р. «Сказание о Колиевщине 1768 года» і хотів опублікувати його в першому номері «Киевлянина», але цензура заборонила це зробити<sup>54</sup>.

Велику цінність, особливо для тих часів, мали опубліковані на сторінках «Киевлянина» (за 1840 р.) матеріали про історичне минуле Києва, написані на підставі великої кількості архівних документів. Про це свідчать як самі статті М. О. Максимовича, так і примітки та коментарі до них<sup>55</sup>. Викликають інтерес опубліковані М. Максимовичем у «Киевлянині» (за 1841 р.) документи про діяльність Львівського братства наприкінці XVI і на початку XVII ст. З археографічного боку особливу цінність становить огляд топографічних матеріалів Києва та його околиць, огляд «Памятников Луцкого Крестовоздвиженского братства»<sup>56</sup>, два листи князя Острозького до Львівського братства 1592 р. і жителів Львова<sup>57</sup> і копія «Стихотворного памятника Лаврской могилинской школы» (1632 р.). У третій книжці «Киевлянина» (1850 р.) опубліковані матеріали з історії Почаївського монастиря XVI ст. та гетьманування І. Самойловича.

Появу «Киевлянина» радо зустріли передові вчені того часу. Після виходу другої книги альманаха відомий російський історик С. Соловйов писав: «Перед нами лише дві книги, але вже стільки досліджено і приведено в належну популярність того, що стосується історії Києва і всієї Південної Русі, і все це зроблено лише зусиллями одного вченого (підкреслено нами.— В. П.). Скільки розв'язано буде неясних питань, скільки з'ясується темних місць у вітчизняній історії, якщо за прикладом «Киевлянина» з'являться і «Смолянини», «Тверитянини», «Чернігівці» «Рязанини» і т. д.»<sup>58</sup>. Високу оцінку «Киевлянину» дав В. Г. Белінський, відзначаючи винятково важливе значення альманаха для тих, хто вивчає вітчизняну історію<sup>59</sup>.

Немалу археографічну і бібліографічну цінність мала «Книжная Старина Южно-русская». де поряд з статтею про початок книгодрукування на Україні М. Максимович зміщує докладну бібліографію першодруків лаврської друкарні. «Книжная старина Южно-русская» була результатом великої праці М. Максимовича в архівах Києва, Москви, а також результатом тісного контакту з ученими інших міст<sup>60</sup>. Перші чотири розділи «Книжной Старини Южно-русской» Максимович опублікував у 1849 р. в Москві в першій і четвертій книгах «Временника», який видавався «Московским обществом истории и древностей российских».

У 1845 р. тяжко хворий М. Максимович змушений був залишити роботу в університеті і поселитися в с. Прохорівці, біля Кансва<sup>61</sup>. Але він не припинив наукової діяль-

<sup>51</sup> Львівська бібліотека АН УРСР (далі ЛБАН), Відділ рукописів, ф. Баворовських, спр. 1137, № 453.

<sup>52</sup> Журн. «Киевская старина», 1898, № 11, стор. 288.

<sup>53</sup> Див. лист М. Максимовича до П. Шафарика від 23 квітня 1840 р. (Українсько-руський архів, т. XV, стор. 128—129).

<sup>54</sup> Деякі факти із «Сказання» використав у своїй «Истории Малороссии» М. О. Маркевич (див. М. А. Максимович, Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде, СПб, 1871, стор. 90). Саме ж «Сказание» було опубліковано уже після смерті автора у 1875 р. в журн. «Русский архив».

<sup>55</sup> Див. «Киевлянин», 1840, стор. 52—58, 160—165, 250—253 та ін.

<sup>56</sup> В листі від 27 квітня 1841 р. з Києва у Львів до Д. Зубрицького М. О. Максимович писав: «Особливо я просив би не тільки для мого «Киевлянина», а й для Київської Русі взагалі потрудитись над складанням історії Братства Львівської[го]; для цього здається [у] вас більше, ніж для історії інших братств, уціліло матеріалів, і цим би ви зробили нам велику послугу. Манускрипти присилайте для видання нам» (ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Баворовських, спр. 1137, № 456).

<sup>57</sup> В листі від 17 жовтня 1840 р. до Д. Зубрицького М. Максимович писав: «Копія листа К. О[строзького], повідомлена Вами, дуже цікава. Я прошу дуже Вас сповістити мені копії і всіх інших листів К. О[строзького] для надрукування усіх їх в 2-й книзі «Киевлянина»... Така колекція, надрукована раптово, буде дорожчою» (ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Баворовських, спр. 1137, № 454).

<sup>58</sup> «Русский архив», т. 2, стор. 1074.

<sup>59</sup> В. Г. Белінський, Собрание сочинений, т. IV, стор. 153—155.

<sup>60</sup> «Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу», СПб, 1882, стор. 53; «Чтения в обществе истории и древностей», кн. 1, 1887, стор. 131, 133 та ін.

<sup>61</sup> Біля с. Прохорівки (нині Черкаської обл., Гельмязівського р-ну) у М. О. Максимовича була садиба на Михайловій горі — 38 десятин, з них 10 зовсім непридатних (див. ЦДІА УРСР, ф. 873, спр. 42, арк. 12).

ності. М. Максимович продовжував підтримувати зв'язки з видатними вченими того часу, в тому числі з багатьма діячами Галичини, зокрема з «руською трійцею» — Маркіяном Шацкевичем, Іваном Ваглевичем і Яковом Головацьким<sup>62</sup>, які називали М. Максимовича пастирем і отцем української мови.

Незважаючи на поганий стан здоров'я, М. Максимович відвідував міста й села Подніпров'я, виявляв історичні документи, знімав з них копії, робив різні виписки<sup>63</sup>. Копії з документів він надіслав у «Київську археографічну комісію» для опублікування. Про свою археографічну діяльність того часу М. Максимович 30 грудня 1846 р. писав О. Бодяньському: «В минулу осінь я обходив переяславські церкви і зібрав чимало запасу про Переяслав... У мене є також замітки про велику кількість книг, надрукованих у південноруських (українських.—В. П.) друкарнях, але невідомих бібліографії нашої»<sup>64</sup>. В листі від 28 вересня 1848 р. знову ж О. Бодяньському він писав: «Перечитав кілька сот тутешніх домових записів у моїх сусідів і родичів, що збереглися, і добре вивчив той куток руської землі, на якому живу тепер»<sup>65</sup>.

У 1847 р. київський губернатор І. Фундуклей викликав М. Максимовича в Київ для редагування праць «Обозрение Киева в отношении к древности» и «Обозрение валов, могил и городищ Киевской губернии», що готувалися до друку. М. Максимович разом з іншими вченими багато зробив по виправленню фактичних неточностей у цих працях<sup>66</sup>. З великим захопленням учений перечитував архівні документи, які були привезені в Археографічну Комісію за час відсутності його в Києві, робив з них виписки і знімав копії. Водночас він багато працював у бібліотеках Софійського собору, Михайлівського монастиря, Києво-Печерської лаври та інших бібліотеках і архівах, вивчаючи нові й нові дані з історії Києва<sup>67</sup>. У 1847—1848 рр. М. Максимович вивчав актовий матеріал уніатської церкви з метою доповнення другого видання «Актов уніатських», які мала перевидати «Киевская Временная Комиссия». Восени 1848 р. М. Максимович жив у Москві і багато працював в архівах над документами так званого погодінського «древлехранлища»<sup>68</sup>. Незважаючи на хворобу, він щодня з ранку до пізнього вечора в погано освітленому і затхлому архівному приміщенні вивчував і вивчав документи.

Багато зусиль доклав М. Максимович, щоб створити у Києві періодичний журнал для висвітлення історії батьківщини. Як свідчать слідчі документи III-го відділення в справі кирило-мефодіївців, 21 квітня 1847 р. на допиті Т. Г. Шевченка та інших було відзначено, що М. О. Максимович просив Шевченка і Костомарова взяти участь в роботі журналу або скласти збірник з статей, які стосуються Південної Русі, «на великоруському і малоросійському нарідчій»<sup>69</sup>. М. О. Максимович був готовий продати свою садибу на Михайловій Горі, аби мати змогу заснувати періодичний журнал<sup>70</sup>. В умовах миколаївської реакції, яка посилилась з розгромом кирило-мефодіївців, це виявилось нереальним. Та вчений не опускав рук і, незважаючи на вкрай незадовільний стан здоров'я, продовжував напружено працювати.

М. О. Максимович, перебуваючи на Михайловій Горі, як і досі, особливо цікавився роботою «Київської комісії для розбору давніх актів»<sup>71</sup> та матеріалами, які вона друкувала. У 1863 р. був опублікований перший том третьої частини «Архива Юго-Западной России», в якому були вміщені «Акты о казаках» і вступна стаття В. Антоновича «Исследование о казачестве по актам 1500—1648 гг.». В. Антонович неправильно висвітлював виникнення дніпровського козацтва і розглядав його як єдину демократичну організацію, а перших козацьких гетьманів він виводив від литовських князів гедіміновичів. М. Максимович написав на статтю В. Антоновича рещензію<sup>72</sup>, в якій на підставі численних і незаперечних фактів довів антиісторичність поглядів В. Антоновича в оцінці ролі запорізького козацтва. Він довів відсутність серед козацьких гетьманів гедіміновичів<sup>73</sup>, а також наявність класової нерівності серед козацтва<sup>74</sup>. Критич-

<sup>62</sup> ЛБАН, Відділ рукописів, ф. Баворовських, спр. 1132; ЦДІА УРСР, ф. 873, спр. 42, арк. 3, 11 та ін.

<sup>63</sup> «Чтения в обществе истории и древностей», кн. 1, стор. 131; ЦДІА УРСР, ф. 873, спр. 42, арк. 1, 3.

<sup>64</sup> «Чтения в обществе истории и древностей», кн. 1, стор. 131.

<sup>65</sup> Там же, стор. 136.

<sup>66</sup> «Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу», СПб, 1882, стор. 44—45.

<sup>67</sup> «Чтения в обществе истории и древностей», кн. 1, стор. 133.

<sup>68</sup> «Письма М. П. Погодина...», стор. 53.

<sup>69</sup> ЦДІАМ СРСР, ф. 109, 1847, спр. 81, ч. 6, арк. 64; спр. 81, ч. 19, арк. 37—38. Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 1, № 412, арк. 64 (з фонду III відділення за 1847 р.).

<sup>70</sup> «Чтения в обществе истории и древностей», стор. 149.

<sup>71</sup> Там же, стор. 135; ЦДІА УРСР, ф. 873, спр. 42, арк. 11.

<sup>72</sup> М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. 1, К., 1876, стор. 277—316.

<sup>73</sup> Там же, стор. 279, 293, 294, 300, 310, 311 та ін.

<sup>74</sup> М. А. Максимович, Собрание сочинений, стор. 279, 293, 294, 300, 310, 311 та ін.

ний підхід до архівних документів, глибоке і всебічне знання їх дало змогу М. Максимовичу в основному правильно вирішити ряд принципових питань історії козацтва і Запорізької Січі. Спираючись на факти, він довів, що козацтво — не побутове явище, власне лише українському народу, а соціальне, що воно утворилося з селян, які тікали на Подніпров'я, рятуючись від жорстокого феодалного гніту<sup>75</sup>.

Коли була опублікована праця М. Костомарова «Богдан Хмельницький», М. Максимович, відзначаючи її позитивні якості, зокрема насиченість фактичним матеріалом, у своїй розгорнутій рецензії писав, що «Богдан Хмельницький» М. Костомарова «гарний, як широкий Дніпровський луг в ту пору, коли красується він довгими рядами свіжих травних покосів, після вдалої косовиці і своєчасного згрібання. Але за привільною і веселою працею косарів і гребців настає спізна й тяжка робота тягальників і кидальників, щоб готове запашне сіно зложилось щільно в струнких скірдах. Чого б і бажати, якби за це остаточне прибирання узявся сам хазяїн зайнятого і вже скошеного ним луку, на якому йому вже знайомі кожний бугор і кожна впадина. Епоха гетьмана Хмельницького та й сам великий Богдан варті того, щоб трудомлюбивий... Костомаров попрацював над ним заново, щоб, переглянувши і переславши критично увесь багатий запас, ним зібраний, склав би його в нову історію Богдана Хмельницького, рівно прийнятну для публіки і для вчених кіл спеціалістів»<sup>76</sup>.

В листі до О. Бодяньського М. Максимович писав, що М. Костомаров під час написання монографії «Богдан Хмельницький» допустив «скоропоспішність», «верхогляд[ство]». Він писав, що праця М. Костомарова «ефектна для малознаючого натовпу і незадовільна для солідного читача»<sup>77</sup>. М. Максимович звинувачував Костомарова в некритичному ставленні до польських джерел, у відсутності необхідного для історика методу співставлення кількох історичних джерел заради встановлення істини<sup>78</sup>. Він по суті перший піддав критиці «Історію Русів» та ряд інших джерел, які довірливо використовували сучасні йому історики.

У 1854 р. М. Максимович надрукував «Известие о летописи Грабянки». Він був першим дослідником цього літопису і визначив його цінність для історичної науки. Ретельно вивчивши літопис, М. Максимович відзначив помилки й анахронізми, що мали місце у ньому, дослідив спільність «походження» історичних помилок і неточностей, що на той час мали місце в друкованих матеріалах. Так, піддаючи критиці і «Літопис» Грабянки, і «Апашин Ролоніас» польського історика Веспасіана Каховського, М. Максимович процитував статті Зборовського договору 1649 р. і незаперечно довів наявність 16 полків і 40-тисячного реєстрового козацтва після Зборовського миру. «Вважаю несправедливим залишати далі у нашому побутописанні цей неправильний 15-полковий список, перенесений Грабянкою із «анналів» Каховського, а в літопису Рубановім ще більш зіпсований»<sup>79</sup>.

Значним вкладом у вітчизняне джерелознавство було підготовлене М. Максимовичем «Повідомлення про південноруські літописи, що видані Миколою Білозерським у Києві в 1856 році». Відзначаючи велику заслугу «Тимчасової комісії для розбору давніх актів» у виданні протягом десяти років (з 1845 по 1855 рр.) величезної кількості українського літописання, М. О. Максимович, зокрема, детально розглядає публікації південноруських літописів М. Білозерського. Особливо цінним серед цих публікацій М. Максимович вважав «Чернігівський літопис» (XVII ст.), писаний «южноруськими людьми»<sup>80</sup>. За цінністю «Чернігівський літопис» він порівнює з Львівським і літописом Самовидця. Глибоке знання архівних джерел дало змогу М. Максимовичу правильно оцінити «Чернігівський літопис». Саме він вказав М. Білозерському на доцільність публікації «Чернігівського літопису» по повному семінарському його списку, бо «семінарский список исправнее»<sup>81</sup>.

Вимогливий до себе і до інших, М. Максимович відзначав, що «Южнорусские летописи» мають багато недоліків з археографічного боку, що М. Білозерському, як редакторові, слід було ретельно перевірити кожний рік і кожне власне ім'я<sup>82</sup>. «Видавши літописи та інших історичних пам'яток — робітники для історика, ...потрібно видавати текст літописів готовий і справний»<sup>83</sup>, — підкреслював М. Максимович. Відзначаючи, що в «Южнорусских летописях» істинним перлом є «Чернігівський літопис»<sup>84</sup>, він вказував, що «велике діло зробив би (Білозерський.— В. П.), коли б цей знайдений ним літопис видав він вдруге у тому вигляді, як потрібно...»<sup>85</sup>, тобто піддавши ретельній

<sup>75</sup> М. А. Максимович, Собрание сочинений, стор. 314, 337.

<sup>76</sup> Там же, стор. 399—400.

<sup>77</sup> «Чтения в обществе истории и древностей», кн. 1, стор. 176.

<sup>78</sup> М. А. Максимович, Собрание сочинений, т. I, стор. 414, 424.

<sup>79</sup> Там же, стор. 222.

<sup>80</sup> Там же, стор. 233.

<sup>81</sup> Там же, стор. 240.

<sup>82</sup> Там же, стор. 244.

<sup>83</sup> Там же, стор. 245.

<sup>84</sup> Там же, стор. 247.

<sup>85</sup> Там же, стор.

археографічній обробці. Д. І. Багалій справедливо відзначав, що на долю М. О. Максимовича «впало важке і невдячне завдання очищати джерела малоросійської історії (переважно літописні) і праці, що написані на їх підставі, від помилок і перекуренень»<sup>86</sup>.

Завдяки глибокому вивченню історичних джерел, як друкованих, так і архівних, критичному ставленню до них М. Максимович мав можливість і всі підстави вказати на ряд неточностей, що мали місце в «Описанні о Києве» та «Объяснительных параграфах о Києве». М. Максимович «служив,— як він сам про це говорив,— киевознавству»<sup>87</sup>. Вказуючи на ряд неточностей і помилок М. Закревського, він спирався на архівні документальні матеріали, залучаючи на доказ своєї правоти десятки різноманітних джерел. Про його метод критикувати історики тих часів говорили, що «він віддається увесь, як палкий любитель науки, відновленню істини, показує іншим неточності, помилки, показує без докору, з любов'ю, без франтовства. думає, як древній літописець, не про себе, а лише про те, як би вірніше, ким би то не було зроблено, відновити і передати майбутньому образ рідного минулого»<sup>88</sup>.

М. Максимович глибоко вивчав історичні документи, багато працював над їх текстами як історик, археограф і лінгвіст. Він близько 30 років працював над «Словом о полку Игореве» і на цю тему написав сім наукових праць, зробив переклад його на російську і українську мови, дав науковий аналіз окремих слів, речень, питань, уточнив багато фактичних даних з цього твору. За великий науковий вклад у галузі історії та філології М. Максимович був обраний почесним членом ради Київського університету та інших наукових закладів країни, а в 1870 р. він був «непременным членом» 15 різних наукових товариств і закладів. Він брав активну участь у роботі I з'їзду археологів, що відбувся в 1869 р. у Москві.

Все свідоме життя М. Максимович не покидав надії утворити в Києві історичне товариство. Але справа нашоувувалась на численні перешкоди з боку урядових кіл, і відкриття товариства рік у рік відкладалось. Лише в 1872 р. мрія М. Максимовича здійснилась — у Києві було відкрито «Историческое общество Нестора Летописца». М. Максимович був обраний його почесним членом. У листі від 19 липня 1873 р. з Михайлової Гори він дякував друзям за одностороннє обрання і обіцяв взяти посильну участь у трудах товариства<sup>89</sup>. Проте виконати цю обіцянку йому не довелося — 10 листопада 1873 р. М. О. Максимович помер.

Діяльність М. О. Максимовича проходила в умовах, коли допоміжні історичні дисципліни, зокрема археографічна наука, на Україні лише починали розвиватись. Відшукуючи нові архівні документи, М. О. Максимович сприяв розв'язанню ряду важливих проблем з історії періоду Київської Русі, з часів татаро-монгольського іга і литовсько-польського панування. Сполучаючи метод природодослідника, лінгвіста і історика, вільно володіючи багатьма іноземними мовами (польською, грецькою, латинською, французькою, німецькою та ін.), М. О. Максимович вніс визначний вклад у вітчизняну, зокрема в історичну, науку.

<sup>86</sup> Д. И. Багалей, Новый историк Малороссии (Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание старой Малороссии»), СПб, 1891, стор. 4.

<sup>87</sup> М. Максимович, Собрание сочинений, т. II, К., 1877, стор. 143.

<sup>88</sup> «Русский Архив», т. II, стор. 1072.

<sup>89</sup> «Чтения исторического общества Нестора Летописца», кн. 13, 1899, стор. 42.

# ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

## ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

Документальні джерела з історії Великого Жовтня на Україні досить численні і різноманітні. Це — партійні документи, документація установ, організацій, підприємств, друковані матеріали. Не все збереглось, але й те, що залишилось, становить важливу документальну базу. Її зміст і зовнішнє оформлення відбивають особливості того часу. У напруженій боротьбі за владу Рад часто і швидко змінювались державний апарат, назви фондоутворювачів, їх внутрішня структура. У вирі подій не було можливості широко документувати їх; та й сама діловодна техніка була тоді на невисокому рівні. Усе це, звичайно, відбилось на справах, які до нас дійшли. Так, нерідко в одній одиниці зберігання — кілька фондів, кілька структурних частин. Визначення їх назв, їх хронологічних меж пов'язано з труднощами. Проте дослідники, добре володіючи знаннями історії установ, успішно переборюють зазначені труднощі, і тоді ще з більшою силою розкривається наукова цінність документальних багатств тієї великої епохи.

Слідом за російським братом став на шлях боротьби за соціалізм український народ. 25 грудня 1917 р. Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Республікою Рад. З'їзд обрав Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет (ВУЦВК) і сформував перший радянський український уряд — Народний Секретаріат. Матеріали ВУЦВК за період громадянської війни більш-менш збереглися. Їх політичне та наукове значення величезне. Дослідник знайде тут оперативні зведення про становище на фронтах і телеграми уповноваженого Ради оборони, листування з військовим відомством. У звітах убернських і окружних виконкомів розповідається про перші кроки радянського господарського та культурного будівництва. Отже, у фонді ВУЦВКу є такі документи, без яких не можна вивчати цей багатий на історичні події період.

Велике значення мають також матеріали Ради Народних Комісарів Української РСР, що за своїм змістом доповнюють фонд ВУЦВК, а також листування з головою Нардпаркому РРФСР і Ради праці та оборони В. І. Леніним про політичне становище в Україні, про діяльність органів Радянської влади, про заготівлю продовольства, збереглися телеграми В. І. Леніна і записи розмов з ним по прямому проводу, документи про діяльність на Україні Артема (Сергєєва), Г. К. Орджонікідзе, Я. М. Свердлов, М. В. Фрунзе. У фонді Раднаркому УРСР є інформаційні зведення Наркомату внутрішніх справ. Бюлетені Інформаційного відділу Народного Комісаріату закордонних справ містять докладний огляд іноземної преси. Детально відображено в ухвах ВУЦВКу і рішеннях Раднаркому розроблення першої радянської Конституції України. По щоденних інформаційних бюлетенях Політичного управління Реввійськкоміди можна простежити зміцнення Червоної Армії, боротьбу з ворогами. Зовнішня ірня політика українського уряду здійснювалась у тісному контакті і співробітництві урядом Радянської Росії, про що є чимало даних в обох фондах. Немає матеріалів передника Раднаркому УРСР — Народного Секретаріату, що проіснував з кінця удня 1917 до квітня 1918 р. і знаходився спочатку в Харкові і Києві, а далі у зв'язку просуванням німецьких окупантів — у Полтаві, Катеринославі, Таганрозі.

За 1917—1920 рр. збереглися, хоча й не повністю, фонди інших республіканських лянських установ України — наркоматів. Вищої ради народного господарства, різних тувезних управлінь. Обсяг деяких фондів незначний, але в цілому вони є важливим ерсерлом для вивчення економіки того часу.

Дійовою формою більшовицької агітації в роки громадянської війни були агітано-інструкторські поїзди. У Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР) зберігаються матеріали за 1910—1921 рр. агітпоїзда ВУЦВК ім. В. І. Леніна. У фонді лише 14 одиниць, але їх ьрико-пізнавальне значення дуже велике. Є анкети його працівників, листівки, газевирізки з газети «Робітник і селянин», що видавалась поїздом. Збереглися у АЖР УРСР матеріали за 1920—1922 рр. й іншого агітпоїзда (35 одиниць). Значення

вищезгаданого документального матеріалу набагато зросте, якщо його доповнити документами місцевих радянських установ.

Фонди Рад за період лютого — жовтня 1917 р. містять відомості про підготовку Жовтневої революції на Україні, про розстановку класових сил, про роль і значення Рад, як форми пролетарської влади. Ради, як відомо, виникли відразу ж за починком революційних мас, і далі почався процес їх об'єднання у волосному, повітовому, губернському та крайовому масштабі. У квітні 1917 р. відбулася крайова конференція Рад робітничих депутатів Донбасу, Криворізького району, Катеринославської і Харківської губерній. Конференція обрала Раду робітничих депутатів Донецького та Криворізького районів. У квітні того ж року був скликаний I з'їзд Рад Південно-Західного краю; на ньому обрали Київський крайовий комітет Рад. У травні 1917 р. з'їзд Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області також обрав свій крайовий комітет Рад. Усі ці центри боротьби за Радянську владу відіграли значну роль у підготовці Жовтневої революції на Україні, у створенні Української РСР. Крім територіального об'єднання окремих Рад, з перших же днів Лютневої революції 1917 р. Ради робітничих, селянських, солдатських депутатів зливались в об'єднані Ради, але це відбувалося не завжди з однаковою швидкістю. Водночас намічалась і внутрішня структура Рад, створювався їх апарат. Ради виділяли свої виконавчі комітети, формували комісії — господарську, земельну, фінансову, продовольчу, військову, міліцейську, комісію праці та ін. Вже на початку своєї діяльності вони в зародковій формі набували характеру майбутніх відділів виконкомів післяжовтневого періоду. Поряд з функціями організаторів революційних мас Ради виконували також завдання органів влади на місцях. Кількісне зростання Рад та їх зміцнення проявилось особливо після I Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся у грудні 1917 р. З'їзд проголосив, що віднині влада на території Української республіки належить тільки Радам робітничих, селянських та солдатських депутатів.

За 1917 р. залишилось мало матеріалів про Ради, значно більше їх за 1919—1920 рр. Уже в лютому 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав «Тимчасове положення про організацію місцевих органів Радянської влади і порядку управління». Воно вперше уніфікувало структуру місцевого радянського апарату, звільнивши його від потреб самому розробляти організаційні схеми. У березні 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив Конституцію УРСР.

Широко розгорнулася тоді діяльність Рад та їх виконавчих комітетів. Створювалися робітничо-селянська міліція, народні суди, формувалися загони Червоної Армії, проводилось відокремлення церкви від держави тощо. Водночас виконкоми здійснювали націоналізацію фабрик, заводів, банків. На селі проходила ліквідація поміщицького землеволодіння, виникали радгоспи, сільськогосподарські артілі та комуні. Поряд з цим Ради організували соціальне страхування робітників, встановили класовий пафок, боролися з спекуляцією і здійснювали культурно-освітні заходи. Вся ця велика робота відображена в документальних матеріалах за 1919—1920 рр. губернських, повітових, волосних і сільських Рад та відділів виконкомів — фінансів, комунального господарства, народної освіти.

При дослідженні радянського будівництва за той період не можна обминути також фондів профспілкових організацій, продовольчих комітетів, судово-земельних комісій, військових комісаріатів, народних судів, фабрик, заводів та інших підприємств, органів міліції тощо.

В умовах господарської розрухи і голоду, відбиваючись від інтервентів і внутрішньої контрреволюції, Українська РСР змушена була тимчасово створити надзвичайні органи влади. Таким був Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком). Він діяв від 11 грудня 1919 р. до лютого 1920 р. До нього перейшла верховна законодавча і виконавча влада. Такими були на місяця революційні комітети. Вони являли собою невеликий гнучкий апарат, який діяв швидко й оперативно на основі декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про організацію влади на місцях» (1919 р.). У ревкомах були відділи — військовий, міліції, по боротьбі з контрреволюцією, продовольчий, по організації народного господарства, відповідно до місцевих умов створювалися й інші. Губернські, повітові, волосні та сільські Ревкоми відіграли велику роль у зміцненні завоювань Жовтня. На прикладі Київського губерньського ревкому видно, яка документація характерна для губернькомів. Це — постанови, накази, протоколи засідань, звіти, доповіді губерньського, а також повітових і волосних ревкомів, акти обслідування політичного й економічного стану повітів, протоколи позапартійних селянських конференцій, статистичні відомості про дономого родинам червоноармійців, матеріали про заходи по охороні здоров'я, налагодженню зв'язку, організації комітетів бідноти тощо.

У цілому можна сказати, що у фондах місцевих радянських установ періоду громадянської війни на Україні відбита боротьба проти Центральної Ради, німецько-австрійських окупантів, куркульської Директорії, Денікіна, буржуазно-поміщицької Польщі, Врангеля. У смертельній сутичці з своїми ворогами, відстоюючи завоювання Жовтня, український народ, керований Комуністичною партією, незмінно користувався могутньою підтримкою свого великого російського брата, всіх народів нашої Батьківщи-

ни. Про це розповідають документи, в яких висвітлюється формування червоногвардійських загонів і регулярної Червоної Армії, організація комуністичних полків і частин особливого призначення. Є багато даних про підтримку фронту тилом, про те, як робітники і трудящі селяни вступали в ряди Червоної Армії, йшли в партизанські загоны, допомагали Радянській владі придушувати бандитизм та куркульські заколоти. Документи висвітлюють робітничий контроль і націоналізацію промисловості, боротьбу з саботажем фабрикантів і заводчиків, нові ростки комуністичної праці — суботники й недільники.

Життєвим завданням партії була боротьба за хліб, за постачання його промисловим центрам і Червоної Армії. З цим пов'язувались дії продовольчих загонів. Політика партії на селі в роки військового комунізму, продрозкладка, діяльність комітетів бідноти теж знайшли своє відображення у фондах місцевих радянських установ.

Велике пізнавальне значення мають відозви, листівки, плакати та інші друковані й образотворчі засоби радянської агітації. Не можна обійти і матеріали партизанських комісій, спогади учасників громадянської війни. Хоча всі ці матеріали не дійшли до нас повністю, але у своїй сукупності вони становлять невичерпне історичне джерело, яке розповідає про епоху навіть своїм зовнішнім оформленням — обгортковим, цигарковим та іншим папером, на якому написано документи з їх часто погасаючим текстом, що нині поновлюється і закріплюється дбайливою рукою радянських архівістів-реставраторів. По цих та інших матеріалах державні архіви УРСР створювали разом з іншими архівами Радянського Союзу тематичні картотекси, що стали у великій нагоді при написанні історії громадянської війни. Потрібно було вивчити документальні матеріали партійних архівів, законодавчі акти того періоду, публікації й мемуари учасників подій.

Радянські історики-архівісти зібрали значну кількість фотодокументів, що зберігаються у Центральному державному архіві кіно-фото-фонодокументів. Тут зосереджено фотоматеріали, які ілюструють бойові епізоди на Україні, історію окремих частин Червоної Армії, боротьбу з розрухою на транспорті і в промисловості, громадсько-політичне життя республіки — з'їзди, конференції, наради, демонстрації, ювілейні свята тощо.

Переборюючи опір білогвардійців, буржуазних націоналістів та інших ворогів народу, Радянська влада зберігала їх документальні матеріали як джерело відкриття контрреволюції. Тимчасовий уряд, що прийшов до влади внаслідок зрадинської змови меншовиків і ссерів з буржуазними партіями, за своєю класовою суттю був ставленням капіталістів і поміщиків. Більшість царських установ як у Росії, так і на Україні, продовжували існувати і після Лютневої революції і лише в небагатьох випадках змінили свої назви.

В українських архівах зберігаються фонди окремих губернських комісарів Тимчасового уряду: Київського, Подільського, Харківського, Полтавського та ін. Найбільшим з них за обсягом є фонд Харківського губернського комісара. Привертають увагу також фонди «Помічника київського губернського комісара Тимчасового уряду», «Комісара Тимчасового уряду міста Києва» і деякі фонди «Канцелярій повітових комісарів». Інститути губернських і повітових комісарів було ліквідовано у листопаді 1917 р. Новими установами, що виникли в лютневій дні 1917 р., були т. зв. «Громадські комітети» — колегіальні органи буржуазії, до яких тимчасово перейшла влада на місцях. Архівні матеріали «Громадських комітетів» ілюструють ставлення різних соціальних груп до перевороту. В окремих випадках «Громадські комітети» були організаційно зв'язані з органами місцевого самоврядування і користувались для свого діловодства канцеляріями останніх. Дослідник повинен про це пам'ятати, бо матеріали «Громадських комітетів» іноді опинялись у фондах «Міських управ», «Міських дум».

За законом Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про запровадження державної хлібної монополії виникли губернські, повітові, міські й волосні продовольчі комітети, виконавчими органами яких були продовольчі управи. Вони відали продовольчою справою і організацією сільськогосподарського виробництва. Фонди продовольчих комітетів — губернських, повітових, волосних — є в державних архівах республіки. Найкраще вони збереглися по Київській губернії.

Для вивчення аграрного руху на Україні в 1917 р. дуже важливе значення мають матеріали земельних комітетів. Вони були створені відповідно до закону від 21 квітня 1917 р., що мав на меті зберегти землю в руках поміщиків і відкласти розв'язання аграрного питання до скликання Установчих зборів, які, на думку і за бажанням буржуазних законодавців, мали захищати поміщицькі інтереси. Губернські та повітові земельні комітети були організовані всюди; щодо волосних комітетів, то вони могли виникнути з ініціативи повітових. Виконавчими органами комітетів були виділені ними з свого середовища земельні управи. Безумовну науково-історичну цінність мають матеріали волосних земельних комітетів, бо у своїй практичній діяльності вони безпосередньо стикалися з селянською масою і під її тиском були змушені легалізувати захоплення поміщицьких земель. Земельні комітети було ліквідовано у травні 1918 р., коли на Україні, спираючись на німецькі багнети, захопив владу т. зв. «гетьман» Скоропадський.

Багато цінного можна знайти у фондах Комісій по виборах у Всеросійській й Українській установчі збори. Наприклад, у матеріалах Чернігівської окружної комісії по виборах в Установчі зборі відбита передвиборна боротьба різних політичних партій, є списки висунутих ними кандидатів. Серед більшовицьких кандидатів по Чернігівській виборчій округі був Я. М. Свердлов. Збереглися документи за його власним підписом, матеріали про агітацію більшовиків проти імперіалістичної війни. На бюлетенях часто зустрічаються написи: «Геть війну! Хай живуть більшовики!»

У роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни націоналістична і білогвардійська контрреволюція, яка тимчасово захопила владу, створювала свій власний державний апарат, використовуючи теорію і практику адміністративно-державного управління повалених режимів царського самодержавства і буржуазного Тимчасового уряду. Комісарів останнього замінили комісари Центральної ради — губернські та повітові; земські управи були перейменовані на народні управи, та й то лише номінально, бо фактично вони так і не проводили ніякої діяльності. Вони навіть не встигли замінити штампи Тимчасового уряду і вживали їх у своєму діловодстві. Особливістю їх діловодства є також те, що записи часто робились у справах попередників. Отже, в одній справі «співіснують» установи різних влад, створюючи певні труднощі при виявленні матеріалів. Науково-довідковий апарат наших державних архівів — картотеки, описи, путівники — дають змогу переборювати ці труднощі. Особливо виділено фонди колишніх Київського, Подільського і Полтавського губернських комісарів Центральної ради.

Значно більш архівних матеріалів залишилось від установ періоду гетьманщини на Україні (травень—грудень 1918 р.). «Уряд» генерала Скоропадського, спираючись на австро-німецькі окупаційні війська, активно підтримуваний російською буржуазією, старим чиновництвом, угодівськими партіями, під українською вивіскою реставрував царську систему державного управління. Зокрема, за гетьмана Скоропадського широко розгорнула «діяльність», зберігши свої старі поліцейські функції, фабрична інспекція. В архівних матеріалах знайшли відображення страйків, повстання робітників і селян, каральні експедиції окупантів та їх ставлеників, всенародна боротьба проти них під керівництвом більшовиків.

Кайзерівська Німеччина розглядала окуповану нею Україну як свою житницю, тому питання заготівлі й експорту у Німеччину продовольчих продуктів і фуражу набували для неї особливого значення. Гетьманський «уряд» створив т. зв. «Державне хлібне бюро» з відгалуженнями у вигляді контор і агентств по всій Україні. Бюро було органом міністерства продовольчих справ і монополізувало заготівлю хліба й фуражу на українському ринку. Крім великого фонду «Державного хлібного бюро», є значно менші фонди його губернських контор і окремих агентств по Київській, Волинській, Чернігівській, Подільській, Харківській і Полтавській губерніях.

Масовим робітничим рухом проти австро-німецьких окупантів та їх маріонетки Скоропадського скористалась Директорія. Вона захопила владу, але ледве протрималась близько півтора місяця. Губернські, повітові і волосні комісари «УНР» замінили гетьманських старост. Спираючись на розгнущдану куркульсько-бандитську стихію, вони диктаторствували у межах своєї території. Для вивчення цього періоду мають значення фонди комісарів УНР, з яких найбільш зберігся фонд Харківського губернського комісара УНР. Містять цінні дані також матеріали повітових та волосних народних управ.

Найменш залишилось матеріалів за період денікінщини. «Уряд» генерала Денікіна, як відомо, намагався, реставрувати царську систему управління. Денікінці розробили і здійснювали «Тимчасове положення про громадянське управління», яке відновлювало адміністративні установи 80—90 років XIX ст. Знову з'явилися на Україні генерал-губернатори, губернатори, повітові начальники, станові пристави.

У містах під назвою «Правила про спрощене управління міським господарством» було запроваджене «городове положення» 1892 р. У селах і волостях діяло «Положення про сільський стан» з старостами в селах, старщинами у волостях, волосними сходами й волосними правліннями. Територія України була поділена на три області: Київську, до якої входили Київська і Чернігівська губернії; Харківську — вона охоплювала Катеринославську, Полтавську і Харківську губернії; Новоросійську, що складалась з Таврії та Херсонщини. На чолі кожної з областей стояв головноначальствуючий з управлінням при цьому, що мав необмежені цивільні й військові права.

Денікінські установи, покликані реалізувати білогвардійську програму реставрації капіталізму і самодержавних порядків у нашій країні, відбили у своєму діловодстві цю програму та шляхи її здійснення. В українських державних архівах збереглися, хоча в незначній кількості, фонди денікінських комісій по ліквідації продовольчих органів і земельних управ; дійшли до нас також матеріали волосних правлінь і сільських старост, військово-польових судів і сулово-слідчих комісій. Наприклад, у Луганському облдержархіві є накази денікінського начальника гарнізону Луганська про оголошення військового стану у місті, про віддання до суду громадян, що не здали зброї і були обвинувачені у належності до більшовицьких організацій і в службі у Червоній Армії.

Велика Жовтнева соціалістична революція мала великий вплив і на посилення боротьби трудящих Західної України за своє соціальне й національне визволення. Про це свідчать документальні матеріали державних архівів західних областей УРСР.

У фондах воеводства, старост, судів, поліції відбито проникнення ідей Великого Жовтня на землі Західної України, боротьбу трудящих за возз'єднання з УРСР. Є дані про підпільну діяльність комуністичних організацій і комсомолу, про розповсюдження революційних листівок, відозв, радянської літератури, про жовтневі і першотравневі демонстрації.

В ЦДАЖР УРСР зберігаються матеріали про встановлення Радянської влади в ряді повітів Галичини в 1920 р. у державному архіві Ровенської області — документи про встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1920 р., про дії партизанів у тилу білополяків. По матеріалах Ізмаїльського держархіву можна дослідити вплив Жовтневої революції на народні маси Бессарабії, зокрема на їх боротьбу проти румунських окупантів в Аккерманському та Ізмаїльському повітах. У фонді Аккерманської поліції є огляди подій, зв'язаних з виникненням і діяльністю в Румунії комуністичних організацій, є їх листівки, прокламації. У Чернівецькому обласному державному архіві зберігаються матеріали з історії революційного руху в 1917—1920 рр., серед них справи судових процесів над комуністами, газети й відозви крайового комітету Компартії і Комсомолу Буковини. Про революційні виступи трудящих Закарпаття під впливом Жовтневої революції, їх боротьбу в період Угорської Радянської Республіки розповідають документи Закарпатського обласного державного архіву та його філіалу в Мукачеві.

Історики-архівісти УРСР провели велику роботу по ліквідації наслідків гітлерівського вандалізму в нашому архівному господарстві, по збиранню й поповненню зруйнованих фондів, зокрема в західноукраїнських архівах. Робота тут ускладнювалась своєрідністю діловодної системи колишніх польських, румунських, чеських та угорських установ.

Документальна база державних архівів УРСР, незважаючи на втрату багатьох матеріалів під час громадянської і Великої Вітчизняної воєн, все ж дає можливість докладно вивчити героїчну боротьбу за перемогу й зміцнення Радянської влади на Україні.

А. Й. ГРІНБЕРГ

## ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ НА УКРАЇНІ

Українські радянські історики завжди приділяли значу увагу вивченню героїчного минулого західних і південних слов'ян, зокрема братнього болгарського народу. Ця увага надзвичайно посилювалась після переможного завершення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Справа, звичайно, не тільки в тому, що всі слов'янські народи, в тому числі й український, зв'язані спільністю походження, територіальним сусідством, близькістю мови й культури. Справа, передусім, полягає в тому, що Радянській Союз і його складова та невід'ємна частина — Українська РСР, — а також Народна Республіка Болгарія, Польська Народна Республіка, Чехословацька Соціалістична Республіка є членами могутньої світової соціалістичної системи, твердо і певнено йдуть вперед шляхом будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства.

Вивчення історії та пропаганда досягнень південних і західних слов'ян, які після другої світової війни повалили владу капіталістів та поміщиків і нині успішно будують нове, світле життя, є одним з важливих засобів виховання трудящих в дусі життєдайної дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. А саме ці питання виховання набувають зараз, як підкреслюється в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, сваленій історичним XXII з'їздом КПРС, особливо великого значення.

В цьому повідомленні автор має намір розповісти про стан болгаристики на Україні на сучасному етапі. На жаль, обмежені рамки повідомлення не дали змоги докладно проаналізувати зміст кожної з праць, присвяченої в тій чи іншій мірі історії Болгарії.

Мабуть, найбільш значними центрами болгаристики, які історично склалися протягом багатьох минулих десятиліть, є Харків і Одеса. Потім слід назвати Київ, де велика робота по вивченню минулого болгарського народу провадиться протягом післявоєнного періоду в Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, а також в Інституті історії Академії наук Української РСР, де ось уже більше дванадцяти років існує спеціальний Відділ історії країн народної демократії. Нарешті, деякими питаннями болгаристики займаються також у Львові, на історичних кафедрах Львівського ордена Леніна державного університету ім. І. Я. Франка, і в деяких інших містах Радянської України.

Які ж проблеми історії Болгарії найбільше цікавлять українських славістів?

У цьому відношенні однією з найголовніших проблем є будівництво соціалізму в Народній Республіці Болгарії. З праць, що висвітлюють цю проблему, слід назвати книгу кандидата філософських наук, доцента Харківського театрального інституту М. О. Добруска іна «Культурное строительство в народной Болгарии», яка вийшла

з друку в Москві кілька років тому<sup>1</sup>. Автор використав документи уряду і ЦК Компартії Болгарії, наукові і публіцистичні статті болгарських дослідників та літературних і театральних критиків. Його книга містить такі розділи, як «Розвиток народної освіти і науки», «Піднесення реалістичної літератури і мистецтва», «Культурно-освітні заклади — вогнища комуністичного виховання мас», «Створення нової, народної інтелігенції». Познайомившись з книгою, читач дістане уявлення про культурне життя братньої Болгарії, побачить, як під керівництвом Комуністичної партії розвивається й інші соціалістична культура, яка стала справжнім надбанням народу.

Соціалістичний період в історії болгарського народу висвітлюється в науково-популярній праці доцента кафедри новітньої історії та міжнародних відносин Київського університету, відомого болгариста В. А. Жебокрицького «Народна Республіка Болгарія»<sup>2</sup>.

Цей же період є предметом дослідження цілого ряду кандидатських дисертацій, захищених у свій час українськими істориками. Так, тема захищена в 1954 р. дисертації харків'янина Г. М. Попова — «Боротьба Болгарської Комуністичної партії за піднесення культурного рівня трудящих мас (1949—1952 рр.)». На матеріалах дисертації ним опубліковано статті «Боротьба Болгарської Комуністичної партії за перетворення в життя ленінського вчення про культурну революцію (1949—1952 рр.)», «Боротьба Болгарської Комуністичної партії за створення соціалістичної, народної інтелігенції (1949—1953 рр.)»<sup>3</sup> та ін.

До речі, відзначимо, що Г. М. Попов опублікував кілька праць також з інших питань історії Болгарії. Зокрема, він є автором наукових статей «Велика Жовтнева соціалістична революція і визволення болгарського народу від імперіалістичної залежності і капіталістичного рабства», «Вплив першої російської революції на піднесення революційного руху в Болгарії в 1905—1907 рр.» і написаної спільно з Г. Д. Гордановим статті «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на перетворення Болгарської соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) в Комуністичну партію»<sup>4</sup>.

Впливові досвіду Комуністичної партії Радянського Союзу на соціалістичне будівництво в Народній Республіці Болгарії присвячена кандидатська дисертація киянина М. М. Липовченка «Використання досвіду КПРС Комуністичною партією Болгарії в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію (1948—1953 рр.)», захищена в 1956 р. Автор, який першим з радянських дослідників використав матеріали обласних газет Болгарії, показав передумови індустріалізації країни, методи і темпи її здійснення, розкрив питання про кадри як неодмінну умову проведення індустріалізації, відобразив зв'язки радянських і болгарських передовиків виробництва, розповів про всі її канали, якими відбувалась передача передового виробничого досвіду. Один з розділів дисертації був свого часу опублікований<sup>5</sup>.

Ідеологічна робота в народній Болгарії розглядається в захищеній у 1955 р. кандидатській дисертації викладача Харківського політехнічного інституту М. І. Ледьובה «Значення досвіду і допомоги КПРС в підвищенні ідейно-політичного рівня роботи Болгарської Комуністичної партії (1948—1952 рр.)». Ним же написана стаття «Боротьба Болгарської компартії за здійснення ленінського кооперативного плану (1948—1952 рр.)»<sup>6</sup>.

Соціалістичні перетворення в країні досліджуються в кандидатській дисертації викладача одного з вузів м. Одеси Г. Г. Обручкова «Болгарська Комуністична партія в боротьбі за утвердження режиму народної демократії (9 вересня 1944—1947 рр.)», яка була захищена в 1955 р. На матеріалах дисертації ним написана стаття «Характер і деякі особливості народно-демократичної революції в Болгарії»<sup>7</sup>.

В ряді кандидатських дисертацій предметом дослідження є дружні відносини Радянського Союзу і народної Болгарії, які, як і взагалі відносини між соціалістичними

<sup>1</sup> М. Е. Добрускін, Культурное строительство в народной Болгарии, М., 1957.

<sup>2</sup> В. А. Жебокрицький, Народна Республіка Болгарія, К., 1959.

<sup>3</sup> Див. «Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова», вып. 4, Харьков, 1960; «Труды кафедр истории КПСС и диалектического и исторического материализма Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», т. 4, Харьков, 1957.

<sup>4</sup> Див. «Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», т. 88, «Труды кафедры истории КПСС», т. 6, Харьков, 1957; «Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», т. 66, «Труды кафедры марксизма-ленинизма», т. 2, Харьков, 1956; «Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», т. 88, «Труды кафедры истории КПСС», т. 6, Харьков, 1957.

<sup>5</sup> М. М. Липовченко, До питання про впровадження радянського виробничого досвіду в болгарській промисловості, «Наукові записки Київського державного університету», т. XVI, вип. XII, «Історичний збірник», № 10, К., 1957.

<sup>6</sup> Див. «Сборник научных работ кафедр истории КПСС вузов г. Харькова», вып. 4, Харьков, 1960.

<sup>7</sup> Див. «Труды Одесского технологического института», т. 12, Одесса, 1958

країнами, являють собою зразок нових, справді братерських, досі невідомих історії людства відносин. Так, тема дисертаційної праці секретаря Київського обкому КП України В. О. Бойченка — «Радянсько-болгарські відносини (1944—1952 рр.)». Ця праця, захищена в 1954 р., написана на основі радянської та іноземної, передусім болгарської, літератури, матеріалів Організації Об'єднаних Націй та її різних комісій, а також матеріалів Міністерств закордонних справ Союзу РСР і Української РСР.

Через два роки на подібну тему захистив дисертацію викладач Харківського юридичного інституту С. М. Володарський. Назва його праці — «Радянсько-болгарські відносини в період становлення народної демократії і будівництва основ соціалізму в Болгарії (1944—1952 рр.)».

Вивчення дружніх зв'язків Радянської України з зарубіжними соціалістичними країнами, зокрема з Болгарією, триває й зараз. В книзі директора Луганського педагогічного інституту кандидата історичних наук В. Г. Пичугина<sup>8</sup> розповідається про економічне співробітництво підприємств Донбасу з країнами народної демократії в цілому. Приблизно ті ж самі питання висвітлюються в науковій статті того ж самого автора, опублікованій на рік раніше<sup>9</sup>. Над питаннями економічного і науково-технічного співробітництва Радянського Союзу і Народної Республіки Болгарії працює доцент кафедри історії КПРС Дніпропетровського медичного інституту кандидат історичних наук Е. М. Максарова.

Група наукових співробітників Відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР (доктор історичних наук І. М. Мельникова, кандидат юридичних наук І. Ф. Євсєєв, кандидати історичних наук В. І. Қлоков, І. М. Кулнич, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс і автор цих рядків) ще цього року має завершити роботу над великою колективною монографією «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (обсяг — 30 друк. арк.). В ній значне місце буде відведено українсько-болгарським політичним, економічним і культурним зв'язкам.

Друга проблема, яка привертає увагу українських радянських істориків, охоплює дуже важливий період в історії Болгарії — другу світову війну. Саме їй присвячена монографія доцента кафедри історії КПРС Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова І. В. Ганевича «Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.)»<sup>10</sup>.

Автор докладно розглядає основні етапи збройної боротьби болгарського народу, показує переростання її в масове народне повстання, яке завершилося перемогою, розкриває керівну роль Болгарської Комуністичної партії як натхненника й організатора збройної боротьби, значення перемог Радянської Армії для її розвитку, для зміцнення братньої бойової дружби між болгарським і радянським народами. І. В. Ганевич спростовує облудні твердження югославських ревізіоністів і буржуазних істориків про те, що соціалістична революція, мовляв, не мала місця в таких країнах, як Болгарія, Польща та Чехословаччина.

Книга І. В. Ганевича була позитивно зустрінута як радянською, так і болгарською громадськістю. Про це свідчать рецензії, які з'явилися в періодичній пресі СРСР і Болгарії<sup>11</sup>. Високу оцінку книзі І. В. Ганевича дав, зокрема, відомий болгарський вчений професор Веселин Хаджиниколов. Ця книга, писав він на сторінках болгарського журналу «Исторически преглед», «має значення не тільки як корисний вклад у нашу марксистську історіографію періоду новітньої історії, вона є одним з численних культурних факторів, які зміцнюють і загартовують нерушиму і вічну болгаро-радянську дружбу»<sup>12</sup>.

І. В. Ганевич представив свою книгу на захист як докторську дисертацію. Вчена рада Відділу суспільних наук АН УРСР, де в жовтні 1961 р. відбувся прилюдний захист, одностайно присудила І. В. Ганевичу вчений ступінь доктора історичних наук<sup>13</sup>. Крім згаданої монографії, І. В. Ганевич опублікував також ряд наукових статей у «Наукових записках Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова» і «Українському історичному журналі»<sup>14</sup>.

<sup>8</sup> В. Г. Пичугин, Плечом к плечу, Донешк, 1960.

<sup>9</sup> В. Г. Пичугин, К вопросу об экономических и научно-технических связях Донбасса со странами социалистического лагеря, «Научные записки Луганского педагогического института», т. X, вып. 2, Луганск, 1959.

<sup>10</sup> И. В. Ганевич, Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.), К., 1959.

<sup>11</sup> Див. Український історичний журнал, 1961, № 3; журн. «Исторически преглед», 1961, № 3; журн. «Българо-съветска дружба», 1961, № 19.

<sup>12</sup> Журн. «Исторически преглед», 1961, № 3, стор. 115.

<sup>13</sup> Див. Український історичний журнал, 1962, № 1, стор. 150.

<sup>14</sup> «Про участь болгарських трудящих у національно-визвольній боротьбі югославського народу (1941—вересень 1944 рр.)», «Український історичний журнал», 1958, № 2; «Збройне повстання 9 вересня 1944 р. у Болгарії», «Наукові записки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова», Одеса, 1956; «Борьба Болгарської

Національно-визвольного руху трудящих Болгарії в роки другої світової війни торкається в своїй монографії «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.)» і старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков<sup>15</sup>.

В роки Великої Вітчизняної війни автор цієї книги хоробро воював в рядах Радянської Армії і в партизанських загонах проти німецько-фашистських загарбників, за що був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Після війни він, як і мільйони радянських людей, повернувся до мирної праці, написав і захистив кандидатську дисертацію з історії партизанського руху на Україні. Будучи співробітником Інституту історії АН УРСР і в той же час беручи активну участь у діяльності Міжнародної Федерації борців Опору, він багато й наполегливо працював над вивченням боротьби народів Болгарії, Чехословаччини, Польщі в роки минулої війни, працював в архівах цих країн.

В своїй капітальній монографії, на яку вже з'явилися перші позитивні рецензії<sup>16</sup>, В. І. Клоков докладно аналізує форми й етапи руху Опору народів слов'янських країн, показує величезний вплив на його розвиток самовідданої боротьби радянського народу. Автор із знанням справи розповідає про боротьбу болгарського народу в 1941—1945 рр., зокрема про вересневе повстання 1944 р. Монографія В. І. Клокова представлена ним на захист як докторська дисертація.

Збрейна боротьба трудящих Болгарії за свою свободу і незалежність розглядається і в кандидатській дисертації доцента кафедри історії народів СРСР Київського державного університету І. А. Василенка «Визвольна боротьба болгарського народу проти фашизму в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», яка була захищена в 1948 р.

Наступна серйозна проблема, якою цікавляться українські історики,—це вплив Великої Жовтня на зростання революційного руху в Болгарії і участь болгарських трудящих у боротьбі за владу Рад на території колишньої царської Росії. Ця проблема знайшла своє відображення, зокрема, в науково-популярній брошурі старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. М. Куліничча «Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції»<sup>17</sup>, в згаданих вище наукових статтях Г. М. Полова, а також у захищеній в 1953 р. у Харкові кандидатській дисертації молодого болгарського вченого Г. Д. Гюрданова «Влияние Великой Жовтневої соціалістичної революції на перетворення Болгарської соціал-демократичної партії (тесняків) у Комуністичну партію та початок її більшовізації (1917—1923 рр.)».

Слід назвати ще одну працю, яка стосується цієї проблеми,—кандидатську дисертацію викладача Одеського університету М. Д. Дихана «Участь трудящих болгарів і гагаузів півдня Бессарабії у Великій Жовтневій соціалістичній революції і в боротьбі з інтервентами в 1917—1920 рр.», захищену влітку минулого року. Спираючись в основному на матеріали радянських армій, автор створив цікаве дослідження про боротьбу майже півміліонного населення болгарів і гагаузів разом з російським, українським, молдавським народами за перемогу соціалістичної революції.

«М. Д. Дихан вивчив і використав чимало багатих архівних матеріалів, які вперше пустив в науковий обіг,—говориться у відзиві Інституту історії Болгарської Академії наук на автореферат дисертації.—Це має велике значення для розробки питань, що викликають жвавий інтерес болгарських істориків, які працюють над цим періодом. Крім того, автор використав багато спогадів, що їх ми, болгарські історики, не мали можливості зібрати».

Необхідно додати, що М. Д. Дихан опублікував статтю, присвячену російсько-болгарським зв'язкам у галузі культури в другій половині минулого століття<sup>18</sup>, а також у болгарській пресі цілий ряд статей про болгарів—активних учасників Жовтневої революції і громадянської війни в нашій країні<sup>19</sup>.

Українські радянські історики займаються також розробкою окремих важливих тем з історії Болгарії періоду капіталізму і феодалізму. В цьому відношенні першим слід назвати доцента Київського університету В. А. Жебокрицького, який пра-

Комуністичної партії за революціонування армії», «Наукові записки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова», Одеса, 1961.

<sup>15</sup> В. І. Клоков, *Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.)*, К., 1961.

<sup>16</sup> Див. напр., «Український історичний журнал», 1961, № 5.

<sup>17</sup> І. М. Куліничч, *Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції*, К., 1957.

<sup>18</sup> «З історії розвитку російсько-болгарських культурних зв'язків в другій половині XIX ст.», «Праці Одеського університету», т. 148, «Збірник молодих вчених університету», вип. 1, Одеса, 1958.

<sup>19</sup> Див. журн. «Военно-исторически сборник», 1959, № 2; 1960, № 5; журн. «Исторически преглед», 1959, № 6; журн. «Българо-съветска дружба», 1960, №№ 10, 15, 20, 23; 1961, №№ 1, 4 та ін.

цює над згаданим періодом майже двадцять п'ять років. Відомо, що він є одним з авторів двотомної «Истории Болгарии», яка була підготовлена Інститутом слов'янознавства АН СРСР і одержала високу оцінку як радянської, так і болгарської наукової громадськості. До 75-річчя визволення Болгарії від турецького іґа він написав науково-популярну брошуру<sup>20</sup>.

В 1960 р. вийшла з друку перша частина його монографії «Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг.»<sup>21</sup> — результат багаторічної роботи автора. В книзі докладно висвітлюється розстановка сил на міжнародній арені, суть і специфіка балканської проблеми, місце і роль Болгарії в політиці імперіалістичних угруповань, які ворогували між собою, глибоко аналізується соціально-економічна структура болгарського села. Важливим моментом монографії є показ національно-визвольного руху на Балканах, дружби російського і болгарського народів. Згадана монографія, як одностайно відзначається в рецензіях<sup>22</sup>, є цінним вкладом в радянську і болгарську історіографію.

Логічним продовженням і завершенням названої праці є друга монографія В. А. Жебокрицького, яка найближчим часом вийде в світ у Видавництві Київського університету, — «Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг.». В цій великій (об'єм — близько 20 друк. арк.) праці розглядається, головним чином, зовнішня політика Болгарії, викривається політика імперіалістичних держав щодо Болгарії та інших балканських країн, дається оцінка значення першої балканської війни, показується вся складність боротьби між балканськими країнами, політика австро-німецького блоку, розрахована на розкол балканських країн і утвердження своїх позицій на Балканах, зокрема в Болгарії, зображується боротьба народних мас Болгарії і партії тесняків, які викривали загарбницьку політику імперіалістичних країн. Вперше в радянській історіографії показується наростання незадоволення і боротьба в армії проти політики правлячої верхівки, солдатські виступи проти цієї політики, аналізується внутрішнє становище країни і політика Ватикану та католицької церкви щодо Болгарії. Перу В. А. Жебокрицького належить також цілий ряд статей, опублікованих в різних Наукових записках та спеціальних журналах<sup>23</sup>.

Особливо необхідно підкреслити ту обставину, що в післявоєнні роки під безпосереднім керівництвом В. А. Жебокрицького в Києві вирости кадри молодих, здібних болгаристів. Одним з них є старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. М. Кулінич. Захистивши кандидатську дисертацію на тему: «Становище і боротьба робітничого класу Болгарії на початку ХХ ст. (1908—1912 рр.)», він опублікував на її матеріалах цілий ряд статей<sup>24</sup>. Крім того, ним написана стаття про революційний рух у Болгарії під впливом Великого Жовтня<sup>25</sup>. Він же планує роботу «Політика Німеччини щодо Болгарії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.».

Плідно працює в галузі болгаристики і інший учень В. А. Жебокрицького — доцент Київського університету А. К. Мартиненко, який в 1953 р. захистив дисертацію на тему: «Російсько-болгарські відносини 1908—1912 рр.». Значну частину його дисер-

<sup>20</sup> В. А. Жебокрицький, Роль Росії у визволенні Болгарії від турецького іґа, К., 1953.

<sup>21</sup> В. А. Жебокрицький, Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг., К., 1960.

<sup>22</sup> Див. журн. «Вопросы истории», 1961, № 4; журн. «Новая и новейшая история», 1961, № 3; «Український історичний журнал», 1961, № 1; журн. «Исторически преглед», 1961, № 4.

<sup>23</sup> Див. напр., «Внутрішнє становище Болгарії після Балканських воєн», «Український історичний журнал», 1958, № 1; «З історії виникнення Балканської війни 1912 р.», «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 4, К., 1952; «Утворення Балканського союзу», «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 5, К., 1953; «Дипломатія імперіалістическої Германи в зв'язі с возникновением Балканской войны 1912 г.», «Исторический сборник Киевского государственного университета», К., 1949; «Деякі питання історії південних слов'ян в творчості Івана Франка», «Наукові записки Київського державного університету», т. XV, К., 1956; «Економічне становище Болгарії напередодні Балканських воєн 1912—1913 рр.», «Вісник Київського державного університету (Серія історії і філософії)», № 1, К., 1958; та ін.

<sup>24</sup> «Вплив першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії», «Революція 1905—1907 рр. на Україні, Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 6, К., 1955; «До питання про розповсюдження в 1912 р. більшовицьких газет «Звезда» та «Невская звезда» в Болгарії», «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, К., 1957; «Робітничий рух в Болгарії в 1908—1912 рр.», «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 12, К., 1958.

<sup>25</sup> «Розвиток революційного руху в Болгарії під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в 1917—1918 рр.», «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.)», Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 10, К., 1957.

тації вміщено у виданому в Москві збірнику статей і «Українському історичному журналі»<sup>26</sup>.

Питання історії Болгарії частково висвітлюються в книзі старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Ю. О. Боева «Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни»<sup>27</sup>, написаній під керівництвом також В. А. Жебокрицького. В цій книзі проаналізовано економічні позиції Франції на Балканах, зокрема в Болгарії, показано, як французькі монополії використовували інтенсивну підготовку правлячих кіл Болгарії до війни, викриваються складні дипломатичні махінації болгарського уряду, які провадилися в тісному зв'язку з урядами великих держав. Критичний огляд використаних автором джерел і літератури з цієї проблеми вміщено в «Наукових записках Інституту історії АН УРСР»<sup>28</sup>.

Крім згаданих вище питань, в Інституті історії АН УРСР розробляються ще й інші. Так, наприклад, завідуючий відділом кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко займається дослідженням політичних, економічних і культурних відносин України з південнослов'янськими країнами в XVII—XVIII ст.

Аспірант П. С. Сохань, який ще до вступу в аспірантуру займався вивченням теоретичної спадщини і революційної діяльності видатного діяча болгарського й міжнародного робітничого і комуністичного руху Георгія Дмитрова<sup>29</sup>, підготував до друку книгу про життя й діяльність великого сина болгарського народу (обсяг — 10 друк. арк.). Зараз він працює над вивченням болгарсько-російських і болгарсько-українських революційних зв'язків у 1907—1919 рр.

Велика робота по вивченню історії Болгарії періоду капіталізму проводиться не тільки в Києві, а й у Харкові. Протягом цілого ряду років успішно працює в цій галузі відомий болгарист доцент Харківського університету С. І. Сідельніков. Його наукові інтереси зосереджені на історії національно-визвольного руху болгарського народу 60-х — першої половини 70-х рр. минулого століття.

Значний науковий інтерес становить його монографія, присвячена родоначальнику і першому ідеологу революційної боротьби болгарського народу Г. С. Раковському<sup>30</sup>. На підставі великої кількості першоджерел і критичного використання існуючої літератури автор докладно зобразив життя і діяльність зачинателя болгарської революційної преси, публіцистики й поезії, видатного революціонера. Книга С. І. Сідельнікова позитивно зустрінуто науковою громадськістю<sup>31</sup>.

Протягом останніх років С. І. Сідельніков надрукував цілий ряд статей, що мають дослідницький характер і висвітлюють вибрану ним і згадану вище проблему. Це, передусім, опубліковані в Москві статті «К вопросу об оценке идеологии Г. С. Раковского»<sup>32</sup> і «Взгляды Васила Левского на всенародное вооруженное восстание в Болгарии в 60-х — начале 70-х гг. XIX в.»<sup>33</sup>, а також цілий ряд статей у харківських виданнях<sup>34</sup>. Крім того, деякі його статті були опубліковані в Болгарії<sup>35</sup>.

С. І. Сідельніков, як і В. А. Жебокрицький в Києві, доклав багато зусиль для виховання в Харкові молодих кадрів болгаристів. Говорячи про них, ми маємо на увазі нині завідуючого кафедрою історії КПРС Харківського інженерно-будівельного інституту доцента П. Т. Рушенка, який в свій час захистив дисертацію з історії

<sup>26</sup> «Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г., «Из истории русско-болгарских отношений. Сборник статей», М., 1958; «З історії російсько-болгарських відносин у 1909—1910 рр.», «Український історичний журнал», 1959, № 3.

<sup>27</sup> Ю. О. Боев, Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни, К., 1958.

<sup>28</sup> Див. «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, К., 1957.

<sup>29</sup> Див., напр., журн. «Вопросы истории», 1958, № 9.

<sup>30</sup> С. І. Сідельніков, Болгарський революціонер Георгій Раковський, Харків, 1959.

<sup>31</sup> Див., напр., журн. «Исторически преглед», 1961, № 3; журн. «Славяни», 1960, № 8.

<sup>32</sup> «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», т. 32, М., 1961.

<sup>33</sup> Журн. «Научные доклады высшей школы, Исторические науки», 1960, № 1.

<sup>34</sup> Див., напр., «Початок революційної діяльності Васила Левського», «Наукові записки Харківського державного університету», т. 100, «Труди історичного факультету», т. 7, Харків, 1959; «Начало революционной деятельности Г. С. Раковского», «Ученые записки Харьковского государственного педагогического института», т. XIX, Харьков, 1957; «Селянські повстання в 1841 і 1850 рр. в Болгарії», «Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту», т. XV, Харків, 1954; «Національно-визвольний рух болгарського народу в 50-х і першій половині 60-х рр. XIX ст.», «Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту», т. XII, Харків, 1951; та ін.

<sup>35</sup> Див. журн. «Исторически преглед», 1960, № 6; 1959, № 6; журн. «Философская мысль», 1960, № 3.

антифашистського збройного повстання 1923 р.<sup>36</sup> До того ж він опублікував статтю «Соціально-економічне становище і революційна боротьба болгарського робітничого класу на початку ХХ ст. (1904—1914 рр.)»<sup>37</sup>.

Успішно працює в галузі вивчення історії Болгарії періоду капіталізму молодий викладач одного з вузів Харкова кандидат історичних наук Г. Й. Чернявський. Він є автором виданої в Софії цікавої і змістовної книги про боротьбу Болгарської Комуністичної партії за створення робітничої молодіжної спілки Болгарії (1926—1929 рр.) і кількох статей з цього та інших питань<sup>38</sup>.

Російсько-болгарській відносини періоду турецького панування досліджує харків'янин М. П. Підлесний. В процесі роботи над кандидатською дисертацією він написав статті «Квітневе повстання 1876 р. у Болгарії»<sup>39</sup> і «Ставлення революційного народництва Росії до квітневого повстання в Болгарії»<sup>40</sup>. Довгий час вивчала діяльність відомого болгарського історика і громадського діяча Марина Дринова, який протягом багатьох років був професором Харківського університету, І. С. Ільчук. В результаті вона написала і захистила кандидатську дисертацію, присвячену М. Дринову.

Говорячи про дослідження періоду капіталізму, необхідно назвати ще цілий ряд імен українських істориків, які працюють в Одесі, Львові і Донецьку. З одеських вчених слід згадати молодого історика, наукового співробітника Одеського обласного державного архіву А. Д. Бачинського, який успішно працює в галузі російсько-болгарських і українсько-болгарських зв'язків кінця ХІХ — початку ХХ ст. Так, у співавторстві з М. Д. Диханом він опублікував статті «Діяльність болгарських інтернаціоналістів на півдні України в 1919 р.»<sup>41</sup>, «З історії українсько-болгарських революційних зв'язків у 80-х рр. ХІХ ст.»<sup>42</sup>, «Документи про перебування Г. С. Раковського в Одесі»<sup>43</sup>.

В Одесі також працюють доцент В. А. Алексеев-Попов, кандидат історичних наук Т. Е. Самборська, А. З. Яровий та ін. У Львові історією Болгарії займаються доценти О. С. Бейліс, Б. І. Распутніс, В. П. Чорній. Останнім написана стаття «Болгарська еміграція в період підготовки квітневого повстання 1876 р.»<sup>44</sup>. Питання соціально-економічної історії Болгарії періоду капіталізму досліджує С. Ш. Грінберг (Донецьк), автор статті «Внешнеполитическая ориентация Болгарии в 1912—1914 гг.»<sup>45</sup>.

Слід окремо сказати, що питання історії болгарського народу знаходять місце на сторінках «Українського історичного журналу». Зокрема, в журналі виступали із статтями болгарський дослідник Петко Атанасов, українські історики В. А. Жебокрицький, І. В. Ганевич, С. І. Сідельников, А. К. Мартиненко, Г. Й. Чернявський та ін. Журнал регулярно вміщує рецензії на праці з історії Болгарії.

Окремі теми з героїчного минулого болгарського народу часто фігурують на наукових конференціях і сесіях, які проводяться на Україні. Саме так було на останній, ІV республіканській конференції славистів в Одесі (жовтень, 1961 р.).

Як видно з цього повідомлення, на Україні проводиться значна робота по вивченню історії Народної Республіки Болгарії. Однак не всі вузлові проблеми вивчаються з належною глибиною. Зокрема, нам здається, що варто було б більше приділяти уваги дослідженню соціалістичного періоду в історії Болгарії, протягом якого в країні сталися грандіозні зміни, впливові Великого Жовтня на піднесення революційного руху в Болгарії, а також революційним зв'язкам між трудящими масами Росії, в тому числі й України, з Болгарією.

Немає ніякого сумніву в тому, що українські радянські історики, натхненні історичними рішеннями ХХІІ з'їзду КПРС, і далі наполегливо працюватимуть над вивченням минулого братнього болгарського народу, внесуть гідний вклад у радянську болгаристику.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

<sup>36</sup> Основний її зміст викладено в статті «Народне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії», «Наукові записки Станіславського педагогічного інституту, Історична серія», вип. 2, 1957.

<sup>37</sup> Там же.

<sup>38</sup> «Возникновение и развитие пролетарского молодежного движения в Болгарии (1903—1939 гг.)», «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», т. XV, М., 1957; «Судьбы русской белоэмиграции в Болгарии» (у співавторстві з Д. Даскаловим), журн. «История СССР», 1961, № 1.

<sup>39</sup> «Наукові записки Полтавського педагогічного інституту», т. 11, 1959.

<sup>40</sup> «Наукові записки Харківського державного університету», т. 100, «Труди історичного факультету», т. 7, Харків, 1959.

<sup>41</sup> «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР», 1959, № 2.

<sup>42</sup> Журн. «Известия на Институт на истории на БКП», 1959, № 6.

<sup>43</sup> Журн. «Военно-исторически сборник», 1959, № 1.

<sup>44</sup> «Питання загальної історії», Львів, 1959.

<sup>45</sup> «Славянский сборник», М., 1947.

# ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

## БЕЗПРИКЛАДНИЙ ГЕРОЇЗМ

Багато в Криму ходить легенд про Аджимушкайські катакомби, про трагічну історію підземного гарнізону, який протягом кількох місяців першого періоду Великої Вітчизняної війни, незважаючи на відсутність необхідних умов для життя, вів у каменоломнях нерівну боротьбу з гітлерівськими загарбниками. Проте ця історія ще мало відома, мало досліджена і майже не висвітлена в літературі. Кілька газетних статей, невеликі виставки документів і фотографій у Кримському обласному і Керченському музеях — ось і все, що розповідає про цей безприкладний подвиг радянських патріотів. Ця героїчна сторінка Вітчизняної війни, сповнена трагізму, відваги і мужності, повинна привертнути увагу істориків, письменників, художників.

Невелике селище Аджимушкай (нині Партизани) розташоване недалеко від Керчі і має славне минуле. З давніх часів тут, на узбережжі, живуть каменярі, робітники і рибалки. Не одне століття, застосовуючи прості знаряддя, аджимушкайські каменярі добували камінь — черепашник, з якого побудовано Керч — велике індустріальне місто з промисловими підприємствами, громадськими будинками, культурно-освітніми установами. З аджимушкайського каменя споруджено будівлі багатьох міст, районних центрів і селищ Криму.

З роками катакомби розширювались. Нескінченні лабіринти тунелів з похмурими закутками галерей і коридорів тягнулись на кілька кілометрів в усі боки, створюючи підземне місто.

В грізному 1905 р., коли по імперії Романових прокотилась хвиля революції, в підземеллі Аджимушкай більшовики друкували листівки, які закликали на боротьбу з царизмом. У буремному 1918 р. тут від білогвардійських банд переходувалися сотні трудящих Керчі. В тяжкі дні Великої Вітчизняної війни звідси виступили на боротьбу з підступним ворогом радянські воїни, партизани, жителі навколишніх міст і сіл.

У травні 1942 р. після запеклих боїв переважаючі сили ворога, прорвавши оборону на Акмонайських позиціях, попрямували до Керченської протоки. На катерах, самохідних баржах, рибальських човнах і підручних засобах радянські військові частини переправлялися на Тамань. Відхід прикривали підрозділи 1-го фронтового запасного полку і 83-ї бригади морської піхоти. Обходячи шляхи, які вдень і вночі бомбардувала фашистська авіація, через поля і низини між Чорним і Азовським морями радянські війська відходили до Керчі. Скупченість військ, нестача переправних засобів, безперервний вогонь ворога робили відхід тяжким. Деякі військові підрозділи були відрізані від переправ і знекровлені. Опинившись в оточенні, вони спустились в каменоломні. Разом з військовими частинами тут опинились поранені і хворі, що не встигли евакуюватися раніше, а також кілька сот мирних жителів — жінок, дітей, стариків, які ховались від бомбардувань і обстрілу фашистів. Усього в темному, сірому підземеллі зібралось кілька тисяч людей.

Каменоломні перетворились у підземну фортецю. Тут було створено штаб оборони, три батальйони, підрозділ охорони. Підземний гарнізон очолив полковник П. М. Ягупов — енергійна, рішуча людина. Заступником його став полковник Ф. О. Верушкін; командиром підземної оборони — І. П. Парахін — людина хоробра, з незламною волею; старший лейтенант Сидоров очолив штаб. На чолі батальйонів стали підполковник Бурмін, майор Панков і старший лейтенант Поважний. При вході в каменоломні були виставлені бойові групи, озброєні танковими кулеметами, автоматами й гранатами. Кожен підрозділ мав визначену ділянку оборони. У зв'язківці знайшлась радіостанція, кілька польових телефонів, катушки кабеля. Між штабом і всіма батальйонами був встановлений зв'язок. Девізом підземного гарнізону стало: «Не пустити ворога в каменоломні, знищувати його».

Штаб оборони взяв на облік усю зброю, боеприпаси, продукти. Гірше всього було з продовольством. Раніш у каменоломнях містився військовий штаб, від якого за-

лишівся невеликий продовольчий склад: кілька бочок квашеної капусти і оселедців, кілька ящиків галет, кілька мішків цукру, трохи жирів і тютюну. Дуже мало було хліба і круп. Значно поповнилися запаси продовольства м'ясом коней, які були обачливо загані в каменоломні. Конина протягом тривалого періоду була основним продуктом харчування. Особливо загрозливим стало становище через відсутність медикаментів. У солдатів майже не залишилось індивідуальних пакетів, а поранених у підземеллі було багато. Незважаючи на всі труднощі, підземний гарнізон чинив гітлерівцям активний опір. З підземелля велась розвідка, робилися напади на фашистські підрозділи, що знаходились у навколишніх місцях.

Почалась тривала підземна оборона. Минали дні, тижні, пройшов місяць. Дедалі важче ставало з харчуванням. До мінімуму був скорочений денний раціон, на облік був кожний грам продуктів. Дійшло до того, що бійцям видавалось лише по дві ложки цукру або по пучку квашеної капусти на добу.

Посильну допомогу тим, що перебували у катакомбах, подавали керченські партизани. Вони інформували штаб оборони про становище в місті і навколишніх селах. З допомогою партизанів штаб склав детальну карту каменоломень, яка стала в нагоді в нерівній боротьбі з ворогом. Неодмінну послугу подав житель Аджимушкай партизан Ф. Данченко. Добре знаючи численні лабіринти катакомб, він разом з дванадцятирічним сином допомагав орієнтуватися під землею: давав поради, де краще розмістити дітей і жінок, госпіталі, куди відносити тіла померлих тощо. Дані про противника передавала штабу оборони шістнадцятирічна комсомолка Діна (прізвище її залишилось невідомим). Ця дівчина, ризикуючи життям, неодноразово пробиралась у каменоломні, приносячи цінні дані.

Становище в катакомбах дедалі погіршувалось. Особливо відчувалась нестача води. Тільки вночі можна було підійти до колодязя, що був поруч з катакомбами. Але незабаром фашисти виставили там охорону. Доводилось добувати воду з боєм. До колодязя пробиралась група бійців: одні вели вогонь, інші діставали воду. Проте від цього способу довелось відмовитись, бо гинуло багато людей. Тоді з катакомб до колодязя прорили підземний хід. Кілька днів користувались цим тунелем, але гітлерівці виявили підкоп, завалили його, а в колодязь накидали трупів. Поранені, хворі, жінки й діти страждали від голоду й спраги. Від виснаження вони не могли рухатися, щодня вмирали десятки людей.

...Йшов другий місяць підземного полону. В тунелях скупчилось багато трупів, а виносити їх було нікуди: мертвих нашівидку заривали в каміннях. Почалась масові захоронання. Люди гинули, але ті, що залишалися жити, продовжували чинити опір. Голодні, без води, виснажені й хворі, вони не здавалися ворогові. Комуністи намагались піднести моральний дух людей, показували приклад витримки і мужності. Особливо стійко тримався полковник Ягунов. Старший лейтенант запасу Ф. Казначеев, який залишився в живих, розповідає: «Навіть у найтяжчі хвилини Ягунов справляв незабутнє враження: вольовий, енергійний, вимогливий. Своїм бойовим виглядом він діяв магічно, заражав вірою в перемогу. Одного разу фашистські танки підійшли до катакомб. Гітлерівці були впевнені, що ми здамося в полон. Навіть екіпажі вийшли з машин. Ягунов наказав відкрити вогонь, і фашисти відступили!». «В інший раз,— згадує Ф. Казначеев,— щоб дістати хоч трохи продуктів, Ягунов організував нічну психічну атаку. З криком «ура!» воїни, ведучи автоматний вогонь, увірвались в розташування одного з місцевих гарнізонів. Операція була успішною: дістали продукти й воду. Поранені й хворі одержали збільшену порцію». Силу волі, невичерпну енергію і постійну турботу Ягунова про людей відзначає також лейтенант М. Єфремов, який пережив страхіття підземелля.

Відданість Батьківщині, незламну стійкість і мужність виявив у тяжких умовах підземної оборони старший батальйонний комісар І. П. Парахін. Коли в каменоломнях було прийнято по радіо повідомлення про відхід наших військ на півдні України, це справило гнітюче враження на багатьох. «Парахін замислився, — розповідає Казначеев,— але замислився лише на кілька секунд, потім упевнено сказав: «Нічого,— все-одно радянський народ перемаже фашистів. А поки що треба потерпіти, не падати духом. Будемо звідси бити ворога...»

Опір підземного гарнізону продовжувався. Штаб ні на хвилину не припиняв керівництва. Це був суворий час для Батьківщини. Гітлерівська армія просувалась вглиб країни, становище на фронтах було важким. Кожний розумів, що надіятися на швидкий вихід з підземелля не можна.

Людей мучила спрага, вода потрібна була пораненим, хворим, дітям. А її не було. Ягунов запропонував копати колодязь у катакомбах. Це була тяжка й тривала праця. Лопатами, штиками і ножами дробили камінь. Великою була радість людей, коли на дні глибокої ями вони побачили воду. Але незабаром інше лихо спіткало їх — вийшли продукти. По кілька діб люди нічого не їли. Штаб прийняв рішення: через дальні, зарослі бур'яном входи групи добровольців вийти з підземелля, пробратися в Аджимушкай і дістати продукти. Проте це виявилось неможливим: всі підступи до каменоломні фашисти замінували, обплели колючим дротом, посилено охороняли.

Йшов третій місяць життя й боротьби під землею. Фашисти сподівалися, що голод і хвороби зламають волю людей до опору. Але, вмираючи в катакомбах, радянські люди не просили пощади, не здавались, вони залишались вірними Батьківщині. Стійко переносячи всі труднощі й страждання, гарнізон жив, чинив опір, по силі й можливості знищував фашистських загарбників. Відбиваючи танкові атаки, мужні патріоти знищили кілька ворожих бойових машин. Тоді фашисти встановили проти кожного входу в катакомби гармати і систематично обстрілювали їх, але гарнізон продовжував жити. Тоді гітлерівці пішли на хитрощі. Якось, після невеликої підозрілої перестрелки на узбережжі до катакомб підійшла група людей у формі радянських солдатів і офіцерів. Ті, хто лежав за кулеметами, охороняючи входи до катакомб, почули російську мову: «Ми прорвалися визволити вас, виходьте швидше!» Це була провокація, і радянські воїни розгадали її. Тоді гітлерівці запропонували їм здатися, обіцяючи зберегти життя. Але ніхто не захотів залишити катакомби.

Фашисти вирішили будь-що знищити непокірних. Простукуючи зверху, вони відшукували пустоту під землею — тунелі й галереї, — пробивали над ними отвори, закладали туди вибухівку й підривали. Обвалювались великі ділянки катакомб, ховаючи під камінням десятки людей. Так було засипано і колодязь.

Проте фашисти і на цьому не заспокоїлись. Вони завалили й забили землею всі виходи з підземелля. У спеціально залишені отвори компресорами нагнітали хлор, а в пробиті зверху «вікна» закидали димові шашки. Тунелі й галереї почали наповнюватися газом і димом. Діти, жінки, поранені і хворі почали задихатись. Фашисти провели кілька таких газових атак, проте покорити обложених не змогли. 24 травня за наказом керівників оборони в ефір була передана радіограма: «Всім народам Радянського Союзу. Ми, підземний гарнізон поблизу Керчі, задихаємося від газів, але в полон не здаємося. Будемо оборонятися до останньої краплі крові. Полковник Ягунов».

У ті трагічні дні штаб оборони проявив виняткову організованість: людям були видані протигазы, для поранених і хворих виділили спеціальну галерею, в яку закрили доступ для газів. Камінням, шинелями, ватяними куртками перегородили шлях газам у відсіки, куди перейшли діти.

Підземний гарнізон продовжував жити, чинити опір фашистам, приковувати до себе чималу кількість гітлерівців.

В архівах Міністерства оборони СРСР зберігається донесення начальника Політичного відділу Приморської армії генерала Ємельянова в Головне політичне управління Радянської Армії, яке викриває звіряче обличчя фашизму. В ньому є виписка з щоденника політрука роти 83-ї бригади морської піхоти О. С. Серикова. Ось деякі місця з цього щоденника:

«24 травня. Груді мої щось здавило — дихати нічим. Недалеко чую страшний кашель, несамовитий крик жінки. Швидко зірвався з місця... Запалив недогарок свічки і все з'ясував. Недолюдки душать газами... Катакомби повні отруйного диму.

Пішов по галерії... На шляху мертві діти і жінки, які отруїлися. Чують крики, прокляття... Гинуть у муках, задихаються люди. Це скрізь: в кожній галереї і тунелі... Це жахлива жорстокість, варварське винищення беззахисних людей...

У нас немає води, а вона потрібна, щоб змочувати марлю. Через вологу легше дихати... Води немає жодної краплі... Давно закінчилися усі продукти, ми в суцільній темряві.

26 травня. Третій день ні краплі води, третій день душать газами. Доводиться лежати без їжі, лежати обличчям вниз, до землі. Смокчемо брудний холодний камінь пористих стін, щоб добути хоч краплю вологи... Навкруги муки й смерть, але ми беремося. Не здаємося. Не просимо пощади...

27 травня. За один день ми тільки на нашій території зарили 824 трупи. Те ж робилось і в інших підрозділах, і, мабуть, не менше, ніж у нас...

Трупи, виснажені діти, до кінця виплакані очі матерей, поранені. Тяжко, страшно незбагачено...» На цьому щоденник обривається.

Скупі архівні дані, листи учасників Аджимушкайської трагедії, розповіді місцевих жителів, що разом з воїнами були в катакомбах, частково відновлюють історію небаченого опору підземного гарнізону. Після визволення Керченського півострова катакомби обстежувались, робились розкопки галерей. Там було знайдено велику кількість людських скелетів у напівзгнилому військовому обмундируванні і цій вільному одязі, а також кілька великих могил, в яких поховано понад три тисячі чоловік. У кишенях загиблих знайдено комсомольські квитки, червоноармійські книжки, листи.

Лише недавно керченські школярі знайшли в каміннях напівзгнилий солдатський ботинок, в якому був список особового складу цілого взводу. Зазначена дата: «16.6.42», але хто залишився живим з цього підрозділу, поки що невідомо.

Свідки і учасники цієї історії повідомляють додаткові дані, надсилають документи, фотографії, які висвітлюють ці трагічні дні. Група офіцерів Сімферопольського гарнізону, учасників Великої Вітчизняної війни, — збираючи матеріал для книги «Боротьба за Крим у Великій Вітчизняній війні», одержала понад 150 спогадів і листів в

учасників боїв за кримську землю. Немало одержано листів і про бої за Керченський півострів. Пишуть учасники боїв, їх родичі, знайомі.

Радянські люди цікавляться долею учасників боротьби в Аджимушкайських катакомбах. Рідні хочуть знати правду і подробиці про загибель близьких, адже під тоннами кам'яної породи від голоду, отруйних газів, від снарядів і фашистських куль загинули сотні радянських воїнів, дітей, жінок. В Аджимушкайських катакомбах боролись люди з чистою совістю, вони не зганьбили честі воїна, гідність радянської людини, і їх імена повинні стати відомими народу.

Ф. А. ТРЕТЬЯКОВ

## СТОРІНКА АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ

Велика Вітчизняна війна була суворим випробуванням усього радянського народу. І це випробування він витримав з честю, довівши усьому світу, на що здатний народ, який пізнав щастя радісного життя, який захищає свою рідну Батьківщину. Радянські люди вірили в перемогу Радянського Союзу та його доблесної армії і вносили посильний вклад у наближення цієї перемоги. Навіть там, де, здавалось, неможливо було активно боротися проти фашизму, радянські патріоти знаходили різні форми й методи боротьби, згуртовували навколо себе всіх чесних людей світу і вказували їм шлях до визволення.

Про одну з підпільних антифашистських організацій, що діяла у фашистській Німеччині в період війни, я й хочу коротко розповісти. Весною 1942 р. разом з іншими мешканцями с. Римові Кариченці, Деражнянського району, Хмельницької області, гітлерівці вивезли мене на каторжні роботи в Німеччину. Незважаючи на нелюдські умови праці, постійну загрозу смерті, ми не скорились поневолювачам. Влітку 1942 р. я й ще п'ятеро радянських людей зібralися в парку на березі р. Мульти (м. Вурцей). Ми вирішили створити в глибокому тилу ворога штаб підпільної організації, навколо якого об'єднати інших антифашистів. За пропозицією М. Штурмаревича, найстаршого з нас, була затверджена така структура організації: штаб, кожний член штабу знаходив довірену людину — уповноважених штабу, які, в свою чергу, займались добором зв'язкових. Останні організували трійки, п'ятірки, десятки, двадцятки (в залежності від наявності людей). Отже, штаб проводив роботу через своїх уповноважених, а ті через зв'язкових керували низовими організаціями. Між членами штабу обов'язки були розподілені так: командиром групи опору став М. Кондратьєв — колишній моряк Чорноморського флоту, П. Шавров (мешканець м. Вітебська) був призначений редактором, М. Штурмаревич (Хмельницька область) відав пропагандою, З. Вольф (м. Волгоград) та В. Муравкін (прикордонник з Бреста) виконували різні доручення. Мене обрали комісаром групи. Пізніше до складу штабу ввійшов М. Стасюк (мешканець Ровенської області). Групу назвали «Іскрою». Хто запропонував таку назву — не пам'ятаю, здається, хтось з німецьких антифашистів.

Саботаж, поширення антигітлерівських листівок, виведення з ладу машин, допомога продуктами харчування й одягом радянським військовополоненим, псування зерна та інших сільськогосподарських продуктів, знищення складів — ось неповний перелік тих видів диверсійної роботи, що її проводила наша група.

У грудні 1942 р. нам вдалося встановити зв'язок з німецькими антифашистами в м. Вурцені, зокрема з тов. Адольфом Зайффертом (зараз живе в Німецькій Демократичній Республіці, працює бургомістром м. Вурцена). В с. Ротш (2 км від Вурцена) боровся проти фашизму тов. Петер Солекі. В с. Функцайн (15 км від Вурцена) працював у німецького поміщика поляк тов. Едвард Хойняк, який ще у 1940 р. створив групу опору, до якої входили поляки і французи. Після великої битви на Волзі ця група приєдналася до «Іскри», а Едвард Хойняк став керівником групи опору, що діяла в районі сіл Функцайн—Фалькінгайн. Група складалась переважно з поляків, французів, українців та німецьких антифашистів. Основним завданням її було доставити зброю і гроші, знищувати склади з продовольством і боеприпасами. Весною 1944 р. «Іскра» налічувала кілька сот членів. Крім того, тисячі співчуваючих на перший заклик готові були виступити проти фашизму.

Для налагодження зв'язку з іншими підпільними групами влітку 1944 р. я з допомогою німецьких антифашистів перевівся на роботу в Лейпціг, де було кілька сот тисяч іноземних робітників. В Лейпцігу було встановлено зв'язок з керівником німецького комуністичного підпілля Генріхом Зайделем. Тоді ж під його керівництвом готувалось повстання в Лейпцігу. За пропозицією Зайделя було вирішено зв'язатися з Москвою. З цією метою член штабу «Іскра» В. Муравкін мав поїхати в м. Ульм, а потім пробратися до Швейцарії, де зв'язатися з радянським посольством. Проте цей план не було здійснено, а Муравкін не повернувся. В жовтні 1944 р.

виконання цього завдання було доручено мені, проте в Швейцарію я пробратися не зміг, і зв'язок з Москвою не було встановлено.

З успішним наступом радянських військ боротьба антифашистів у тилу ворога посилилась. Дедалі частішими ставали випадки збройного нападу на гітлерівських офіцерів і чиновників. Особливо активною стала боротьба після виходу Радянської Армії на підступи до Одера. З фашизмом боролися різними шляхами навіть ті, що не входили в підпільні організації. На початку 1945 р. гестапо запідозрило мене та інших членів «Іскри» у спробі вбити начальника гестапо Фінстера. З допомогою німецьких антифашистів мені вдалося уникнути арешту і переїхати в Дрезден, а потім — у Хемніц (тепер Маркшадт). Звідти разом з чеськими друзями я перейшов кордон Чехословаччини. Перепусткою для нас було те, що я — з Радянського Союзу. Нас ховали від поліції, переправляли від села до села. В Малій Букові я зустрівся з групою радянських парашутистів, на базі якої незабаром було створено партизанське з'єднання «Смерть фашизму!» Тут я і зустрів закінчення війни.

Відтоді минуло шістнадцять років, але в пам'яті залишилися прізвища людей, які боролись проти фашизму в його власному лігві. Це активні учасники опору О. Гелевера, М. Куриленко, Н. Куриленко, В. Мелешко, Л. Мелешко, В. Яременко, Л. Сушко, Л. Безкровна та десятки інших юнаків і дівчат, жителів Березанського району, Київської області, а також жителів Летичівського району, Хмельницької області, — В. Мельник, Г. Трусь, С. Мельник, В. Токар, І. Бондар, В. Чернецький, А. Войчак. Проте багато прізвищ забуто або не було відомо за законом конспірації, а документів ніяких не збереглося. Багато фактів підпільної діяльності групи опору «Іскра» потребують перевірки, уточнення. Тому хотілося б, щоб учасники або свідки підпільної боротьби радянських людей в Вурцені, Лейпцигу, Дрездені, у селах Ройтин, Лейзенау, Фалькінгай, Функцайн та в інших містах і селах Німеччини відгукнулися і поділилися своїми спогадами в пресі, розповіли про нові факти боротьби радянських людей на території гітлерівської Німеччини.

В. А. ГУРЧЕНКО

## БОРІТЬБА З ГОЛОДОМ НА ОДЕЩИНІ

(1921—1922 рр.)

Відбудову народного господарства після закінчення громадянської війни та іноземної інтервенції Комуністичній партії доводилось здійснювати у складній обстановці: в 1921 р. Радянську країну спіткало стихійне лихо — неврожай. У 1921 р. посуха була ще більшою, ніж у 1920 р. Особливо великої шкоди завдав неврожай Поволжю, Криму, а також степовим губерніям України. В 1921 р. валовий збір хлібів у п'яти степових губерніях України становив лише 10% звичайного довоєнного збору. В цілому по Україні збір хлібів у 1921 р. дорівнював 25% довоєнної продукції зерна<sup>1</sup>. Понад 23 млн. населення потерпілих районів залишилися без хліба. Голод 1921 р. був прямим результатом відсталості Росії і розорення країни війною, інтервенцією та блокадою. «Це, — вказував В. І. Ленін, — тяжкий наслідок відсталості Росії і семирічної війни, спочатку імперіалістської, потім громадянської, яку нав'язали робітникам і селянам поміщики та капіталісти всіх країн»<sup>2</sup>.

Комуністична партія підняла на боротьбу з голодом весь радянський народ. Результати титанічної боротьби Комуністичної партії і Радянського уряду з голодом були відзначені у зверненні ВЦВК і ЦК Допомоги голодуючим за підписом М. І. Калініна. В ньому підкреслювалось, що в боротьбі з новим страшним ворогом — голодом — Комуністична партія спиралася на партійні, державні, профспілкові та інші організації і на всіх чесних громадян нашої країни. Це дало можливість уже на кінець літа 1922 р. зібрати по країні і відправити в голодуючі райони 14 900 тис. пудів насіння для сівби озимих, 38 938 тис. пудів — для ярової сівби і понад 4 млн. пудів насінної картоплі. Надіслано було близько 27 700 тис. пудів хлібопродуктів для державного постачання і харчування голодуючих. Для голодуючого населення організувалися громадські роботи: лісозаготівельні, меліоративні, кустарні, — на що було витрачено сотні мільярдів карбованців. З районів, охоплених голодом, було евакуйовано в урожайні райони близько 900 тис. дорослих і дітей. На всі державні потреби в голодуючі райони було надіслано близько 39 тис. млрд. крб.<sup>3</sup>

Крім великої державної допомоги, голодуючі одержали значну допомогу від робітників, службовців, червоноармійців і селян. На 1 вересня 1922 р. у фонд допомоги голодуючим було здано 7 244 700 пудів хліба, 3 100 229 пудів іншого продовольства та 7062 млрд. крб.<sup>4</sup>. Президія ВЦВК РРФСР винесла особливу подяку проф-

<sup>1</sup> «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 225.

<sup>2</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 463.

<sup>3</sup> Газ. «Известия» (Орган Одеського губкому КП(б)У) від 21 вересня 1922 р.

<sup>4</sup> Там же.

спілкам робітників і службовців, які зібрали близько чотирьох тисяч мільярдів карбованців, війнам Червоної Армії, які зібрали 500 тис. пудів хліба, селянам, які пожертвували 7,2 млн. пудів хліба. Президія ВЦВК РРФСР відзначила роботу профспілок залізничного і водного транспорту і винесла їм подяку за вчасну доставку насіння і продовольства в охоплені голодом райони і за успішний збір пожертввань серед водників і залізничників<sup>4</sup>. Були введені спеціальні податки, які дали 7 тис. млрд. крб. для допомоги голодуючим. З цієї ж метою були вилучені церковні цінності на суму 8 тис. млрд. крб.<sup>5</sup>

Організуючи всенародну допомогу голодуючим, Радянський уряд звернувся також по допомогу до міжнародного пролетаріату. Влітку 1921 р. за кордон були відіслані «Звернення до міжнародного пролетаріату» В. І. Леніна і телеграма О. М. Горького «До всіх чесних людей», що знайшли широкий відгук серед трудящих Заходу. Створений з ініціативи Комінтерну в серпні 1921 р. «Закордонний комітет для організації міжнародної допомоги голодуючим Радянської Росії» зібрав пожертви грішми і речами на суму 2,5 млн. доларів і на ці кошти послав у Радянську Росію 30 тис. т продуктів харчування<sup>6</sup>.

У квітні 1922 р. італійський пароплав «Амелькаре Чипріані» на кошти, зібрані з ініціативи комуністів італійськими робітниками, доставив в Одесу 3099 пудів дієтичного продовольства і медикаментів. Одеські робітники влаштували хвилюючу зустріч представникам італійського пролетаріату<sup>7</sup>. Сердечно зустріли робітники Миколаєва представників австрійського пролетаріату, які привезли для Миколаївщини 6195 пудів борошна<sup>8</sup>.

В поданні міжнародної допомоги голодуючим видатну роль відіграв Фрітгоф Нансен — знаменитий норвезький досліджувач Арктики, громадський діяч, людина великого серця. В найважчий період голоду місія Нансена подала допомогу 100 тис. голодуючих, доставивши у Поволжя 253 146 пудів продовольства<sup>9</sup>. З 1 квітня по 1 серпня 1922 р. вона доставила трудящим Одещини 249 тис. пайків, забезпечивши таким чином харчуванням на значний строк 145 тис. чоловік<sup>10</sup>.

Радянський народ і його уряд високо оцінили благородну діяльність Нансена. У відповідь на це Нансен писав М. І. Калініну: «Прошу передати голові ВЦВК Калініну мою величезну подяку за надзвичайно зворушливе привітання IX Всеросійського з'їзду Рад. Я щасливий, що завдяки багатьом благородним людям Західної Європи вдалося хоча б трохи допомогти лихові мільйонів робітників і селян Поволжя»<sup>11</sup>.

У січні 1923 р. Нансен відвідав Харків. Трудящі міста влаштували йому урочисту зустріч. Вітаючи друга Радянської країни від імені трудящих України, голова ВУЦВК Г. І. Петровський заявив: «В особі Нансена ми маємо не тільки великого гуманіста, який подав нам матеріальну допомогу, а й, перш за все, людину, що виступила проти наклепів і лицемір'я буржуазної Європи. Наше подорожчаче покоління ніколи не забуде, що у всій Європі знайшовся тільки один чоловік, професор Нансен, який сміливо підняв свій голос на захист Радянської Росії в один з найважчих періодів, пережитих нею»<sup>12</sup>.

В результаті героїчних зусиль Комуністичної партії, Радянської держави, всіх трудящих нашої країни, при матеріальній підтримці міжнародного пролетаріату голод було подолано: у неврожайних районах було успішно засіяно 10 480 тис. десятин землі<sup>13</sup>. Добрий урожай в країні в 1923 р. дав можливість ліквідувати тяжкі наслідки голоду.

Сучасні агресивні кола США — прибічники збереження «холодної війни» — часто люблять посылитися на допомогу радянським людям через Американську адміністрацію допомоги (АРА) під час жахливого голоду 1921—1922 рр. У серпні 1921 р. уряд РРФСР уклав угоду з адміністрацією АРА, згідно з якою остання мала подавати допомогу голодуючим. Однак діяльність АРА на радянській території часто була далека від благородних цілей. Представники АРА, прикриваючись благородною метою, намагалися проводити антирадянську агітацію, організувати контрреволюційні елементи для боротьби з Радянською владою, займалися розвідувальною діяльністю. Про це свідчить діяльність АРА в Одесі. Одеське відділення АРА почало свою

<sup>4</sup> Газ. «Известия» від 21 вересня 1922 р.

<sup>5</sup> Там же.

<sup>6</sup> «Бюллетень IV конгресса Коминтерна» від 28 листопада 1922 р., стор. 11.

<sup>7</sup> «Год борьбы, Итоги деятельности Одесского губкомпомгоду с августа 1921 г. по август 1922 г.», 1922, стор. 30.

<sup>8</sup> Державний архів Миколаївської області, ф. 779, оп. 1, спр. 49, арк. 14.

<sup>9</sup> Газ. «Экономическая жизнь» (орган Ради Праці і Оборони) від 2 квітня 1922 р.

<sup>10</sup> «Год борьбы...», стор. 39.

<sup>11</sup> Газ. «Известия» від 24 січня 1922 р.

<sup>12</sup> Газ. «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У) від 30 січня 1923 р.

<sup>13</sup> Газ. «Известия» від 21 вересня 1922 р.

роботу в грудні 1921 р. Ним керував Джон Хайнес, який об'їхав губернію з метою встановлення зв'язків з контрреволюційними елементами<sup>14</sup>.

Утримання адміністрації АРА дорого обійшлося губернському комітету допомоги голодуючим. Так, у червні — серпні 1922 р. ним було видано на утримання персоналу АРА в Одесі 58 500 млн. крб.<sup>15</sup> «Якщо порівняти допомогу АРА з видатками губернського комітету допомоги, який витратив на утримання АРА 100 мільярдів карбованців,— писала губернська газета «Известия»,— то стане цілком очевидно, що з голодом ми справились внутрішніми силами»<sup>16</sup>. Повідомлення про те, що АРА насправді не займалась своїми прямими обов'язками в Одеській губернії, неодноразово надходили до ЦК КП(б)У. В місцевих газетах друкувались скарги робітників на те, що в АРА не знаходилося місця для тих, кого направляла біржа праці, зате там добре почували себе різні контрреволюційні елементи. АРА прагнула матеріально підтримувати і підгодовувати, насамперед, саме їх.

Незадоволення робітничого населення роботою ідалень АРА настільки зросло, що стало предметом обговорення на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У 30 червня 1922 р. Обстеження, проведені делегатками жінвідділу губкому КП(б)У, показали, що з 32 тис. дітей, яких зобов'язалась утримувати АРА, в її ідальнях ілі лише 5 тис., до того ж це були переважно діти, які найменше потребували допомоги АРА<sup>17</sup>.

Вичерпну політичну оцінку діяльності американських організацій АРА і Джойнт (Американський розподільчий комітет) в Одеській губернії дало бюро Одеського губкому КП(б)У на своєму засіданні 25 липня 1922 р. «АРА,— вказувалося в доповіді губкому КП(б)У,— підприємство не благодійне, а комерційне. Кошти складаються, головним чином, з відрахувань у розмірі 3 доларів від кожної посилки. Порушуючи умови Ризького договору, за яким місцеві органи Радянської влади мають право втручатися в дії адміністрації АРА, остання одержала можливість групувати навколо себе контрреволюційні елементи в особі своїх працівників»<sup>18</sup>.

Що ж до політичної фізіономії відповідальних працівників АРА, вказувалося на бюро губкому КП(б)У, «то явно підозрілий у цьому відношенні полковник Хайнес, який намагався організувати громадські комітети без відома місцевих радянських властей. Інші діячі АРА хоч і тримають себе аполітично, але зв'язок їх з контрреволюційними елементами безсумнівний». Бюро губкому відзначило, що АРА вдалось зайняти в губернії самостійне становище і здобути незаслушено гучну популярність серед населення, якому вона приділяє тільки крихти своїх немалих коштів<sup>19</sup>.

Губком КП(б)У дав також вичерпну політичну характеристику іншій американській організації — Джойнт,— яка представляла буржуазно-клерикальні групи американського єврейського населення. Джойнт розпоряджався колосальними коштами в розмірі 16 млн. доларів, завдяки чому він і завоював видне становище серед контрреволюційних елементів на Україні. «Джойнт,— констатувало бюро губкому КП(б)У,— наводить собі вірну союзницю в особі єврейської буржуазії. Джойнту вдалося організувати нелегальні комітети з буржуазних і клерикальних елементів, які створили широкий зв'язок з повітами, посилаючи сюди своїх уповноважених. Офіційно ці комітети були розпущені губвиконкомом, але вони продовжували існувати нелегально»<sup>20</sup>.

В резолюції бюро Одеського губкому партії по доповіді про діяльність відділення АРА в Одеській губернії вказувалося таке: «Визнаючи, що АРА у своїй діяльності, крім подання допомоги голодуючим, мала на меті контрреволюційні цілі, групує навколо себе контрреволюційні елементи, повідомити ЦК КП(б)У про весь наявний у цьому питанні матеріал»<sup>21</sup>.

Аналіз діяльності АРА в Одеській губернії дає яскраве уявлення про антирадянську роботу цієї організації.

С. Ш. ЛАНДА

<sup>14</sup> «Год борьбы...», стор. 32.

<sup>15</sup> Там же, стор. 27.

<sup>16</sup> Газ. «Известия» від 3 грудня 1922 р.

<sup>17</sup> Державний архів Одеської області, ф. 99, оп. 6, спр. 39-6, арк. 136.

<sup>18</sup> Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 29, оп. 1, од. зб. 1270, арк. 18.

<sup>19</sup> ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 1270, арк. 19.

<sup>20</sup> Там же, арк. 19—20.

<sup>21</sup> Там же, арк. 20—21.

# КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

## РЕЦЕНЗІЇ

### ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Профспілкам належить велика роль у боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади, в мобілізації робітничого класу на виконання найважливіших завдань соціалістичного будівництва. Вони є одним з передатних механізмів від Комуністичної партії до мас. Ще XI з'їзд РКП(б) відзначав, що як найкраща фабрика з чудовим двигуном і першокласними машинами не буде працювати, коли зіпсовано передатний механізм від двигуна до машин, так неминучою є катастрофа нашого соціалістичного будівництва, якщо неправильно побудовано або неправильно працює передатний механізм від компартії до мас — профспілки.

Досі діяльність профспілок у період Жовтневої революції і громадянської війни, а тим більше в роки соціалістичного і комуністичного будівництва зовсім недостатньо висвітлювалась в історичній літературі. Особливо незадовільно досліджена історія профспілок України. Тому з великим інтересом зустрінута книжка О. Слуцького і В. Сидоренко «Профсоюзи України після перемоги Великої Октябрю», в якій дається послідовний виклад історії профспілок України від жовтня 1917 р. до наших днів. Написана вона на основі багатого фактичного матеріалу, правильно узагальненого у світлі праць В. І. Леніна, рішень Комуністичної партії і Радянського уряду.

У розділах, присвячених діяльності профспілок у період Жовтневої революції і громадянської війни, яскраво висвітлюється героїчна боротьба робітничого класу України, його безмежна відданість справі комунізму. В книжці показано роль профспілок у згуртуванні трудящих навколо Комуністичної партії, їх мобілізації на боротьбу проти Тимчасового уряду, Центральної ради, іноземних інтервентів, білогвардійців, українських і єврейських буржуазних націоналістів. Меншовики, есери та інші дрібнобуржуазні елементи намагались в роки громадянської війни завоювати вплив у профспілках, прагнули протягти антиленінську ідею про так звану нейтральність профспілок. Проте робітни-

чі маси України під керівництвом комуністів викрили підступи цих агентів буржуазії, добились того, що профспілки виступали як бойові революційні організації, що підтримували всі заходи Комуністичної партії і Радянської влади. У книжці наводяться відомі слова В. І. Леніна, який, оцінюючи роль профспілок у переможному завершенні громадянської війни, говорив: «Управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з профспілками, без гарячої підтримки їх, без найсамовідданішої роботи їх не тільки у господарському, але й військовому будівництві ми, розуміється, не змогли б не тільки протягом 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> років, але й 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> місяців»<sup>1</sup>.

Грунтовно показана діяльність профспілок у відбудовний період. Автори широко висвітлюють хід профспілкової дискусії напередодні X з'їзду партії, показують одностайну підтримку ленінських поглядів партійною та профспілковою організаціями України. На основі яскравого і значною мірою нового фактичного матеріалу вони змальовують процес перебудови роботи профспілок відповідно до нових завдань, що поставили перед радянським народом після закінчення громадянської війни і іноземної інтервенції. У книжці досліджується роль профспілок у мобілізації трудящих на відбудову народного господарства, у комуністичному вихованні робітників і службовців, у підвищенні їх політичної і виробничої активності.

Особливу увагу приділено показу діяльності профспілок в роки довоєнних п'ятирічок. Під керівництвом Комуністичної партії профспілки перебудували свою роботу під лозунгом «лицем до виробництва», очистили керівні органи від опортуністичних елементів, спрямували всі зусилля на піднесення політичної і виробничої активності робітничого класу. Як відомо, XVI з'їзд партії вказав, що вирішальною і основною ланкою у пожевлінні і поліпшенні всієї діяльності профспілок і залученні широких робітничих мас до управлін-

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 29.

ня виробництвом є соціалістичне змагання. Автори широко висвітлюють історію виникнення і розвитку соціалістичного змагання і роль профспілок в його організації і керівництві. У книжці показано різні організаційні форми соціалістичного змагання — ударні, наскрізні, буксирні, господарсько-бригади, активну участь мас у соціалістичному плануванні (зустрічні плани) та ін. Велику увагу приділено історії виникнення і масового поширення руху новаторів виробництва, швидкісників, багатоверстатників.

Уперше в книжці дається систематизоване висвітлення діяльності профспілок України в період Великої Вітчизняної війни. Автори правильно пишуть, що, здійснюючи вказівки Комуністичної партії, профспілки України послали організаторську і виховну роботу, мобілізуючи мільйонні маси трудящих на боротьбу проти фашистських загарбників. Профспілки брали активну участь у військовій підготовці народного ополчення, в створенні винищувальних батальйонів, у перебудові роботи промислових підприємств для потреб фронту. Вони підхопили і очолили патріотичний рух робітників і службовців за створення фонду оборони соціалістичної Батьківщини. Значні заслуги належали профспілкам України у здійсненні всіх інших найважливіших заходів Комуністичної партії і Радянської влади, спрямованих на посилення бойової могутності радянських військ і зміцнення радянського тилу.

Змістовні, насичені великим фактичним матеріалом розділи присвячено показу ролі і діяльності профспілок України у післявоєнний період. Профспілкові організації перебудували свою роботу, підпорядкувавши їй найважливішим завданням відбудови і дальшого розвитку народного господарства. У книжці наводяться слова М. С. Хрушова, який у своїй доповіді на XVI з'їзді Комуністичної партії України високо оцінив результати перебудови профспілок. Особливо значними були успіхи профспілок в організації і керівництві соціалістичним змаганням. На Україні широко розгорнулось змагання за дострокове виконання першої післявоєнної п'ятирічки, за комплексне використання резервів, за економію сировини і матеріалів, за зниження собівартості продукції, за відміне виконання кожної виробничої операції, за масове впровадження передової технології, передових методів праці тощо.

Автори глибоко висвітлюють боротьбу профспілок під керівництвом Комуністичної партії за могутнє піднесення народного господарства, за завершення будівництва соціалізму. Профспілкам належала значна роль у здійсненні історичних рішень Комуністичної партії, спрямованих на круте піднесення сільського господарства. Вони, як правильно вказують автори, проводили велику політико-виховну роботу серед робітників та інженерно-технічних працівників, організовували шеф-

ство підприємств і науково-дослідних закладів над машинно-тракторними станціями, колгоспами і радгоспами, всіляко сприяли добровільному виїзду механізаторів, спеціалістів і керівних сільськогосподарських кадрів на постійну роботу в райони цілих земель.

У книжці показано величезне значення рішень XX з'їзду партії для дальшого піднесення діяльності профспілок. Визнавши значні успіхи профспілок у мобілізації трудящих на виконання планів розвитку народного господарства, а також у комуністичному вихованні, XX з'їзд, як відомо, вказав на недоліки в їх діяльності. М. С. Хрушов відзначив, що рівень роботи профспілок явно відстає від вимог життя, що їм не вистачає бойовитості, творчого вогнику, гостроти, принциповості та ініціативи у постановці корінних, життєво важливих питань — про продуктивність праці, про задоволення побутових потреб робітників і службовців та ін. ЦК КПРС прийняв постанову «Про роботу професійних спілок СРСР». У ній давалася розгорнута програма поліпшення діяльності радянських профспілок, дальшого підвищення їх ролі в боротьбі за побудову комунізму в нашій країні, намічались конкретні шляхи підвищення ролі профспілок у господарському і культурному будівництві і т. д. У книжці на конкретному матеріалі розкривається велике значення рішень XX з'їзду і грудневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС для піднесення роботи профспілок і дальшого розвитку соціалістичної демократії.

Одним з найбільш змістовних і цікавих є останній розділ, присвячений дослідженню діяльності профспілок України в період розгорнутого комуністичного будівництва. У ньому показана роль профспілок у розгортанні величного руху сучасності — руху колективів і ударників комуністичної праці. Велика увага приділена також питанням боротьби профспілок за піднесення матеріального добробуту і культурно-технічного рівня трудящих.

У книжці підкреслюється зростання ролі профспілок у період розгорнутого будівництва комунізму, коли їх діяльність підпорядкована найважливішим завданням мобілізації широких мас трудящих на створення матеріально-технічної бази комунізму, на здійснення накресленого XXI з'їздом КПРС семірічного плану розвитку народного господарства СРСР. Під керівництвом Комуністичної партії профспілки активно підтримують і розвивають паростки нового, комуністичного, що завойовує дедалі більше місце в житті радянського суспільства. Автори показують також різноманітну роботу профспілок у галузі комуністичного виховання трудящих, боротьбу з пережитками буржуазної ідеології. У книжці наводяться відомі слова М. С. Хрушова про те, що чим вищою буде свідомість радянських людей, тим успішніше виконуватимуться плани комуністич-

ного будівництва. Через усі розділи червоною ниткою проходить ідея братерської дружби і співробітництва народів нашої великої соціалістичної Батьківщини.

Книжка не позбавлена окремих недоліків. Так, авторам слід було б приділити більше уваги питанням боротьби профспілкових організацій за поліпшення роботи радянського державного апарату, ширше показати роль профспілок у підготовці кадрів робітників-висуванців у перші роки Радянської влади. Хоч авторами добре висвітлено керівництво ЦК КПРС і ЦК КП України діяльністю профспілкових організацій, проте конкретних фактів про місцеві партійні організації у книжці наведено дуже мало. Широко показано в ній кадри профспілкових працівників, які працювали на Україні, наведено десятки імен пе-

редових робітників — профактивістів, керівників найбільших заводських профспілкових організацій. Проте слід було б повніше охарактеризувати діяльність таких найбільш відомих керівників профспілок України, як Ф. Радченко, М. Чувирін та ін. Книжка, безперечно, виграла б, якби в ній були вміщені ілюстрації, що відображали б окремі факти діяльності профспілок на різних етапах соціалістичного будівництва.

Незважаючи на окремі недоліки, книжка становить значну наукову цінність і з великим інтересом буде прочитана викладачами історії, пропагандистами, широкими колами радянських людей.

Ф. П. ОСТАПЕНКО,

П. К. СТОЯН

## КНИГА ПРО СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

І. Богодист, Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР, Вид-во Київського університету, 1961, 176 с.

За останні роки радянські історики вже чимало зробили для виконання бойового завдання Комуністичної партії по дослідженню історії радянського періоду і висвітленню закономірностей будівництва соціалістичного суспільства. В цьому плані значний інтерес викликають численні дослідження й розвідки з історії соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР<sup>1</sup>. Однак ряд питань соціалістичного будівництва у західних областях УРСР в історичній літературі висвітлено ще недостатньо.

Незважаючи на те, що праця І. Богодиста охоплює вузький хронологічний період (1946—1950 рр.), вихід її у світ слід вісялко вітати. Саме той відривок часу, як правильно він відзначає, був вирішальним у справі соціалістичної перебудови економіки й культури західних областей. Своєю розвідкою автор починає цікавим розділом «Возз'єднання Західної України з Радянською Україною. Перші кроки соціалістичного будівництва в західних областях УРСР (1939—1941 рр.)». На нашу думку, не варто було цим питанням присвячувати майже четверту частину праці.

Досліджуючи перші кроки соціалістичного будівництва, автор нічого не говорить про реорганізацію і діяльність у ті роки профспілок, які, як відомо, відіграли визначну роль у здійсненні робітничого контролю над промисловістю, а також в її націоналізації, не розкриває ролі робітничого класу під час встановлення но-

вого суспільного ладу. В названому розділі не знайшов також відбиття складний процес реорганізації на соціалістичних началах кооперативних, торговельних та інших організацій, а також створення цілої системи громадських, радянських і господарських органів, які відіграли немалу роль у соціалістичному будівництві. Цим питанням не приділяється уваги і в інших розділах праці.

В наступних чотирьох розділах І. Богодист у цілому задовільно вирішує поставлені питання. На багатьох фактах автор переконливо показує проведення в життя заходів Комуністичної партії і Радянського уряду по перетворенню західних областей у промислово-розвинутий край. Він правильно вказує, що здійснення соціалістичних перетворень у цих областях диктувалося об'єктивною необхідністю якнайшвидше підтягнути їх економіку і культуру до загального рівня розвитку УРСР, ліквідувати їх господарську й культурну відсталість.

Значну увагу в праці приділено показу зростання, зміцнення й діяльності партійних організацій, які розгорнули наполегливу боротьбу за здійснення заходів по індустріалізації, мобілізації трудящих на будівництво нових підприємств, реконструкцію й розширення старих заводів і фабрик, виховували і залучали до роботи у промисловості численні кадри нових робітників. В результаті здійснення цих заходів за роки четвертої п'ятирічки чисельність робітників і службовців у народному господарстві західних областей збільшилася майже вдвоє.

Завдяки величезній і постійній допомозі, розповідає автор, яку подавали західним областям Комуністична партія і Ра-

<sup>1</sup> Див. І. Х. Сас, Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР, «Український історичний журнал», 1960, № 4.

дяньський уряд, братні народи Радянського Союзу і, перш за все, великий російський народ, тільки за перші роки четвертої п'ятирічки було відбудовано й збудовано понад 2500 великих і середніх промислових підприємств. Колишня Західна Україна з аграрного, відсталого краю перетворилася в промислово-колгоспний край УРСР. Вже на кінець п'ятирічки промисловість західних областей давала близько 60% усієї продукції цих областей.

В окремому розділі І. Богодист висвітлює такі важливі питання, як створення передумов для масової колективізації сільського господарства у західних областях УРСР, перемогу колгоспного ладу, організаційно-господарське зміцнення колгоспів, зростання політичної активності бідняцького і середняцького селянства. Він правильно відзначає, що справжніми організаторами соціалістичної перебудови західноукраїнського села були місцеві партійні організації, які постійно зростали, міцніли. На початку 1949 р. на селі працювало 1928 первинних партійних організацій, що об'єднували понад 37 тис. комуністів. Розгорнувши багатогранну діяльність, партійні організації створили в селах міцний актив з передової частини селянства, інтелігенції, який став надійною опорою Комуністичної партії і Радянської держави при проведенні в життя їх накреслень.

У здійсненні масової колективізації значну роль відіграли шефська допомога робітничого класу селянству, екскурсії одноосібних селян західних областей у колгоспи східних областей республіки, а також успішна боротьба трудящих мас селянства проти куркульства та його збройних буржуазно-націоналістичних банд, яка завершилася ліквідацією останніх. В результаті лівих заходів до середини 1950 р. колективізацію сільського господарства західних областей УРСР було завершено, і партійні, радянські та сільськогосподарські організації головну увагу спрямували на організаційно-господарське зміцнення колгоспів.

Значну увагу приділяє автор висвітленню боротьби КП України за розвиток культури в західних областях УРСР. Він правильно вказує, що високий рівень усієї української соціалістичної культури, досягнутий за роки Радянської влади, дав можливість прискореними темпами здійснити на західноукраїнських землях справжню культурну революцію. Було створено значну матеріальну базу, необхідну для розвитку культури, проведено величезну роботу по ліквідації неписьменності і малописьменності, здійснено загальне навчання дітей шкільного віку рідною мовою, перебудовано систему вищої освіти, поліпшено бібліотечну, клубну та видавничу справу. Надійним помічником партійних організацій у вихованні трудящих стала західноукраїнська інтелігенція, роль якої у культурному будівництві за роки

п'ятирічки значно зросла. Це підтверджує в праці необхідними фактами.

Важливі питання порушує автор також у заключному розділі праці. Він показує, як відразу після визволення західних областей від тимчасової німецько-фашистської окупації місцеві партійні організації, виконуючи постанови ЦК КПРС і ЦК КП України, провели в масах величезну політичну роботу, створили відданий Радянській владі і Комуністичній партії значний місцевий актив, виховали керівні місцеві партійні, радянські і господарські кадри, які забезпечили втілення в життя завдань партії по соціалістичному будівництву в цих областях.

Перемога соціалістичного ладу в західних областях УРСР була новим торжеством марксистсько-ленінських ідей, великим досягненням Комуністичної партії Радянського Союзу — такий головний висновок робить автор рецензованої праці. І все ж слід сказати, що І. Богодист не всі висновки достатньо аргументував та обґрунтував, а в окремих випадках не підтвердив їх відповідними даними.

Нам здається, що не було потреби виділяти в окремий розділ питання про боротьбу Комуністичної партії України за піднесення політичної активності мас західних областей. Важливі матеріали цього розділу необхідно було включити у попередні, зокрема у ті розділи, в яких висвітлюються питання індустріалізації областей і колективізації сільського господарства, оскільки їх вирішення значною мірою залежало від розгортання політичної роботи. Наявність такого розділу привела до ряду зайвих повторень, яких можна було б уникнути при іншій побудові праці.

Говорячи про піднесення політичної активності робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, автор ніде в праці не підкреслює, що вищим рівнем свідомості трудящих, крім самовідданої праці на благо соціалістичної Вітчизни, є їх вступ в ряди Комуністичної партії Радянського Союзу. Це показано також, як створювалися на місцях первинні партійні організації. Слід було розкрити роль тих керівних партійних, радянських, господарських кадрів, а також спеціалістів народного господарства, які були прислані ЦК КП України для допомоги трудящим західних областей. Більше уваги треба було б звернути на безпосередню участь трудящих міст і сіл західних областей у боротьбі проти бандитизму і куркульства.

Висвітлюючи боротьбу партії за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, автор нічого не говорить про значну роботу партійних і радянських органів по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі, а також про ті заходи, що впровадилися вже в 1950 р. по укрупненню колгоспів. Крім зазначених, у праці є ряд інших недоробок і неточностей, а та-

кож не зовсім вірних тверджень. Так, наприклад, термін «лансько-польська держава», яким користується автор для визначення буржуазно-поміщицької Польщі (стор. 24 та ін.), — не науковий. Суперечливих тверджень автор допустився під час висвітлення ролі «Просвіти» — культурно-освітньої організації в Західній Україні (стор. 17, 18, 20). Не можна погодитись з І. Богодистом у тому, що Радянська влада в західних областях була встановлена нібито на основі всенародного референдуму, яким фактично були вибори в Українські Народні Збори (стор. 28). Висловлюючи цю думку, автор сам заперечує подані ним трохи раніше дані (стор. 25) про створення ще до приходу Червоної Армії ревкомів, які по суті були нічим іншим, як тимчасовими органами Радянської влади, що організовувались на основі збройного повстання трудящих. На стор. 15 вказується, що в Західній Україні за буржуазно-поміщицької Польщі було лише 26 середніх українських шкіл, а на стор. 127 — 25 шкіл. І. Богодист значне місце приділяє партійній роботі у Золочівському шахтоуправлінні (стор. 63), а тим часом це управління за відсутністю

перспектив розвитку родовища згодом було закрито. На стор. 91 автор правильно відзначає, що перші колгоспи робили великий вплив на селян-одноосібників, але цієї тези наведений у праці приклад не підтверджує. На стор. 128 відзначається, що Львівський університет став готувати кадри журналістів, а насправді такі кадри у той час готував Поліграфічний інститут. Часті посилання польською мовою в книзі подано з помилками.

Таким чином, праця І. Богодиста з історії соціалістичного будівництва в західних областях УРСР є певним досягненням автора, проте її можна було підготувати на значно вищому рівні, коли б автор поставився до цієї справи з більшою вимогливістю і відповідальністю.

Немає сумніву в тому, що наші науковці приділять ще більше уваги висвітленню історії соціалістичного будівництва в західних областях УРСР і ближчим часом порадують нашу громадськість новими фундаментальними працями, в яких посправжньому глибоко, всебічно і науково буде висвітлено це питання.

М. К. ІВАСЮТА

## ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Ю. Ю. С л и в к а, Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1960, 155 с.

Праця Ю. Ю. Сливки написана на багатому архівному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг. Автор широко використав періодичну пресу, статистичні видання, дослідження радянських і чехословацьких істориків. Книжка складається з двох окремих, майже самостійних частин. Перша охоплює період 1929—1933 рр., друга — 1934—1937 рр. При цьому кожна з них має свою внутрішню структуру, в кожній своя систематизація фактичного матеріалу тощо. Автор починає дослідження з висвітлення соціально-економічного становища трудящих Закарпаття в 1929—1933 рр. Читач знайде тут чимало фактів про колоніальну політику чеської імперіалістичної буржуазії на Закарпатті, про становище в промисловості, сільському господарстві. В праці яскраво показано наслідки економічної кризи 1929—1933 рр.

Постійний голод, безробіття, боргова кабала, епідемії різних хвороб були супутниками робітників і селян Закарпаття в умовах буржуазного ладу, особливо в роки кризи. Автор зібрав численний матеріал про зростання безробіття в 1929—1933 рр., зниження заробітної плати, розорення трудящого селянства, зростання податкового гніту, смертності серед населення тощо (стор. 14—26). Велику увагу при-

ділено у розділі викриттю політики чехізації українського населення Закарпаття. «Форми національного гніту, — говорить Ю. Ю. Сливка, — і засоби, якими проводилась в життя шовіністична політика чеської буржуазії на Закарпатті, були різні, але суть їх зводилась до одного — придушити у трудящих національну свідомість, підірвати їх віру у возз'єднання з Радянською Україною...» (стор. 25).

Перша частина праці є безумовним досягненням автора. Та не з усіма його положеннями можна погодитись повністю, не всі висновки є переконливими. В праці неточно визначається суть генської системи допомоги безробітним (стор. 18). Справа не лише в тому, що допомогу одержували організовані в профспілках робітники, як це говорить автор. Головне полягає в тому, що і цим робітникам допомога виплачувалась не з державних коштів, а, в основному, з профспілкових.

Ю. Ю. Сливка, наводячи багатий фактичний матеріал, робить порівняння. Однак у автора тут відсутня певна система. В одних випадках він наводить порівняння 1929—1930 чи 1933 рр. з 1921 р. (стор. 16), в інших — з 1913, 1919, 1926, 1927 рр. і т. д. Чому саме в одних випадках беруться одні роки, а в інших інші, — для читача є секретом.

Автор не приділив достатньої уваги політичному становищу в краї, чим значно збіднив перший розділ праці.

Після характеристики соціально-економічного становища Закарпаття автор переходить до викладу питань класової боротьби в період світової економічної кризи 1929—1933 рр. В праці показано, що на розвиток класової боротьби великий вплив мали успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, розквіт економіки і культури Радянської України. В праці Ю. Ю. Сливки читач знайде матеріали про боротьбу комуністичної організації Закарпаття за маси, про роботу комуністів серед робітників, трудящого селянства і у військових частинах.

Характеристику класової боротьби автор починає з висвітлення подій 1929 р. Класові бої того року мали величезне значення. Комуністи вперше на практиці почали втілювати в життя рішення V з'їзду КПЧ, що був поворотним пунктом в історії революційно-визвольної боротьби трудящих Чехословаччини. Автор робить вірно, коли розглядає класові бої на Закарпатті як частину революційного руху всієї Чехословаччини.

Позитивним у рецензованій праці є й те, що в ній показано дворушницьку роль лідерів соціал-демократичної партії, які діяли спільно з буржуазією, допомагали властям придушувати класові бої на Закарпатті. Ганебну роль у цій справі відігравали різні буржуазно-націоналістичні організації, духівництво та їх численна преса. Руки цих діячів обабіри кров'ю трудящих. Трудящі вимагали хліба і праці, а правлячі кола буржуазної Чехословаччини наказували стріляти в демонстрації голодуючих, як це було, наприклад, в м. Хусті, с. Тур'ї Пасіці. Кривавий терор, масові арешти — ось чим відповідали власті на законні вимоги трудящих.

Слід сказати, що в рецензованій книзі, на жаль, мало подано фактів про солідарність між трудящими Закарпаття і всієї Чехословаччини. Не можна сказати, що автор зовсім забув про це важливе питання. Адже на 81 стор. наведено кілька фактів про розгортання руху солідарності. Щоправда, цим далеко не вичерпується тема. Невиправдано мало сказано в першому розділі рецензованої праці також про боротьбу трудящих Закарпаття на захист Радянського Союзу.

Другий розділ книги, як і перший, починається з дослідження соціально-економічного і політичного становища трудящих Закарпаття в 1934—1937 рр. Вказуючи на те, що перехід від економічної кризи до депресії в Чехословаччині відбувався дуже повільно, автор цілком вірно підкреслює, що на Закарпатті ці явища мали специфічні особливості. Тут депресія розпочалась з значним запізненням, окремі галузі навіть тієї мізерної промисловості, яка ледь-ледь животіла, і в післякризисний період руйнувались і занепадали. Кількість безробіт-

них майже не зменшувалась, а в окремі роки навіть зростала. В стані занепаду перебувало в роки депресії і сільське господарство краю. Заборгованість селян набула таких розмірів, що далеко перевищувала вартість селянських господарств. В 1936 р. за селянством Закарпаття налічувалось понад 800 млн. крон боргів, не рахуючи заборгованості по державних податках (стор. 91).

Слід було розкрити в цьому розділі таке важливе питання, як посилення колоніальної залежності Закарпаття в 30-х роках, що було прямим і найбільш характерним результатом економічної кризи.

Бажано було у цьому розділі навести узагальнюючі дані про стан промисловості, про безробіття. Дані, наведені автором з офіціальних джерел, не тільки не повні, але й явно суперечливі. Так, згідно з цими джерелами, як говориться в праці, «кількість безробітних на Закарпатті зросла в 1936—1937 рр. навіть в порівнянні з 1933 рр. з 3,8 тис. до 4,5 тис. чоловік» (стор. 89). Але в іншому місці автор, посилаючись знов-таки на «офіційні, далеко не повні дані», твердить, що безробітних на Закарпатті у 1933 р. було не 3,8 тис., а 21,9 тис. (стор. 17).

Розглядаючи становище селянства, автор не дав ґрунтовного аналізу тих глибоких процесів, які відбувались у закарпатському селі саме в той період. Мається на увазі непомірно швидкий, порівняно з докризисним періодом, процес роздрібності селянських господарств, значно інтенсивніший процес класового розшарування на селі, а звідси — прискорення обезземлення закарпатського селянства, його пролетаризація.

Повніше й ґрунтовніше висвітлено в цьому розділі боротьбу трудящих Закарпаття проти загрози фашизму і війни, за своє соціальне і національне визволення. В революційному русі цього періоду автор виділяє два основних етапи. В перший з них (до середини 1935 р.) трудящі Закарпаття у відповідь на спроби правлячих кіл відверто перейти до фашистських методів управління посилюють боротьбу за свої політичні права. Читач знайде в книзі чимало цікавих і яскравих сторінок про страйкову боротьбу трудящих, масові демонстрації, мітинги, конференції. Зокрема, привертає увагу висвітлення автором таких подій, як п'ятитижневий страйк лісорубів Іршавщини на початку 1934 р. (стор. 98—99), Рахівщини (стор. 106—108), страйк виногардських робітників Берегівщини на початку 1935 р., антифашистські конференції, першотравневі демонстрації 1935 р., організаторами і керівниками яких були комуністи.

В ході революційної боротьби крайова комуністична організація, правильно поєднуючи, як вказує автор, боротьбу трудящих за щоденні вимоги з завданнями антифашистської, антивійськової боротьби, зуміла не тільки зберегти, а й значно пошири-

ти свій вплив на широкі робітничо-селянські маси. Найбільш яскраво це підтвердилось на виборах до чехословацького парламенту у 1935 р. На цих виборах Комуністична партія одержала на Закарпатті вдвоє більше голосів, ніж на виборах до парламенту у 1929 р.

З середини 1935 р. починається новий етап в революційно-визвольній боротьбі грудящих Закарпаття. Комуністична партія Чехословаччини та Закарпатська крайова організація, спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну і використовуючи вже набутий досвід боротьби за єдність дій робітничого класу, домоглися значного поширення і зміцнення руху за єдиний фронт у 1936—1937 рр. Важливого розмаху в той період набуває страйкова боротьба, в ході якої зростає єдність бойових дій трудящих. Яскравим показником цього можуть бути страйк робітників деревообробної і хімічної промисловості Свалявщини в грудні 1935 р. (стор. 116—119), загальний страйк иноградарських робітників в травні—червні 1936 р.—один з найбільш масових в історії страйкової боротьби на Закарпатті (стор. 144—146), та інші.

Поряд з страйковою боротьбою робітники Закарпаття в той час беруть найактивнішу участь і в проведенні демонстрацій, політичних маніфестацій і мітингах, поодах до політичних установ тощо. Робітники, як це цілком вірно підкреслює автор, ули головною силою боротьби за єдиний антифашистський фронт.

Належну увагу приділив автор і висвітленню боротьби трудящого селянства Закарпаття. Він показав ту копітку роботу, яку проводили комуністи серед селян, зайовуючи їх на бік робітничого класу; дав осіть повну характеристику різних форм ласової боротьби селян у той період. Зорема, заслуговує на увагу висвітлення автором таких важливих подій, як четвертий, 'ятий і шостий з'їзди Об'єднання трудящого селянства.

Автор розвінчує антинародну суть так званої автономії, що її готували чеські північні кола для Закарпаття разом з різними місцевими буржуазно-націоналістичними партіями і політичними угрупованнями, таврує зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів, які своїми підступними ворожими діями намагались всіляко прискорити розділ Чехословаччини і віддати Закарпаття на поталу фашистським агресорам. Ю. Ю. Сливка викриває продажну угодовську політику лідерів соціал-демократів, які своїми діями намагались внести розкол і послабити боротьбу трудящих Закарпаття. Все це потрібно віднести до позитивних рис другого розділу рецензованої книги.

Проте не можна не згадати і про окремі істотні упущення, які мають місце в цьому розділі книги. В ньому зовсім мало уваги приділено висвітленню питання про роль профспілок в революційно-визвольному русі, нічого не сказано і про те, яке величезне революціонізуєчне значення для трудящих Закарпаття мало завершення побудови соціалізму в СРСР і прийняття в 1936 р. на цій основі нової конституції. «Радянський Союз,— писав полум'яний борець Закарпаття О. Борканюк у 1936 р.,— стався невичерпуючим джерелом самовпевнення і віри всіх борців за прогрес і соціалізм».

На закінчення слід відзначити, що тема праці Ю. Ю. Сливки — дуже широка, складна і недостатньо вивчена. Саме за рахунок цього слід віднести ряд недоліків, що мають місце в праці. Вказуючи на них, ми робимо це не з метою перекреслити те нове, що вносить рецензована праця у вивчення історії Закарпаття, а з метою звернути увагу дослідників на ці питання.

І. М. ГРАНЧАК,

С. П. ПРУНИЦЯ

## ЕТАПИ БОРОТЬБИ ЗА МИР І ДРУЖБУ НАРОДІВ

М. Э. Айрапетян, Г. А. Деборин, Этапы внешней политики СССР, Издательство социально-экономической литературы, М., 1961, 535 с.

Питання про періодизацію радянської зовнішньої політики має велике принципове значення. Зовнішня політика СРСР — найсередовіша, найпрогресивніша політика, основним змістом і головною метою якої є боротьба за мир і дружбу між народами. Її суть міжнародної політики соціалістичної держави повністю розкривається і піднімається тільки в процесі її історичного розвитку. В. І. Ленін вказував, що для правильного наукового підходу до будь-якого явища суспільного життя необхідно «дивитись

на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»<sup>1</sup>.

У світлі ленінського положення і треба розглядати зовнішню політику. Правильна, наукова періодизація зовнішньої політики СРСР необхідна для глибокого розуміння

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 421.

її основ, історичного місця кожного її етапу в боротьбі за мир і створення найбільш сприятливих міжнародних умов для побудови соціалізму і комунізму в СРСР, для усвідомлення все зростаючого впливу соціалістичної зовнішньої політики на хід міжнародного розвитку. Нині буржуазні ідеологи намагаються перевернути історію зовнішньої політики СРСР. Це робиться для того, щоб виправдати тривалу боротьбу імперіалістичних держав проти СРСР і, особливо, імперіалістичну, антинародну політику «з позицій сили» і «холодної війни». За таких умов особливо зростає потреба в працях, які дають правильну, наукову, марксистсько-ленінську періодизацію радянської зовнішньої політики.

Серйозним вкладом у цьому напрямі є праця М. Е. Айрапетяна і Г. А. Деборіна. Основне її завдання полягає в тому, щоб в об'єктивному історичному процесі розвитку зовнішньої політики Радянської держави визначити й обумовити основні етапи, розкрити своєрідність і значення кожного з них у боротьбі за створення найбільш сприятливих умов для побудови соціалізму і комунізму в СРСР, за зміцнення загального миру в усьому світі та безпеки народів.

Це завдання, безперечно, дуже складне і відповідальне. Раніш видана велика кількість монографій радянських авторів з питань зовнішньої політики СРСР становить собою переважно систематичні нариси радянської зовнішньої політики і не ставить метою дати її періодизацію. Незважаючи на всю трудність проблеми, авторам вдалося справитись з завданням і в цілому правильно дати періодизацію історії зовнішньої політики СРСР за 1917—1960 рр. Необхідно, насамперед, відзначити, що автори правильно і глибоко, з марксистсько-ленінських позицій розкрили і показали теоретичні й методологічні основи періодизації зовнішньої політики СРСР. Основним завданням зовнішньої політики СРСР є боротьба за створення найбільш сприятливих міжнародних умов для побудови комунізму в СРСР та в інших країнах соціалістичного табору, боротьба за мир і дружбу між усіма країнами і народами. З самої природи соціалістичної миролюбної справді народної зовнішньої політики випливають її основні принципи.

Автори цілком правильно вказують, що в радянській зовнішній політиці є два основних напрямки, два основних принципи — мирне співіснування і пролетарський інтернаціоналізм. Вони обумовлюються наявністю на світовій арені держав двох різних типів — капіталістичних і соціалістичних. Звичайно, що взаємовідносини Радянського Союзу з державами капіталістичними інші, ніж з державами соціалістичними. Основним принципом радянської зовнішньої політики в першому випадку є мирне співіснування, в другому — пролетарський інтернаціоналізм, відносини братерської дружби і товариської взаємодопомоги (стор. 7—8). Водночас принцип пролетар-

ського інтернаціоналізму, який найбільш глибоко відображає класову суть соціалістичної зовнішньої політики, означає підтримку Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичного табору робітничого класу і трудящих капіталістичних країн, що виступають проти імперіалізму і реакції, підтримку колоніальних і залежних народів, що борються за свободу і незалежність, а також країн, які визволилися від колоніального ґа, в їх боротьбі за самостійний економічний і політичний розвиток.

Такі найважливіші принципи, на яких базується міжнародна діяльність СРСР. Вони, як правильно вказується в книзі, становлять незмінні, непохитні основи зовнішньої політики Радянської держави. В залежності від змін внутрішнього становища країн і співвідношення сил на світовій арені змінювалися і змінюються форми та методи запровадження в життя принципів зовнішньої політики СРСР, їх місце і питома вага в міжнародних відносинах, вплив на хід міжнародного розвитку. Поряд з цим самі принципи зовнішньої політики розвиваються, удосконалюються, збагачуються, наповнюються новим змістом відповідно до змін історичних умов. Уся історія зовнішньої політики СРСР — це історія невпинної боротьби Комуністичної партії і Радянського уряду за здійснення справедливих, справді демократичних принципів міжнародних відносин, що відповідають корінним інтересам трудящих нашої країни і збігаються з інтересами трудящих мас усіх країн світу.

Виходячи з цих методологічних основ, автори дають періодизацію радянської зовнішньої політики. Насамперед, вони цілком вірно ділять історію зовнішньої політики СРСР на два основних великих періоди відповідно до двох стадій розвитку сучасної епохи: від Великої Жовтневої соціалістичної революції до перетворення соціалізму в світову систему і від створення світового соціалістичного табору до наших днів.

Щодо першої стадії розвитку сучасної епохи, то це був, як вказував В. І. Ленін, період зміцнення і розвитку «національної диктатури пролетаріату», тобто диктатури пролетаріату в межах лише однієї Росії. Тоді Радянський Союз був єдиною соціалістичною державою, яка перебувала у ворожому капіталістичному оточенні. Об'єднані сили капіталізму тоді значно перевищували сили Радянської держави. При такому співвідношенні сил на світовій арені існувала реальна можливість реставрації капіталізму в СРСР шляхом іноземної збройної інтервенції, і в зв'язку з цим перемога соціалізму в нашій країні не могла бути остаточною. Незважаючи на наполегливу, послідовну боротьбу за мир та її вплив, що весь час зростає, на хід міжнародного розвитку, Радянський Союз в умовах існуючої тоді переваги сил світового імперіалізму не міг відвернути війну, яку

готували імперіалістичні держави. «За цих умов,— пишуть автори,— головне завдання зовнішньої політики СРСР полягало в тому, щоб відстояти і зміцнити першу в світі державу трудящих, завоювати найбільш сприятливе міжнародне становище для побудови і зміцнення соціалістичного суспільства, покласти край намаганням імперіалістичних держав об'єднатися проти Країн Рад. Необхідно було протистояти натиску імперіалістів до появи загонів переміщеного робітничого класу, подавати їм підтримку в боротьбі проти імперіалізму» (стор. 37—38).

З перетворенням соціалізму в світову систему почалася друга стадія історичного розвитку сучасної епохи. Це, як цілком правильно підкреслюють автори, був історичний стрибок, глибоке якісне перетворення всієї системи міжнародних відносин. Співвідношення сил на світовій арені докорінно змінилося на шкоду капіталізму і на користь соціалізму. Диктатура пролетаріату вийшла, як і передбачав В. І. Ленін, за межі однієї країни і стала інтернаціональною силою. Відбувається повний розпад колоніальної системи імперіалізму. Зникла фатальна неминучість війни і створилась реальна можливість її відвернення. Зникло минуле капіталістичне оточення Радянського Союзу.

Небезпека реставрації капіталізму в СРСР виключена. Це означає, що соціалізм переміг не тільки повністю, а й остаточно. Тепер не тільки в СРСР, а і в інших соціалістичних країнах ліквідовано соціально-економічні можливості реставрації капіталізму. Об'єднані сили соціалістичного табору надійно гарантують кожну соціалістичну країну від посягань з боку імперіалістичної реакції. Головна характеристика риса сучасності полягає в тому, що світова соціалістична система стала вирішальним фактором розвитку людського суспільства.

Автори правильно розкривають нові можливості і нові завдання зовнішньої політики СРСР на сучасному етапі. Якщо в ранній період існування Радянської влади Комуністичній партії та Радянському уряду доводилося часом виступами перед озброєними до зубів імперіалістичними державами, а іноді йти на поступки територіального характеру, щоб відкупитись від імперіалістичних розбійників і накопити сили, то на другій стадії розвитку сучасної епохи СРСР у своїй зовнішній політиці, враховуючи корінні зміни на світовій арені, спираючись на свою могутність і об'єднану міць усього соціалістичного табору та величезні сили миру в усіх країнах, дістав можливість більш ефективно, ніж будь-коли, боротися за збереження і зміцнення загального миру, відвертати та припиняти воєнні авантюри імперіалістичних агресорів. Радянська зовнішня політика набула **активно-наступального** характеру. Автори вказують, що відмінна риса радянського зовнішньополітич-

ного наступу полягає в тому, що він здійснюється в інтересах збереження і зміцнення миру і спрямований проти паліїв війни.

Періодизація зовнішньої політики СРСР, вказується в книзі, не вичерпується аналізом двох стадій історичного розвитку сучасної епохи. Кожна з цих стадій, в свою чергу, містить ряд певних історичних етапів, яким властиві певні особливості, своєрідність і неповторні риси. Кожний з цих етапів означає щось нове у здійсненні ленінської зовнішньої політики Радянської держави згідно з історичними обставинами, які весь час змінюються. Всі етапи зовнішньої політики СРСР — спільні за своїм змістом, бо вони визначаються головною метою зовнішньої політики соціалістичної держави — боротьбою за мир — та її не порушними принципами. Але, разом з цим, кожний етап має специфічні особливості і відрізняється від іншого своїми конкретними завданнями і формами зовнішньополітичної діяльності. Перехід від одного етапу зовнішньої політики Радянської держави до іншого обумовлюється не випадковими елементами кон'юктурного характеру і не міркуваннями дипломатичної тактики, а істотними об'єктивними економічними і політичними факторами як внутрішнього, так і міжнародного характеру.

В книзі показується, що історія зовнішньої політики СРСР — невід'ємна від загальної історії розвитку Радянського Союзу. Це, вказують автори, пояснюється органічним, нерозривним зв'язком його внутрішньої та зовнішньої політики. В основу періодизації історії радянської зовнішньої політики покладено загальну періодизацію історії СРСР. Однак, це не значить, що етапи зовнішньої політики повністю збігаються з етапами історії СРСР. Радянська зовнішня політика має свою специфіку. Її етапи змінюються не тільки в залежності від глибоких зрушень, які відбуваються в СРСР, а також в результаті змін у співвідношенні сил на міжнародній арені.

Книга насичена цікавим і вдало підібраним фактичним матеріалом. Автори широко використали праці В. І. Леніна, рішення партії і Радянського уряду, особливо матеріали історичних XX і XXI з'їздів КПРС, Московських нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр., а також архівні дані і численні праці радянських авторів, присвячені питанням зовнішньої політики СРСР, радянські та іноземні публікації дипломатичних документів, пресу і т. п. Через усю книгу червоною ниткою проходить ідея невтомної боротьби Комуністичної партії за мир і безпеку народів. Автори особливо увагу приділяють боротьбі Радянської держави за послаблення міжнародної напруженості у 1953—1961 рр. Вони показують, що в цей період КПРС і Радянський уряд проявили найбільшу активність у боротьбі за мир, за відвернення агресії і дальше зміцнення міжнародних позицій СРСР. Вірна заповітам В. І. Леніна, Комуністична пар-

тія, її лєнінський Центральний Комітет на чолі з М. С. Хрущовим, показали зразки творчого підходу до вирішення найскладніших міжнародних проблем. Послідовно здійснюючи лєнінську генеральну лінію в зовнішній політиці, партія враховувала все те нове, що з'являлося в міжнародній обстановці, знаходила і знаходить нові й нові методи та засоби здійснення миролюбної політики відповідно до умов.

Автори показують, що КПРС, науково узагальнюючи нові явища сучасної історичної обстановки, збагатила марксистсько-лєнінську теорію новими положеннями і висновками у питаннях зовнішньої політики. Визначна роль у цьому належить М. С. Хрущову. У матеріалах ЦК КПРС, зокрема у доповідях і виступах М. С. Хрущова, поставлено та вирішено ряд важливих проблем: про характер нашої епохи, новий етап загальної кризи капіталізму, новий етап розвитку світової соціалістичної системи, перетворення соціалістичного табору у вирішальний фактор розвитку людського суспільства, про можливість і необхідність мирного співіснування держав з різним соціальним ладом, розпад колоніальної системи імперіалізму і дальші перспективи розвитку країн, які визволилися від ігa імперіалізму, на шляху соціального прогресу, про можливості відвернення війни у сучасну епоху, наступне

виключення її з життя суспільства, навіть при збереженні імперіалізму на якійсь частині земної кулі, про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР, про більш або менш одночасний перехід країн соціалістичного табору від соціалізму до комунізму, про заборону атомної зброї, про шляхи і засоби здійснення програми загального і повного роззброєння та ін.

В книзі є окремі недоліки й упущення. До них слід віднести іноді недостатньо глибокий аналіз форм і методів радянської дипломатії на різних етапах розвитку радянської зовнішньої політики, зокрема у ставленні до країн Сходу. Слабо також показана міжнародна солідарність робітничого класу капіталістичних країн з Радянським Союзом. На нашу думку, критику буржуазних перекручень радянської зовнішньої політики слід розширити і викрити ревізійністські та реформістські фальсифікації зовнішньої політики СРСР. У другому розділі слід було повніше показати співробітництво СРСР і країн народної демократії на світовій арені, їх спільні виступи по найважливіших питаннях міжнародної політики. В цілому книга М. Е. Айрапетяна і Г. А. Деборіна — оригінальне і солідне наукове дослідження, цінний вклад в радянську історичну науку.

В. Я. ТАРАСЕНКО

## ІМПЕРІАЛІСТИЧНА ЕКСПАНСІЯ ПІД ВИГЛЯДОМ «ДОПОМОГИ»

Д. М. Сташевський, *Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923 рр.)*, Вид-во АН УРСР, К., 1960, 310 с.

Одним з найважливіших знарядь імперіалістичної експансії є так звана «допомога» іншим країнам. Історія Сполучених Штатів Америки красномовно свідчить, що використання «допомоги» у загарбницьких цілях не є чимсь новим, характерним лише для післявоєнної політики американського імперіалізму. Економічна «допомога» як знаряддя поневолення інших країн широко практикувалась ще в роки першої світової війни і після її закінчення. Особливо виразно проявилась контрреволюційна, агресивна суть американської «благодійності» в період антирадянської інтервенції і в перші роки радянського будівництва.

У сучасний період американська політика «допомоги» іншим країнам переживає своєрідну кризу довіря. Народи не лише європейських країн, а й азійських, африканських, і навіть країн Латинської Америки, які довгий час вважалися вочиною США, все більш чітко усвідомлюють імперіалістичну суть американської «благодійності», все рішучіше піднімаються на боротьбу проти всевладдя американських

монополій. В зв'язку з цим апологети капіталізму посилено намагаються замаскувати заіржавілі ланцюги американської експансії фальшивими квітами безкорисливості і людяності. Безсумнівно, що нагадування упорядниками прийому в Голлівуді на честь М. С. Хрущова під час перебування його в США в 1959 р. про американську допомогу Радянській Росії в 1921—1923 рр.<sup>1</sup> було черговим намаганням піднести в очах громадськості «благодійність» і «гуманізм» американського імперіалізму.

Вихвалання американської «допомоги» іншим країнам у 1919—1923 рр. спрямоване на те, щоб ввести в оману народи, приспати їх пильність щодо справжніх цілей США в наш час. Саме з такою метою вихвалється «допомога» в мемуарах Гувера, Келлога, Гроу, Хауза, статті Кеннана (1959 р.), пухлик «дослідженнях» Сарфейса і Бленда, Мюллендорфа, Фішера, Шумана і багатьох інших, а також у збір-

<sup>1</sup> Див. газ. «Правда» від 22 жовтня 1959 р.

ях спеціально добраних документів, повністю фальсифікуючих характер і цілі «благодійності» долара.

Вивчення і розкриття питання про правдивий характер американської «допомоги», про методи і форми використання її як знаряддя монополістичного капіталу має винятково важливе значення не лише для демонстрації агресивності американського імперіалізму в минулому, а й для викриття хижачьких планів і злочинних методів політики Сполучених Штатів у наш час. На жаль, до останнього часу в радянській науковій літературі це питання ще не було належним чином висвітлене.

Саме тому закономірний інтерес викликає книга Д. М. Сташевського. Вона написана на основі досконалого вивчення широкого кола джерел. Перш за все, це матеріали Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР, Архіву зовнішньої політики СРСР, Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Центрального державного історичного архіву УРСР та матеріали, що були виявлені автором під час роботи в архівах Польської Народної Республіки (Архів Міністерства закордонних справ, Архів нових актів, Центрального військового архіву). Крім архівних матеріалів, автор використав опубліковані документи, праці радянських та буржуазних дослідників, мемуарну літературу та пресу.

В книзі розглянуто чимале коло питань. У першій главі викладається міжнародна обстановка, що створилася після закінчення першої світової війни. Перетворившись в провідну імперіалістичну державу в економічній і фінансовій сферах), США прямували всі зусилля на те, щоб встановити своє панування над світом. Однією основних форм боротьби за встановлення американського панування, говорить автор, і була економічна інтервенція під паролем «допомоги».

Ідея економічної експансії під виглядом «допомоги» була висунута ще в ході першої світової війни, але вона зустріла соростоку протидію з боку союзників, які ішуче виступали проти намагань встановити американську монополію в справі заезпечення Європи продовольством. В книзі детально показано боротьбу між США союзниками, яка в січні 1919 р. привела до тимчасового компромісу: було створено Міжнародний комітет допомоги. Генеральним директором Комітету призначено Герберта Гувера, але його діяльність була ідконтрольна міжнародному верховному органу — Верховній економічній раді. Проте США не задовольнились цим рішенням і створили фактично самостійні організації допомоги (АРА)<sup>1</sup>, Бюро допомоги їтям та ін. Всі вони були підпорядковані продовольчому диктатору» Гуверу.

Американські імперіалісти, говориться в книзі, асигнували для здійснення планів економічної інтервенції в Європі величезні кошти. Лише в період перемир'я американські «благодійні» організації під керівництвом Гувера надіслали до європейських країн більше 5 млн. т продовольства і одягу на суму понад мільярд доларів (стор. 122).

Звичайно, американська пропаганда намагається видати це за взірць «чистої благодійності» і «філантропії». Проте наведені в двох главах книги дані переконливо свідчать про інше. Справа не тільки в тому, що, вивозячи продовольство в європейські країни, американські монополісти намагалися відвернути економічну кризу в США. Справа в тому, що Гувер, використовуючи своє становище продовольчого диктатора, розгорнув шалену діяльність, спрямовану на встановлення американського контролю над провідними галузями економіки європейських країн. Ціуальці американського спрута жадібно тягнулися до вугільної, нафтової, металообробної промисловості, залізничних і водних шляхів сполучення, засобів зв'язку, внутрішньої і зовнішньої торгівлі Австрії, Польщі, Німеччини, Румунії та інших країн, які одержували «допомогу».

Спеціальна глава книги присвячена викриттю ганебної ролі гуверівських організацій у боротьбі з революційним рухом. «У них,— підкреслював В. І. Ленін, характеризуючи політику американських імперіалістів,— знаряддя просте — вірвока голоду. Ось чим вони душать народи!»<sup>1</sup>. Саме вірвокою голоду і штиком інтервента була замучена молода Угорська Радянська Республіка, вірвокою голоду душили революційний рух в Австрії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Фінляндії і прибалтійських країнах. З великою силою показано в книзі роль американської «допомоги» в організації збройної інтервенції проти Радянської Росії в 1919—1920 рр.

Значний інтерес викликає остання глава, в якій викриваються намагання США використати голод 1921—1922 рр. в Радянській Росії для здійснення економічної інтервенції і повалення Радянської влади<sup>2</sup>. Автор детально розкриває антирадянське суть діяльності гуверівської організації, показує основні етапи та форми її підірвної роботи, аналізує головні причини провалу антирадянської політики США. Розглядаючи «допомогу» США капіталістичним країнам Європи і Радянській Росії, автор показав принципову різницю в характері діяльності гуверівських організацій. Так, якщо в капіталістичних країнах продовольство та одяг передавалися безпосередньо

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 185.

<sup>2</sup> Матеріал цієї глави значною мірою було вже викладено в книзі Д. М. Сташевського «Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924)», К., 1957, 134 с.

<sup>1</sup> American Relief Administration — ARA.

в руки урядових органів, то в Радянській Росії АРА будь-що намагалася не допустити контролю з боку місцевих органів влади та радянської громадськості.

Відзначаючи позитивні сторони книги, не можна не вказати і на її недоліки. Одним з них є те, що Д. М. Сташевський, говорячи про антирадянську спрямованість американської «допомоги», не висвітлив її ролі в підготовці та проведенні Кронштадтського контрреволюційного повстання в березні 1921 р. Адже відомо, що одним з головних питань, які мали визначити, на думку «вождів» білої еміграції, успіх Кронштадтського заклотника, було питання про забезпечення продовольством<sup>1</sup>. Саме американські правлячі кола поспішили направити в Кронштадт продовольство. Саме кронштадтським заклотником було надіслано кілька тисяч тонн продовольства, яке було в розпорядженні організації Гувера і Американського Червоного Хреста у Фінляндії<sup>2</sup>. Редактор есерівської газети «Воля России» Зензінов повідомляв з Праги в листі від 8 березня 1921 р. члена Адміністративного центру есерів у Парижі Роговського: «В Гельсінґфорсі зараз сидить головний представник Гувера містер Міллер. Йому звідси телеграфували уже американці... щоб він зробив усе можливе для здійснення допомоги населенню продовольством. Маємо обіцянку з боку американців надати кредит»<sup>3</sup>.

Заслужують на увагу в світлі цих фактів і повідомлення таких американських газет, як «Нью-Йорк таймс» і «Нью-Йорк колл». Так, у статті «Наш Червоний Хрест допомагає Кронштадту» сенатор Франс, звертаючись до голови американської місії Червоного Хреста в Прибалтиці Едварда Райяна писав: «Я знаю і про це дізнається увесь світ, що ви винні в злочинному втручанні у справи дружньої держави. *Це ви організували Кронштадтський заклот*»<sup>4</sup> (Підкреслено нами.— О. М.). Нарешті, після провалу всієї авантюри, рештки кронштадтських заклотників, що втекли у Фінляндію, також були повністю взяті на американське утримання<sup>5</sup>.

Певним упущенням автора книги є також те, що в ній не подано конкретних матеріалів про американську допомогу численним залишкам контрреволюційних армій і банд, вигнаних Червоною Армією за межі Радянської країни. Звичайно, не можна не врахувати великі труднощі у висвітленні цього питання, оскільки Гувер, Фішер, і

багато інших буржуазних авторів, які старанно підраховували кожну банку згущеного молока, надіслану для голодуючих дітей Поволжя, всіляко намагаються приховати відомості про кошти, що були витрачені на підтримку недобитих решток білих армій. Так, Шуман твердить, що американський Червоний Хрест витратив на підтримку врангелівців, які були розміщені в таборах у районі Константинополя, близько 400 тис. доларів<sup>1</sup>. Фішер, в свою чергу, повідомляє, що Американський Червоний Хрест витратив на допомогу врангелівцям у районі Константинополя понад 530 тис. доларів<sup>2</sup>. Названі цифри викривають фальсифікацію даних «офіційних статистиків» АРА Серфейса і Бленда, які запевняють, нібито «загальні витрати» на допомогу «російським біженцям» у Константинополі не перевершували 98 600 доларів...<sup>3</sup>

Більш того, самі врангелівці визнають, що лише в табір в Галліполі, де перебував корпус Кутепова, Американський Червоний Хрест тільки з грудня 1920 по вересень 1921 р. надіслав різного спорядження на 1 млн. франків, тобто на 400 тис. доларів<sup>4</sup>. А Галліполі — лише одне з багатьох місць, в яких були розташовані табори врангелівців. Крім того, допомогу їм подавали через АРА, Комітет допомоги Близькому Сходу та інші американські «благодійні» організації.

В багатьох місцях книги говориться про американську допомогу Вірменії (стор. 102, 105, 116, 117, 194). Називаються великі суми й тоннаж поставок. Проте у книзі зовсім не розкрито антирадянську, контрреволюційну суть цієї «допомоги», не показано, що допомога дашнакським правителям Вірменії була, перш за все, спрямована проти революційного руху вірменських трудящих, на відрив Вірменії від Радянської Росії, на перетворення Вірменії в колонію американо-англійського капіталу.

До недоліків книги слід віднести повторення у викладі матеріалу, а також надзвичайне перевантаження цифрами і таблицями про розмір американської «допомоги», багато з яких наводяться без достатнього аналізу. Як уже відзначалося, автор використав

<sup>1</sup> F. L. Shuman, American Policy towards Russia since 1917. A Study of Diplomatic, History, International, Law and Public Opinion, New York, 1928.

<sup>2</sup> H. H. Fisher, The Famine in Soviet Russia, 1919—1923, The Operations of the American Relief Administration, New York, 1927.

<sup>3</sup> Surface Frank M. and Blant Raymond L., American Food in the World war and Reconstruction Period, Operation of the Organizations under the Direction of H. Hoover, 1914—1924, California, 1931.

<sup>4</sup> «Русские в Галлиполи, Сборник статей посвященный пребыванию 1-го армейского корпуса русской армии в Галлиполи», Приложение XV, Берлин, 1923.

<sup>1</sup> Газ. «Правда» від 24 березня 1921 р.; газ. «New York Call» від 8 березня 1921 р.

<sup>2</sup> Газ. «Правда» від 12 і 24 березня 1921 р.

<sup>3</sup> «Работа эсеров за границей, По материалам Парижского архива эсеров», М., 1922, стор. 63.

<sup>4</sup> Газ. «New York Times» від 3 серпня 1921 р., газ. «New York Call» від 4 серпня 1921 р.

<sup>5</sup> Газ «Правда» від 23 березня 1921 р.

велику кількість документів та інших джерел. Проте розширення джерелознавчої бази за рахунок таких праць, як «Документи об антинародній і антинациональній політике Масарика», «Влада капіталу і політика щодо Росії» Кая Мольтке<sup>1</sup> та інших дозво-

<sup>1</sup> «Документи об антинародній і антинациональній політике Масарика» (Перевод с чешского), М., 1954. К. Moltke, Rendemagnt og Rusland politik, anden del, Forlaget Tiden, Kjøbenhavn, 1953.

лило б авторові викласти матеріал ще з більшою переконливістю.

На закінчення необхідно ще раз підкреслити, що книга Д. М. Шашевського, незважаючи на певні недоліки, є серйозним дослідженням, яке викриває імперіалістичний, контрреволюційний, глибоко антинародний характер так званої американської благодійності.

О. А. МАКАРЕНКО

## НОТАТКИ ПРО КНИГИ

### ЕТАПИ ВЕЛИКОГО ШЛЯХУ

Героїчний шлях боротьби і перемог разом з усім народом пройшли за роки Радянської влади славні дочки нашої країни. Показати роль радянської жінки в соціалістичному і комуністичному будівництві в СРСР — одне з найважливіших завдань історичної літератури. У 1960 р. було зроблено перший крок у цьому напрямі — вийшов у світ збірник розповідей про кращих жінок України, життя яких найтісніше пов'язане з життям народу, з історією Радянської Батьківщини<sup>1</sup>. Це — матеріалілюстрації про жінок — учасниць Жовтневої революції і громадянської війни, самовідданих ентузіасток славних п'ятирічок, героїнь Вітчизняної війни і наших славних сучасниць — героїнь семирічки.

Збірник відкривається вступною статтею секретаря ЦК КП України О. Івашенко. В ній показано, як сонячна Країна Рад здійснила найзаповітніші мрії жінок-трудівниць. Стало це можливим в результаті Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка створила умови для забезпечення повної фактичної рівності жінок з чоловіками в усіх галузях народного господарства, громадського і культурного життя.

Серед робітників і службовців нашої республіки 44% становлять жінки. 44 жінки України обрані депутатами Верховної Ради СРСР, 154 — депутатами Верховної Ради Української РСР, 136,7 тис. — депутатами місцевих Рад. Зараз славні трудівниці вносять великий вклад у побудову комуністичного суспільства, шлях до якого накреслено новою Програмою КПРС. Український народ по праву пишається героїнями семирічки — Г. Буркацькою, Є. Долянюк, М. Павленко, М. Савченко, О. Холл, Т. Яблонською та ін.

Перші статті і спогади збірника присвячені славним більшовикам, які ще на початку століття підхопили запалений пар-

тиєю факел революційної боротьби. В книзі наводяться яскраві матеріали про участь трудящих жінок України в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади. Особливо цінними в цьому відношенні є спогади старих більшовичок Т. Кисельової, Т. Вишнівської, К. Зельдич, Л. Дашевської та багатьох інших, які розповідають про своїх подруг по боротьбі і власний життєвий шлях.

Стаття І. Полупанової «Делегат першого з'їзду більшовиків України» яскраво змальовує світлий образ героїчної дочки українського народу Олени Соколовської, члена партії з 1915 р., яка в жовтневі дні 1917 р. йшла в перших рядах борців за встановлення влади Рад на Україні, віддавала всі свої сили справі завоювання на бік революції робітничих та селянських мас. У тяжкі дні австро-німецької окупації, зазнаючи постійних переслідувань, Олена Соколовська продовжувала революційну роботу: вступала на мітингах, підтримувала зв'язок з партійними групами, розповсюджувала більшовицьку літературу. Вона була делегатом I з'їзду більшовиків України. Найкраща сторінка в житті революціонерки — робота в одеському підпіллі. Разом з М. Ласточкиним та І. Клименком, О. Соколовська очолила роботу Одеського обкому КП(б)У. До останніх днів свого життя вона самовіддано працювала в ім'я перемоги соціалізму.

Український народ зберігає в пам'яті й імена тих, хто в роки громадянської війни піднімав маси на боротьбу з розрухою, епідеміями, дитячою безпритульністю. Про одну з цих відважних жінок першу завідувачу жінвідділом ЦК КП(б)У, Народного комісара соціального забезпечення України В. Мойрову розповідають у статті «Бойовий організатор» старі більшовички К. Філатова, Ц. Зоріна, і Г. Злобинська. З великим натхненням і запалом працювала В. Я. Мойрова в той період на важливих ділянках будівництва соціалізму: у колегіях Наркомату охорони здоров'я, Наркомпраці, Наркомосу, брала активну участь у створенні та редагуванні журналу

<sup>1</sup> «У боях і в праці. Розповіді про жінок України», Держполітвидав УРСР, К., 1960, 303 с.

«Коммунарка України» і т. д. На VI конгресі Комінтерну її обрали кандидатом у члени президії Комінтерну, і протягом кількох років вона керувала діяльністю міжнародного секретаріату по роботі серед жінок, в якому головувала Клара Цеткін.

Активну участь брали жінки Країни Рад у здійсненні соціалістичної перебудови народного господарства. Разом з усім народом вони зводили греблю Дніпрогесу, корпуси Харківського тракторного заводу і домни «Запоріжсталі». У своїх спогадах про ті часи наладчиця ХТЗ П. Минаєва живо розповідає про те, як їй, сільській 18-річній дівчині, будівники ХТЗ допомогли оволодіти професією, прищепили любов до праці, до свого заводу, повагу до колективу.

В збірнику вміщено також яскраві матеріали про роль жінок у здійсненні суцільної колективізації сільського господарства. Самовіддано працює на колгоспних ланах назавжди прославили свої імена сотні українських трудівниць. З хвилюванням читаєш статтю Є. Якименко «Життя-подвиг», яка розповідає про життєвий шлях П. Ангеліної. Тільки в умовах соціалістичного ладу в минулому проста батрачка могла стати державним діячем, депутатом Верховної Ради СРСР, членом ЦК КП України. Її біографія — це історія становлення колгоспного ладу, історія розвитку машинно-тракторних станцій.

В роки Великої Вітчизняної війни радянські жінки поруч з своїми братами і чоловіками стійко і мужньо захищали завойовані Жовтня. Не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами відомі імена героїчних дівчат підпільних організацій «Молода гвардія» і «Партизанська іскра» та жінок, які самовіддано працювали в тилу. Про великий вклад жінок у перемогу над фашистськими недолюдками розповідається в статті Маршала Радянського Союзу В. Чуйкова.

Багато праці й енергії вклали жінки України у справу ліквідації тяжких наслідків війни. Про той період у житті радянського народу цікаві дані вміщено в статті двічі Герої Соціалістичної Праці Г. Буркацької «На чолі колгоспу».

Наполегливо й самовіддано працюють радянські жінки і тепер, у період розгортаного будівництва комунізму. Активно включились у боротьбу за побудову комуністичного суспільства в нашій країні жінки України. Цікаво й образно розповідають про це на сторінках збірника двічі Герої Соціалістичної Праці Є. Долинюк, М. Савченко та ін.

Радянська влада відкрила жінці широкий шлях у науку, до висот культури. Нею в Україні працює багато видатних вчених жінок. Про одну з них — члена-кореспондента Академії медичних наук СРСР, визначного громадського діяча О. Хохол — розповідається у статті Л. Зуєвої «Люддяність». Тільки наш радянський лад, пише диригент Державного симфонічного оркестру України Є. Шабалтіна, зрівняв жінку в правах з чоловіком, відкрив їй шляхи й можливості для здійснення цього права: в усіх галузях виробництва, науки й культури. І справді, хіба могла б вона, дочка листоноші, стати диригентом одного з найбільших оркестрів України, якби не Жовтнева революція?

Книга «У боях і в праці» написана живою, образною, барвистою мовою. Вітаючи вихід у світ збірника, присвяченого радянським жінкам, водночас хотілось би відзначити як недолік те, що в ньому не знайшла місця розповідь про жінку-вчителя-представницю мільйонної армії скромних героїнь, які все своє життя присвячують важкій, але славній справі виховання підрастаючого покоління.

Ж. П. ТИМЧЕНКО  
М. Ф. ДМИТРИЄНКО

## ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ НА УКРАЇНІ

Радянський читач виявляє великий інтерес до історії рідної Батьківщини, зокрема до історії революційного робітничого руху. Тим-то не дивно, що кожна нова праця, присвячена цій темі, знаходить багато читачів. З великим інтересом радянська громадськість зустріла книжку І. Іванова-Потьомкіна «Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні», яка нещодавно вийшла з друку<sup>1</sup>.

Праця написана на основі численних архівних документів, багато з яких вперше введено у науковий обіг, спогадів безпосередніх учасників робітничого руху, мате-

ріалів періодичної преси того часу, і революційних листівок. В ній у науково-популярній формі висвітлено діяльність перших марксистських організацій у Києві, Харкові, Катеринославі та інших міст України, процес поширення марксизму в кінці XIX — на початку XX ст. Крок за кроком книжка розкриває перед читачем картину бурхливого розвитку капіталізму в 90-х роках, викриває брехливу «теорію» українських буржуазних націоналістів про те, що українська нація, нібито, не мала «своєї» національної буржуазії і пролетаріату, підкреслює, що робітничий клас України був складовою частиною робітничого класу Росії. В праці відзначено виняткову роль створеного В. І. Леніном Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого

<sup>1</sup> І. Іванов-Потьомкін, Поширення марксизму і перші марксистські організації на Україні, К., 1961, 130 с.

«класу» в поширенні революційного робітничого руху на Україні. Ленінський «Союз боротьби» мав величезне значення для розвитку соціал-демократичного руху на Україні, під його впливом виникли і діяли Київський, Катеринославський, Харківський та інші «Союзи боротьби». Автор наводить багато імен (понад 100) рядових працівників, які під впливом марксистської пропаганди поступово втягувались до загально-пролетарського революційного руху. У книзі яскраво розповідається про роль соратників В. І. Леніна І. Х. Лалаянца, І. В. Бабушкіна та інших у поширенні марксизму і соціал-демократичного руху на Україні.

Використавши невідомі досі архівні дані, автор зумів уточнити і виправити помилки, які мали місце в старій історичній літературі. Це, зокрема, стосується і його власної помилки щодо року організації Катеринославського Комітету РСДРП (стор. 83). В праці доповнено і уточнено біографічні дані деяких керівних працівників робітничого і соціал-демократичного руху. Вона написана популярною мовою і, незважаючи на велику кількість дат, назв, документів, легко читається. Цінними є додатки до книги: листівки Київського робітничого комітету (1897 р.), Катеринославського «Союзу боротьби» (1896—1899 рр.), Донецького комітету РСДРП (1900 р.).

Листівки ці взяті, головним чином, з архівів.

Праця І. Іванова-Потьомкіна не позбавлена окремих недоліків. Так, якщо автор досить детально розповідає про роботу великих організацій (Катеринославської, Київської, Одеської і Харківської), то діяльність перших марксистів у Полтаві, Чернігові та інших містах він висвітлює надто побіжно. У книзі є окремі невдалі формулювання (стор. 91), в ряді місць, автор, наводячи факти, посиляється на архівні джерела. А тим часом ці факти вже давно опубліковані. Інколи не вказуються джерела, з яких взято ті чи інші наведені у книжці факти. Частина листівок, що їх згадує автор, вже була опублікована. Треба було зазначити, коли і де вона була опублікована вперше.

В цілому рецензована праця заслуговує позитивної оцінки, вона є однією з перших у нашій радянській історіографії друкованою працею, яка у науково-популярній формі висвітлює цікаве і поки що мало досліджене питання. Її з інтересом прочитають партійні працівники, пропагандисти, викладачі і студенти вузів, вчителі та учні, широкі кола нашої інтелігенції, які самостійно вивчають героїчну історію КПРС.

І. І. ШЕВЧЕНКО,  
Т. А. АНАНЕНКО.

## КОРИСНИЙ ПОЧИН БІЛОРУСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Минули, стали історією суворі роки Великої Вітчизняної війни. «Перемога радянського народу в цій війні,—говориться в Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії,—підтвердила, що в світі немає сил, які могли б спинити поступальний розвиток соціалістичного суспільства»<sup>1</sup>. Однак до цього часу ще всебічно не розкрито небачений в історії героїчний бойовий подвиг радянських людей, які врятували світ від фашистського варварства. Радянські історики у великому боргу перед своїм народом щодо висвітлення важкої боротьби радянських патріотів проти фашистських поневолювачів, яка вимагала великих жертв.

Переважає більшість опублікованих праць з історії боротьби радянських людей в тилу ворога присвячена дослідженню партизанського руху. Немає серед них жодної, навіть популярної книги, яка узагальнювала б інші найбільш масові і повсюдні форми боротьби радянських людей—саботаж економічних заходів загарбників, диверсії в промисловості, сільському господарстві і на транспорті, що здійснювались мільйонами радянських патріотів під керівництвом партійного підпілля в тилу ворога. Відсутність таких досліджень не дає можливо-

сті уявити всю величезну силу всенародного опору радянського народу, який є славною сторінкою в історії нашої Батьківщини. Тому слід всіляко вітати, підтримати й поширити цінну ініціативу колективу білоруських істориків, які приступили до розв'язання цього завдання.

Влітку 1960 р. Інститут історії партії при ЦК КП Білорусії та Інститут історії Академії наук БРСР опублікували в ряді газет і журналів матеріали про мінське партійне підпілля, які збереглися в архівах. Видання цих матеріалів викликало широкий відгук громадськості. Численні листи учасників підпілля і свідків їх героїчної боротьби дали можливість історикам доповнити й уточнити опубліковані факти. В результаті з'явився цікавий, хоч і короткий, огляд діяльності мінського партійного підпілля в роки війни<sup>1</sup>—перша спроба на шляху дослідження майже не відображеної в історичній літературі славної сторінки героїчної боротьби радянських людей у містах і великих промислових районах.

Навіть у цьому короткому огляді яскраво проявляються риси виняткової житте-

<sup>1</sup> «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 15.

<sup>1</sup> «О партийном подполье в Минске в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—июль 1944 гг.)», Госиздат БССР, Минск, 1961, 90 с.

здатності нашої партії. Це видно на прикладах створення окремими радянськими патріотами ізольованих одна від одної підпільних груп, організаційного їх оформлення в чітку сітку партійного підпілля на чолі з міським підпільним комітетом.

Добре висвітлили упорядники огляду масово-політичну роботу мінського підпілля серед населення. На підставі різноманітних фактів в огляді відновлюється картина мобілізуючої масово-політичної роботи комуністів серед населення міста. Логічним результатом цієї діяльності партійного підпілля були бойові і диверсійні операції мінських підпільників, підготовка ними резервів для партизанських загонів, подання допомоги партизанам і Радянській Армії. Про все це розповідається у третьому розділі огляду.

У Мінську, як і на всій радянській землі, що стогнала під ярмом окупантів, першим помічником партійного підпілля була славно і героїчна радянська молодь, висвітленню діяльності якої присвячений заключний розділ брошури.

Хочеться побажати нашим білоруським товаришам-історикам, щоб результатом їх наступних зусиль був вихід у світ уже не стислого нарису про діяльність мінського підпілля, а великих досліджень про героїчну боротьбу білоруських підпільників проти фашистських поневолювачів.

Видання нарису про діяльність мінського підпілля особливо цінне тим, що вказує радянським історикам, як вийти з тяжкого становища, викликаного відсутністю в наших архівах достатньої кількості документальних матеріалів для всебічного висвітлення героїчної боротьби радянських людей в тилу ворога.

З опублікованих праць радянському читачу відомо, в яких винятково важких умовах партія проводила величезну роботу по організації підпілля і партизанських загонів у тилу ворога. Відомо, що в багатьох випадках заздалегідь підготовлена сітка партійного підпілля була розгромлена ворогом або не завжди могла розгорнути свою організаційську роботу. Однак підпілля існувало. Боротьба радянських людей проводилась повсюдно і не припинялася протягом усього періоду тимчасової фашистської окупації радянської території. В більшості випадків підпілля створювалось і відновлювалось з ініціативи окремих комуністів і безпартійних патріотів в умовах жорстокого окупаційного режиму. Однак сувора конспірація і провал багатьох підпільних груп, відсутність у них зв'язку з керівними партійними центрами привели до того, що масовий героїзм радянських людей в тилу ворога, особливо в містах, промислових і степових районах, де не було умов для ведення партизанської боротьби, не знайшов свого повного відображення в документальних матеріалах радянських ар-

хівів. Шлях уточнення і доповнення фактів, викладених в архівних документах, який обрали дослідники історії мінського підпілля, допоможе радянським історикам розкрити багато сторінок героїчної боротьби радянських людей.

Особливо велике значення це має для висвітлення героїчної боротьби українського народу. Ворог розраховував максимально використати величезні природні і промислові ресурси України. Наявність великих, густо населених промислових центрів і відсутність лісових масивів на більшій частині території України були серйозною перешкодою в справі організації і зростання партизанських загонів. Тому більш масовими і поширеними формами боротьби українського народу був саботаж економічних заходів загарбників. Ця всенародна боротьба робітників, селян та інтелігенції України коштувала фашистам величезних жертв. Однак шахти Донбасу не давали окупантам вугілля, Кривбасу — руди, заводи — промислової продукції, сільське господарство — продуктів харчування. Те, що окупантам вдалося взяти на Україні, було незначним і далеко не справдило їх навіть мінімальних надій. Масовий саботаж, диверсії в промисловості, на транспорті і в сільському господарстві, бойові операції невеликих підпільних груп внесли значний вклад у справу розгрому ворога.

Минає час. Стираються в пам'яті людей деталі подій минулої війни. З кожним роком зменшується число їх учасників і очевидців, дедалі трудніше буде відновити яскраві сторінки ще не відображеного в архівних документах героїчного подвигу радянських людей в роки війни. Зусиллями одних істориків без організованої допомоги широкої радянської громадськості не можна вирішити питання про збирання сотень тисяч незафіксованих в архівних документах фактів про ці форми героїчної боротьби радянських людей. Практичну допомогу в збиранні матеріалів у кожному селі, в кожному міському районі можуть подати комсомольські організації, викладачі історії середніх шкіл. З допомогою учнів старших класів вони могли б організувати записи розповідей очевидців і учасників боротьби по зриву заходів окупантів, по поданню допомоги партизанам і радянським воїнам. Ця робота великої армії викладачів історії не тільки значно доповнить документальну базу по вивченню героїчної боротьби радянських людей в роки війни, а й сприятиме вихованню в нашій молоді почуття радянського патріотизму, гордості за свій народ, за свою Батьківщину, допоможе у вихованні людини нового, комуністичного суспільства.

## ЗАПОРІЗЬКА СІЧ І ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКА АГРЕСІЯ

Боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії мала життєве значення в історії України феодальної доби. Особливо напруженою була ця боротьба в другій половині XVII ст. Видатна роль у ній належала Запорізькій Січі. Це важливе й актуальне питання і стало предметом дослідження О. М. Апанович<sup>1</sup>.

Рецензована праця складається із вступу і трьох розділів. У вступі дається коротка характеристика соціально-економічного становища султанської Туреччини та Кримського ханства, з'ясовуються причини їх агресивної політики і відзначаються тяжкі наслідки її для Росії і України. На фоні міжнародних відносин автор стисло викладає історію боротьби українського народу і Російської держави проти агресивних вторгнень татарських і турецьких феодалів.

У першому розділі характеризуються соціально-економічні відносини і політично-адміністративний лад Запорізької Січі в 50—70-х роках XVII ст., соціальне розшарування серед козацтва, докладно висвітлюються взаємовідносини Запорізької Січі з російським урядом, розвиток і зміцнення зв'язків російського та українського народів. На підставі великого фактичного матеріалу, широко використовуючи народні думи і пісні, зокрема невольницькі плачі, автор змістовно й виразно описує різноманітну діяльність Запорізької Січі по визволенню полонених з тяжкої татарсько-турецької неволі.

Перший розділ закінчується розповіддю про російський гарнізон на Запоріжжі. Висвітлено це питання виключно на підставі нових архівних матеріалів, введених вперше у науковий обіг автором. Досить докладно змальовується тут бойова діяльність російського гарнізону, солдати якого разом із запорожцями ходили в походи на Кримське ханство, показана система забезпечення, комплектування, організації й озброєння російського гарнізону, а також його соціальний склад.

У другому розділі висвітлюється напружена боротьба Російської держави проти наступу Кримського ханства на Україну і участь у ній запорізького козацтва в 1654—1667 рр. Султанська Туреччина і Кримське ханство, вбачаючи у возз'єднанні України з Росією реальну загрозу своїм загарбницьким планам, докладали багато зусиль, щоб ліквідувати рішення Переяславської ради. Спільні походи запорізького і донського козацтва в 1654—1657 рр. на володіння Кримського хана мали головною метою перешкодити виступу та-

тарських орд на допомогу польським збройним силам, що вторглися на українські землі. Боротьба проти турецько-татарської агресії у той період відбувалася в обстановці надзвичайно складного переплетіння класової боротьби і політичних конфліктів на Україні. Ця боротьба виявлялася не тільки в організації походів проти султанської Туреччини і Кримського ханства та участі в бойових діях російських військ. Вона знаходила свій прояв також у виступах запорізьких козаків проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки, яка для здійснення своїх планів розриву з Росією і насильницького підпорядкування українського народу Речі Посполитої шукала воєнної допомоги у кримського хана, широко використовуючи татарські орди. Втручання татарських феодалів у внутрішню міжусобну боротьбу було, як правильно зазначає автор, одною з форм агресії Кримського ханства проти України і Росії. В книзі вірно показана роль запорізького козацтва в боротьбі українського народу проти зрадницької політики шляхетсько-старшинської верхівки на чолі з Виговським і старшинської верхівки протатарської орієнтації, очолюваної С. Опарю, П. Дорошенко та іншими запорожцями.

У третьому розділі О. М. Апанович розглядає історію Запорізької Січі від Андрусівського договору 1667 р. до Бахчисарайського миру 1681 р., показує складну і напружену обстановку, яка склалася на Україні, зокрема на Запоріжжі, після Андрусівської угоди. Автор правильно з'ясовує причини посилення протатарської і протурецької орієнтації серед старшинської верхівки, маріонетками якої були гетьмани П. Суховій і П. Дорошенко, докладно розповідає про загальне народне обурення на Україні (в тому числі і на Запоріжжі), викликане договором П. Дорошенка про підданство султанській Туреччині. З інтересом читаються сторінки, присвячені видатному борцеві проти турецько-татарських загарбників — славному кошовому Запорізької Січі Івану Сірку.

В праці повно і докладно висвітлюється участь запорожців у російсько-турецькій війні 1677—1678 рр. (Чигиринські походи). Керуючись марксистсько-ленінською методологією і широко використавши архівні і друковані джерела, автор приходить до правильних висновків, що лише завдяки спільній боротьбі українських народних мас і російських збройних сил протурецька і протатарська орієнтація козацької старшини зазнала повного краху, що виступи запорізького козацтва проти турецько-татарської агресії в другій половині XVII ст. були частиною спільної боротьби Російської держави і українського народу проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Воєнна діяльність ко-

<sup>1</sup> О. М. Апанович, Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50—70-ті роки XVII ст.), Вид-во АН УРСР, К., 1961 р., 298 с.

заків підпорядковувалась загальним стратегічним планам цієї боротьби, займаючи в них значне місце. В кінці праці автор робить висновок, що Бахчисарайська угода знаменувала собою певний етап в розвитку боротьби Російської держави і українського народу проти турецько-татарської агресії. Кримський хан повинен був відмовитись від своїх зазіхань на Лівобережжя України. Велика заслуга в цьому належить і запорізькому козацтву.

Заслугує схвальної оцінки широке використання автором польських археографічних видань, а також численної польської історичної літератури і окремих творів турецьких істориків-сучасників, що є в російських перекладах. Автор критикує польських буржуазних істориків, які ігнорували героїчну боротьбу українських народних мас проти турецько-татарської агресії в період польсько-турецьких війн 70-х років XVII ст. Насправді ж опір українських народних мас і, зокрема, організована боротьба запорізького козацтва в той час мали вирішальне значення для відсічі агресорові.

Цінна і змістовна монографія О. М. Апанович все ж не позбавлена окремих недоліків. Так, у досить великій за розміром праці відсутній історіографічний огляд. Правда, характеристика літератури і ча-

стково джерел дається у відповідних місцях тексту, але було б краще подати їх у вступі в зібраному вигляді.

Автор багато розповідає про воєнну діяльність запорізького війська, але не характеризує стратегічних та тактичних особливостей воєнного мистецтва запорізького козацтва. Висвітлюючи зв'язок народних повстань з боротьбою запорізького козацтва проти зовнішніх агресорів, автор недостатньо розкриває це важливе питання. Автор інколи некритично ставиться до такого не завжди повного історичного джерела, як літопис Величка. Покладаючись на його свідчення, О. М. Апанович занадто категорично заявляє: «Після возз'єднання України з Росією Запорізька Січ, прийнявши присягу, разом з усією Україною увійшла до складу Російської держави»,— хоч достатніх даних для такого твердження немає.

Підводячи підсумки, треба відзначити, що праця О. М. Апанович «Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії» має не лише пізнавальне, а й політичне значення. Вона буде з інтересом зустрінута не лише науковою громадськістю, а й масовим радянським читачем.

К. І. СТЕЦЮК

## ДОКУМЕНТИ ПРО СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКОГО ТА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО НАРОДІВ

Серед численних публікацій документів, що вийшли за останні роки у Чехословацькій Соціалістичній Республіці, великий інтерес викликає збірник «На допомогу чехословацькому народові»<sup>1</sup>, підготовлений відомим істориком Ч. Аморт. Публікація висвітлює співробітництво радянського і чехословацького народів у боротьбі проти фашизму, а також допомогу Радянського Союзу народам Чехословаччини у 1938—1945 рр. З багатьох матеріалів автор відібрав для збірника найбільш важливі і типові документи, багато з яких публікуються вперше. Він використав матеріали чехословацьких архівів: архіву ЦК КПЧ, архіву Інституту історії КПЧ, військово-історичного архіву у Празі, архіву Міністерства закордонних справ ЧССР та ін. Збірник відкривається оглядом радянсько-чехословацьких відносин у 1938—1945 рр.

Публікація висвітлює миролюбну зовнішню політику Радянського Союзу та його послідовну боротьбу за врятування незалежної Чехословацької держави напередодні Мюнхена. Радянський уряд вживав конкретні заходи на випадок воєнного

конфлікту з фашистською Німеччиною. Перед загрозою спільного ворога важливо було посилити боездатність радянської і чехословацької армій, погодити їх плани. Навесні 1938 р. Прагу відвідала військова делегація СРСР, яка вела відповідні переговори з начальником генерального штабу Чехословацької армії. Переговори продовжувалися в Москві, куди в червні того ж року приїхав генеральний керівник заводів «Шкода» В. Громадко з групою військових і промислових спеціалістів, які знайомились з будівництвом нових оборонних споруд в СРСР, різними типами зброї і т. д. Уряд СРСР надавав переговорам великого значення. 29 червня було підписано радянсько-чехословацьку угоду про технічне співробітництво, що передбачала взаємні поставки зброї (стор. 162).

У вересні 1938 р., коли обстановка загострилася, радянське командування перекинуло до своїх західних кордонів 30 дивізій. В ніч з 24 на 25 вересня у Москві відбулась нарада керівників Радянської армії. Було вирішено терміново направити в Чехословаччину групу радянських офіцерів і підготувати до вильоту 700 винищувачів. На нараді обговорювався план оборони Чехословаччини, з яким погодилися чехословацькі представники (стор. 178). Остаточою деталі військового співробітництва обох країн мав погодити представ

<sup>1</sup> Čestmír Amort, Na pomoc československému lidu, Praha, Nakladatelství Československé Akademie věd, 1960, 519 с.

ник генерального штабу Радянської армії, що прибув у Прагу 24 вересня 1938 р. Однак буржуазний чехословацький уряд, виходячи з вузько класових інтересів, не звернувся по допомогу до Радянського Союзу, а західні держави віддали в Мюнхені Чехословацьчину на розправу гітлерівським загарбникам.

Матеріали, вміщені у збірнику, свідчать про те, що в 1939—1941 рр. Радянський Союз у складній міжнародній обстановці продовжував підтримувати народи Чехословацьчини. Завдяки радянським людям уникнули фашистської неволі Зденек Неєдлі, Ян Шверма та багато інших чеських і словацьких патріотів, які прибули до Радянського Союзу. На радянській землі знайшла притулок також група чехословацьких воїнів на чолі з підполковником Свободою, що пізніше стала основою чехословацької воєнної частини в Радянському Союзі. В 1940 р. Радянський уряд запропонував керівництву чехословацької буржуазної еміграції в Лондоні прислати в СРСР військових спеціалістів для організації допомоги внутрішньому руху опору в Чехословацьчині. Бенеш та його оточення використали цю пропозицію для засилки в нашу країну агентів шпигунської служби, зв'язаних з іноземними розвідками, на чолі з Гелідором Пікою (стор. 49—50). Значний інтерес мають документи нелегальних організацій КПЧ того періоду, в яких викривалась брудна антирадянська кампанія західних імперіалістів і буржуазної чехословацької еміграції в зв'язку з підписанням радянсько-німецького договору про ненапад у серпні 1939 р.

Оснóвну групу документів рецензовано-го збірника присвячено подіям 1941—1945 рр. У них розповідається про багатогранну дипломатичну й військову допомогу Радянського Союзу національно-визвольному рухові чеського і словацького народів проти німецько-фашистських загарбників. Першорядне значення для розгортання цієї боротьби мали радянсько-чехословацька угода від 18 липня 1941 р. і договір між обома країнами від 12 грудня 1943 р., що забезпечили військове співробітництво Радянського Союзу та Чехословацьчини і стали гарантією свободи й незалежності Чехословацької республіки, її справді демократичного розвитку в післявоєнний період.

Документи збірника дають повну картину формування чехословацької військової частини в СРСР, її героїчного бойового шляху на фронтах Великої Вітчизняної війни. Озброєнню і навчанню воїнів-чехів і словаків багато уваги приділяли керівники Радянської держави. Як член військової ради Воронежського фронту, товариш М. С. Хрушов у 1943 р. відвідував чехословацький батальйон, проводив бесіди з во-

їнами, сприяв реорганізації батальйону в бригаду, особисто цікавився її бойовою підготовкою. За його пропозицією чехословацька бригада взяла участь у боях за визволення Києва. «Стародавній слов'янський Київ,— писав 9 грудня 1943 р. в телеграмі полковнику Л. Свободі товариш М. С. Хрушов,— ніколи не забуде, що за його визволення разом з воїнами героїчної Червоної армії воювали під Вашим керівництвом відважні брати, сини чехословацького народу» (стор. 303).

Документи збірника висвітлюють допомогу Радянського Союзу партизанському рухові в Чехословацьчині, зокрема, героїчному Словацькому народному повстанню 1944 р. і Травневому повстанню 1945 р. в чеських землях, розкривають перед читачем картину визволення Чехословацьчини Радянською Армією і теплої, дружньої зустрічі чехами і словаками радянських військ.

Публікація також розповідає, як Комуністична партія Чехословацьчини очолила боротьбу за подолання реакційної антинародної політики чехословацької буржуазної еміграції на чолі з Бенешем, за визволення Чехословацьчини від іноземного панування і зміцнення радянсько-чехословацької дружби.

Перемога Радянської армії над німецько-фашистськими загарбниками дозволила чехословацькому народові успішно завершити національно-визвольну боротьбу і розпочати будівництво нового, вільного життя. Незважаючи на труднощі, трудящі Чехословацьчини сміливо взялися за відродження зруйнованої війною і окупацією економіки країни. В цій благородній справі вони знову, як і в роки війни, зустріли дружню і великодушну підтримку Уряду СРСР і радянського народу. У збірнику вміщено документи, що розповідають про те, як командування Радянської Армії передало населенню Праги, Острави, Брно та інших міст кілька тисяч тонн продовольства і різних медикаментів. За рішенням Радянського уряду народно-демократичній Чехословацьчині було передано всі заводи, збудовані гітлерівцями на чеських землях під час війни, що стали трофеями радянських військ. Внаслідок радянсько-чехословацьких переговорів, що проходили у липні 1945 р. в Москві, Радянський Союз надіслав у Чехословацьчину для потреб чехословацької промисловості 250 тис. т залізної руди, 20 тис. т марганцевої, багато хромової руди, бавовни та іншої сировини.

Збірник «На допомогу чехословацькому народові» становить значний науковий інтерес і послужить цінним джерелом для вивчення взаємовідносин між Чехословацьчиною і Радянським Союзом у 1938—1945 рр.

І. А. ПЕТЕРС

# НАШ КАЛЕНДАР

## ВИДАТНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ ПАРТІЇ

(ДО 50-РІЧЧЯ VI (ПРАЗЬКОЇ) КОНФЕРЕНЦІЇ РСДРП)

50 років тому, 5(18) — 17(30) січня 1912 р. в Празі відбулась VI Всеросійська конференція РСДРП, яка була важливою подією в історії Комуністичної партії Радянського Союзу і її місцевих організацій. Конференція пройшла під ідейним керівництвом В. І. Леніна і прийняла ряд важливих рішень, що визначили стратегію і тактику партії в один з відповідальних періодів її історії — період нового революційного піднесення перед першою світовою імперіалістичною війною.

Питання про підготовку конференції РСДРП розглядалось на нараді членів ЦК партії, яка була скликана на вимогу В. І. Леніна 28 травня—4 червня 1911 р. в Парижі. Нарада визнала необхідним скликання загальнопартійної конференції і звернулася до партії з відповідною відозвою, в якій закликала до негайної підготовки конференції. Зразу ж після наради за завданням В. І. Леніна в Росію виїхали три слухачі партійної школи в Лонжюмо — Б. А. Бреслав, Г. К. Орджонікідзе і І. І. Шварц, щоб провести підготовчу роботу і сформувати Російську організаційну комісію (РОК) по скликанню конференції.

Торкуючись підготовки конференції, В. І. Ленін писав: «Робота почалася з запрошення однієї з найсильніших тоді організацій — Київської»<sup>1</sup>. Наприкінці липня 1911 р. до Києва прибув Г. К. Орджонікідзе, який на засіданні місцевого комітету виступив з спеціальною доповіддю про рішення Паризької наради членів ЦК Київський комітет підтримав ці рішення і визнав за необхідне створити РОК, виділивши до її складу свого представника. Г. К. Орджонікідзе розгорнув на Україні велику роботу по підготовці до скликання конференції і створенню РОК, листувався з ленінським закордонним центром, зв'язав з ним партійні організації України, залучав місцевих працівників до об'їзду партійних організацій Катеринослава, Харкова та інших міст. Партійні організації України відіграли значну роль у підготовці конференції. З участю Київської і Катеринославської організацій у жовтні 1911 р. була створена РОК, що стала фактично загальноросійським партійним центром. «Ця комісія, — писав В. І. Ленін, — була справою організацій Київської, Катеринославської, Тифліської, Бакінської і Катеринбурзької, до яких скоро приєдналося ще 20 організацій»<sup>2</sup>. Підготовка конференції проходила в боротьбі більшовиків проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, які намагалися будь-що зірвати скликання загальнопартійної конференції, проте їм цього зробити не вдалося.

На конференцію були обрані делегати більш ніж від 20 партійних організацій (Петербурга, Москви, Казані, Саратова, Тифліса, Баку та ін.). Від партійних організацій України на конференції були представлені Київська, Катеринославська і Миколаївська. Луганська організація через поліцейські переслідування не змогла направити делегата і надіслала письмову заяву про приєднання до конференції. Весь склад делегатів був більшовицький, за винятком двох меншовиків — партійців Я. Д. Зевіна і Д. М. Шварцмана, обраних від Катеринославської і Київської організацій РСДРП. Проте під впливом зустрічей з В. І. Леніним Д. М. Шварцман, а згодом і Я. Д. Зевін відійшли від меншовиків і вступили до лав більшовицької партії. В. І. Ленін так характеризував їх поведінку на конференції: «Було всього *два* меншовики партійці: від Києва — тримався архікоректно і йшов загалом *разом*. Від Катеринослава — тримався архісклочно, *але й він не покинув конференції*, а тільки вносив «протести» в душі Плеханова»<sup>3</sup>.

Оскільки на конференції в основному були представлені всі діючі в Росії партійні організації, вона конституювалася «як загальнопартійна конференція РСДРП,

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 464.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 3—4.

що є верховним органом партії». Фактично ж конференція відіграла роль з'їзду партії. Вона тривала дванадцять днів і розглянула ряд надзвичайно важливих питань внутріпартійного життя. На конференції були заслухані і обговорені доповіді В. І. Леніна про сучасний момент і завдання партії та Г. К. Орджонікідзе про роботу РОК, доповіді з місць та ін. По всіх розглянутих питаннях конференція прийняла резолюції, розроблені і запропоновані В. І. Леніним.

Найважливішою справою конференції було очищення партії від опортунізму меншовиків-ліквідаторів. Вона підбила підсумок усій попередній боротьбі більшовиків з меншовиками-ліквідаторами і постановила вигнати їх з партії. У спеціальній резолюції «Про ліквідаторство і про групу ліквідаторів» конференція заявила, що група ліквідаторів, яка концентрувалась навколо двох легальних журналів «Наша заря» і «Дело жизни», «своєю поведінкою остаточно поставила себе поза партією», і закликала всіх членів партії «вести боротьбу з ліквідаторством, роз'яснювати всю його шкідливість для справи визволення робітничого класу і напружити всі сили для відбудовання і зміцнення нелегального РСДРП»<sup>1</sup>.

Конференція визначила загальну тактичну лінію партії в умовах наростання революційних настроїв мас, звернувши особливу увагу на необхідність тривалої роботи по соціалістичному вихованню і згуртуванню передових мас пролетаріату, посиленої роботи по відбудованню нелегальної організації РСДРП, постановки і розширення систематичної політичної агітації та всебічної підтримки руху мас, що почався. Конференція визнала безумовно необхідною участь РСДРП у наступній виборчій кампанії до IV Думи і висунула, як головні виборчі лозунги, вимоги програми-мінімум: демократична республіка, 8-годинний робочий день і конфіскація поміщицької землі.

Конференція розглянула і міжнародні питання, зокрема висловила цілковите співчуття боротьбі іранського народу, затаврувавши загарбницьку політику російського царизму і англійського імперіалізму в Ірані, привітала революцію в Китаї, відзначивши її значення для визволення народів Азії і підриву панування європейської буржуазії, заявила про свою цілковиту солідарність з братньою фінляндською соціал-демократичною партією в зв'язку з наступом царизму на демократичні права і свободу Фінляндії, а також послала вітальну телеграму братній німецькій соціал-демократії з приводу її блискучої перемоги на виборах до рейхстагу.

Як верховний орган партії, конференція обрала новий Центральний Комітет на чолі з В. І. Леніним.

Конференція відіграла величезне значення в житті партії. Її рішення були гаряче зустрінуті і схвалені всіма партійними організаціями. У Києві доповіді про її роботу були заслухані на засіданні комітету, у пропагандистській колегії і на кількох зборах робітників. «Всюди,—повідомляли з Києва,—одноголосно прийняті резолюції про висловлення солідарності з рішеннями конференції»<sup>2</sup>. Вони жваво обговорювалися в партійних організаціях Миколаєва, Катеринослава, Харкова, Одеси та інших міст. Велику роль у роз'ясненні рішень конференції, у зміцненні зв'язків більшовиків України з В. І. Леніним відіграли члени новообраного ЦК Г. К. Орджонікідзе і Д. М. Шварцман, які на початку 1912 р. побували в партійних організаціях України. Г. К. Орджонікідзе відвідав Київ, Катеринослав, Д. М. Шварцман — Київ, Харків, Одесу, Полтаву, Катеринослав, Єнакієво. Повідомляючи В. І. Леніна про підтримку рішень Празької конференції місцевими організаціями, Г. К. Орджонікідзе писав про великий попит на її резолюції: «Скрізь і всюди просять резолюцій, тільки шкода, що їх нема у великій кількості, шліть по кілька екземплярів на адреси, які є»<sup>3</sup>. Озброєні рішеннями Празької конференції, партійні організації поживали свою роботу і очолили революційний рух народних мас.

П. М. ШМОРГУН

## КУРС НА РОЗГОРНУТЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО

(ДО 40-РІЧЧЯ XI З'ЇЗДУ РКП(б))

XI з'їзд РКП(б) (27 березня — 2 квітня 1922 р.) відбувся в один з найвідповідальніших періодів історії Комуністичної партії — в період переходу на мирну роботу по відбудові народного господарства.

На з'їзді було 522 делегати з вирішальним голосом, що представляли понад півмільйона членів партії, і 165 делегатів з дорадчим голосом. З'їзд обговорив політич-

<sup>1</sup> «КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 262.

<sup>2</sup> «Рабочая газета» від 17 березня 1912 р.

<sup>3</sup> Цит. за К. Остроухова, Шестая (Празская) Всероссийская конференция РСДРП, М., 1949, стор. 89.

ний звіт ЦК, організаційне питання, звіт Центральної Контрольної Комісії, звіт делегації РКП у Комінтерні, профспілкове питання, питання фінансової політики, підсумки чистки партії, про зміщення її рядів та ін.

Переборюючи свою хворобу, В. І. Ленін провів велику роботу по підготовці до з'їзду партії. Велику увагу він приділив розробці тез про профспілки, які в умовах нової економічної політики повинні були відіграти величезну роль у піднесенні продуктивності праці, в зміцненні трудової дисципліни, у вихованні трудящих і залученні їх до соціалістичного будівництва. Тези були обговорені в Політбюро ЦК і затверджені одноголосно 12 січня 1922 р. як постанова ЦК. В. І. Ленін приділив також величезну увагу питанням радянського будівництва. В ряді листів напередодні XI з'їзду партії членам Політбюро ЦК він старанно розробив основні положення про роботу Раднаркому і РПО, спрямовані на забезпечення максимальної чіткості і оперативності при проведенні в життя рішень партії і уряду в питаннях господарського будівництва. Перед XI з'їздом Ленін визначив основні завдання судового законодавства. Суди, вказував Ленін, повинні бути не тільки каральними, а й виховними органами. Володимир Ілліч рішуче виступив проти тез Преображенського по селянському питанню, відзначивши фракційний характер цих тез, які означали по суті спробу заплутати питання. В. І. Ленін ознайомився також з тезами «Про зміщення і нові завдання партії» й піддав різкій критиці пропозицію Зінов'єва про умови прийому в партію. Він вніс пропозицію збільшити кандидатський стаж з метою перешкодити проникненню в партію дрібнобуржуазних елементів. Незважаючи на свою хворобу, Ленін провів величезну роботу, готуючись до політичного звіту Центрального Комітету на з'їзді партії. Пленум Центрального Комітету партії, який відбувся за два дні до відкриття з'їзду і в роботі якого Володимир Ілліч через хворобу не міг взяти участі, затвердив поданий Леніном план звітного доповіді.

В. І. Ленін у своїй доповіді на з'їзді дав аналіз міжнародного і внутрішнього становища Радянської республіки, відзначив перші успіхи, які підтвердили правильність нової економічної політики, прогнозує кінець відступу і вказав на необхідність перегрупування сил для переходу в рішучий наступ на капіталістичні елементи. Свою доповідь Ленін почав з короткого огляду міжнародного становища і спинився, зокрема, на питаннях, зв'язаних з наступною Генуезькою конференцією, скликання якої було обумовлено інтересами самих імперіалістичних країн, що потребували розвитку і розширення торгівлі з нашою країною. Ленін у той період не раз вказував, що зовнішня політика Радянської держави виходить з факту співіснування двох систем — соціалістичної і капіталістичної, що в основі її лежить політика миру, політика ділових, взаємно вигідних торговельних відносин.

Переходячи до внутрішнього становища, Ленін виділив три вузлових моменти, які необхідно було врахувати в дальшій практичній діяльності в зв'язку з переходом країни на рейки нової економічної політики. Це були, по-перше, питання зміщення союзу робітничого класу і селянства, по-друге, питання змагання з капіталістичними елементами країни і, по-третє, питання про державний капіталізм. Ленін вказував, що неп означає запеклу боротьбу не на життя, а на смерть між капіталізмом і соціалізмом. Щоб перемогти капіталізм, говорив В. І. Ленін, треба навчитися господарювати. Основною ланкою в ланцюгу завдань партії в той період була торгівля. Щоб уміти господарювати, управляти державою, культурно торгувати, витіснити приватний капітал, будувати соціалізм, треба правильно підібрати і розставити кадри. Суть становища, вказував В. І. Ленін, — в людях, в доборі кадрів, у перевірці виконання. В доповіді Ленін такими словами сформулював непохитний закон нашої Комуністичної партії: «Ми можемо управляти тільки тоді, коли правильно виражаємо те, що народ усвідомлює»<sup>1</sup>.

В. І. Ленін підкреслив, що партія розв'яже поставлені завдання лише при держанні суворій дисципліни і збереження єдності своїх рядів. З'їзд приділив велику увагу зміцненню рядів партії. З метою збільшити в партії пролетарське ядро і утруднити вступ до неї непролетарських елементів з'їзд встановив при прийомі в партію три категорії: 1) робітники і червоноармійці з робітників і селян; 2) селяни (крім червоноармійців) і кустарі, що не експлуатують чужої праці; 3) інші (службовці і т. д.). Для кожної категорії було встановлено особливі умови прийому в партію: першій категорії прийом в партію був полегшений, а третій — утруднений.

З особливою суворістю з'їзд поставився до проявів фракційності з боку лідерів «робітничої опозиції» на чолі з Шляпниковим, які не підкорились рішенням X з'їзду про розпуск фракцій, збирались нелегально і поширювали свої постанови, спрямовані проти партії. З'їзд гостро засудив фракційну діяльність цієї групи, виключивши з партії деяких її членів, і попередив Шляпникова, Медведєва і Коллонтай, що в разі продовження антипартійної діяльності вони також будуть виключені з партії. Цим рішенням партія ще раз підкреслила, що вона свято береже свою єдність, свою залізну дисципліну і не буде терпіти в своїх рядах ніяких фракційних угруповань. Від

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 264.

імені бюро делегацій М. Ф. Фрунзе оголосив на з'їзді проєкт резолюції на доповідь Центрального Комітету партії, в якій говорилось: «Одинадцятий з'їзд цілком схвалює політичну і організаційну лінію ЦК, яка забезпечила партії максимальну єдність і згуртованість у корінних питаннях, зв'язаних з найтруднішим поворотом в російській і світовій пролетарській революції...»<sup>1</sup>. Спроба одного з лідерів колишньої групи «робітничої опозиції» Медведева протягти свою резолюцію, яка містила наклепницькі обвинувачення на адресу ЦК, ганебно провалилась. Представники делегацій найбільших партійних організацій країни (Петроградської, Української, Сибірської) заявили про повну підтримку резолюції, внесеної М. В. Фрунзе. Одностайно прийнявши резолюцію на звітну доповідь, делегати XI з'їзду продемонстрували повне схвалення і підтримку лінії Центрального Комітету партії.

З'їзд також одногласно прийняв за основу своєї резолюції постанову ЦК РКП(б) про профспілки, вироблену Леніним. Була прийнята резолюція на звіт делегації РКП у Комінтерні, в якій схвалювалась тактика єдиного фронту в міжнародному робітничому русі, резолюція «Про фінансову політику» та ін.

XI з'їзд РКП(б) обговорив питання партійного, радянського і господарського будівництва і прийняв важливі рішення, виконання яких забезпечило швидку відбудову народного господарства, зміцнення на новій господарській основі союзу робітничого класу і селянства, успішне розгортання соціалістичного будівництва і зміцнення обороноздатності Радянської держави.

XI з'їзд — останній з'їзд, на якому був і яким керував В. І. Ленін. Закриваючи XI з'їзд Російської Комуністичної партії (більшовиків), Володимир Ілліч виголосив коротку, насичену глибоким змістом промову, в якій підкреслив, що з'їзд відзначався великою згуртованістю, одностайністю, організаційною єдністю. Партія своєю беззавітною сміливістю і рішучістю піднесла нашу революцію на небачену ще в світі висоту. «Ніяка сила в світі, хоча би скільки зла, бідувань і мук вона могла завдати ще мільйонам і сотням мільйонів людей, основних завоювань нашої революції не візьме назад, бо це вже тепер не «наші», а всевітньоісторичні завоювання»<sup>2</sup>. Це були пророчі слова великого вождя. Радянський народ під керівництвом ленінської Комуністичної партії побудував соціалізм повністю і остаточно. По шляху будівництва соціалізму впевнено йдуть всі країни світової системи соціалізму.

I. К.

## ЗАВОДУ «ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ» — 100 РОКІВ

В січні 1962 р. громадськість Києва відзначає 100-річчя з дня заснування заводу «Ленінська кузня» — одного з провідних судно- і машинобудівних підприємств Радянської України. Історія «Ленінської кузні», як і інших великих підприємств, — це історія боротьби робітничого класу, керованого Комуністичною партією, за повалення царського самодержавства і капіталістичного ладу, за встановлення диктатури пролетаріату і перетворення в життя ленінського плану побудови комунізму.

Завод було засновано в 1862 р. на околиці міста, першим його власником був інженер-технолог Ф. І. Донат<sup>3</sup>. В 60-х—70-х роках завод був основним металообробним підприємством Києва. На ньому працювало всього 60—80 робітників, річна його продукція становила 45—50 тис. крб. У 1894 р. завод перейшов до товариства «Південно-Російський машинобудівний завод»<sup>4</sup>, яке перенесло підприємство на нову площадку біля залізниці, на розі колишніх Жилинської та Степанівської вулиць, і значно розширило виробництво<sup>5</sup>. Підприємство швидко зростало, збільшувалась кількість робітників на ньому і випуск продукції. Так, уже в 1897 р. на заводі працювало 1800 робітників, а продукції було випущено на 2089 тис. крб. Розширився і профіль підприємства. На початку ХХ ст. завод виготовляв товарні вагони і цистерни, обладнання для цукроварень, крупорушок і млинів, 11 типів парових котлів, а також суднові машини, гребні колеса для пароплавів, а з 1915 р. — буксирні пароплави, які були на той час кращими на Дніпрі.

Умови праці на заводі були дуже важкими. Багато виробничих процесів виконувались вручну; цехи були закурени, про вентиляцію робітники навіть не чули. Праця й життя робітників ніким не охоронялися. Робочий день тривав 12—12,5 годин. Особливо важкими були житлові умови. Жорстокий соціальний гніт доповнювався гнітом національним.

<sup>1</sup> «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 563.

<sup>2</sup> В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 281.

<sup>3</sup> Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Київського губернського статистичного комітету», оп. I, 1891, спр. 2041, арк. 46.

<sup>4</sup> Там же, 1894, спр. 2217, арк. 31.

<sup>5</sup> Там же, ф. Київського губернського правління, оп. 349, 1895, спр. 88, арк. 1, 3.

Нова епоха в історії Південно-Російського заводу, як і всієї нашої країни, відкрилась з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановленням влади Рад на Україні. В березні 1919 р. Українська Рада народного господарства націоналізувала завод, а в 1922 р. він був переданий 2-й мостовідбудовчій організації Наркомату шляхів. 27 січня 1924 р. президія Київського губвиконкому і Пленум міськради постановили: «На увічнення пам'яті геніального вождя світового пролетаріату, біднішого селянства і всього пригнобленого й колоніального людства, незабутнього, живого в серцях сотень мільйонів людей Володимира Ілліча Леніна — перейменувати колишній Південно-Російський завод в «Ленінську кузню»<sup>1</sup>. Тоді ж, у дні ленінського призову 60 робітників заводу вступили до лав Комуністичної партії, 220 молодих виробничників — до лав комсомолу. Серед прийнятих до партії були тт. Курек, Поліщук, Кукурек та інші ударники довоєнних та післявоєнних п'ятирічок.

Разом з усією країною набирала сил і «Ленінська кузня», розв'язуючи складні народногосподарські завдання. Одним з таких завдань була відбудова зруйнованого білополянками ланцюгового моста через Дніпро. Колектив заводу (директором заводу був активний учасник Січневого повстання 1918 р. у Києві Ю. Чайковський) у співдружності з колективами заводів «Більшовик» і «Арсенал» з ентузіазмом взявся за виконання почесного завдання молодой Радянської держави, в результаті чого воно було виконане з честю: 12 травня 1925 р. міст було відкрито.

У 1928 р. завод досяг довоєнного рівня випуску валової продукції. Це був час великих звершень — країна вступила в першу п'ятирічку. Зводилися нові будови, зв'язувалися нові назви — Магітка, Кузбас, Дніпробуд. Спорудження Дніпровської гідроелектростанції мало важливе значення для індустріального розвитку Радянської України. Для «Великого Дніпра» треба було збудувати річковий флот. В кінці 1927 р. Вища Рада народного господарства прийняла рішення про спеціалізацію заводу по річковому суднобудуванню<sup>2</sup>. На Рибальському півострові, на Дніпрі, в день одинадцяті річниці Великого Жовтня було закладено фундамент першої в Києві верфі, будівництво якої стало одним з перших кроків по перетворенню Києва на індустріальний центр. Водночас з будівництвом верфі відбувалась реконструкція заводу. Уже в 1934 р. на місці старого Південно-Російського заводу виникло зовсім нове підприємство з світлимими цехами, обладнаними верстатами і потужними кранами. На заводському подвір'ї було насаджено сад з квітниками та фонтанами, а пізніше, в 1946 р. встановлено пам'ятник В. І. Леніну.

У 1931 р. колектив судноверфі зробив крок на шляху технічного прогресу в суднобудуванні. Під керівництвом академіка Є. О. Патона був спроектований і збудований перший у Радянському Союзі буксирний пароплав «Білорусь» з суцільнозварним корпусом. Судно було передано Дніпровській військовій флотилії і під час Великої Вітчизняної війни брало участь у боях з німецько-фашистськими загарбниками. Вперше в світі серійний випуск великих річкових цільнозварних суден був здійснений на заводі «Ленінська кузня». Успіхи, досягнуті колективом заводу в галузі технічного прогресу і підвищення продуктивності праці, дали можливість йому першим серед підприємств міста виконати перший п'ятирічний план.

Докорінно змінились матеріально-побутові умови робітників заводу. Зросла їх заробітна плата, вони одержали нові квартири, їдальню, поліклініку, клуб. При заводі було відкрито школу ФЗН. Уже на кінець першої п'ятирічки було повністю ліквідовано неписьменність серед робітників заводу, організовано технічне навчання для робітників масових професій.

Перед Великою Вітчизняною війною завод перетворився у велике підприємство союзного значення, яке будувало судна для Дніпра, Дону, Дунаю, Аму-Дар'ї, Іртиша. Єнісею, Лени, Амуру, невеликі судна для Чорного та Каспійського морів.

В перші дні Великої Вітчизняної війни значна частина робітників, інженерно-технічних працівників і службовців заводу вступила до лав Радянської Армії. Від солдата до командира — таким був бойовий шлях фрезерувальника М. Дзюбана, нагородженого чотирма урядовими нагородами. Колишній токарь заводу генерал-лейтенант авіації Герой Радянського Союзу Сергій Миронов зробив за роки війни сотні бойових вильотів, збив особисто 10 ворожих літаків, 3 аеростати і 2 літаки в груповому бою. В. М. Рибальський (секретар заводського парткому в роки першої п'ятирічки) пройшов бойовий шлях від воєнкома окремого батальйону до командира 65-ї інженерно-саперної Нижньо-Дністровської орденів Кутузова і Червоної Зірки бригади. Бойові нагороди одержали багато робітників та інженерно-технічних працівників заводу. Вдень і вночі, під нальотами ворожої авіації напружено працювали завод і верф. У ливарному та механічному цехах виготовляли протитанкові загорождения. Сотні робітників виїхали на будівництво укріплень навколо Києва.

Віроломний напад на Радянський Союз приніс фашистській Німеччині тимчасову

<sup>1</sup> ДАКО, ф. Київської губернської КК РСІ, оп. 2, спр. 92, арк. 4.

<sup>2</sup> ЦДАЖР, ф. Українського тресту середнього машинобудування, спр. 155, арк. 183—184.

військову перевагу. За наказом уряду на схід евакуювались багато заводів і фабрик, в тому числі і «Ленінська кузня». У важких умовах військового часу її колектив, об'єднавшись з колективом суднобудівного заводу ім. Горького, в глибокому радянському тилу розгорнув випуск бронекатерів та інших бойових кораблів і масове виробництво боеприпасів. Молодіжні бригади боролися за право називатися фронтовими. Серед кращих молодих робітників заводу були члени великої сім'ї кадрових робітників «Ленінської кузні» Володимир і Віктор Желтовські, бригадир фронтової бригади, нині один з зачинателів руху за комуністичну працю А. Лаговський. Конструктори і технологи у вільний від основної роботи час працювали ваптажниками. Жодної години не затримувалась відправка продукції фронту. Спущені з заводських стапелів судна йшли на Волгу, де одразу ж вступали в бій. За ремонт суден під час грандіозної битви на Волзі колектив заводу одержав подяку від командування фронтом. У 1943 р. заводу було присуджено Червоний Прапор Державного Комітету Оборони.

Під час тимчасової німецько-фашистської окупації Києва німецький концерн «УСМА» намагався налагодити на заводі та верфі виробництво, але створена на заводі підпільна партійна організація зривала всі заходи окупантів. У серпні 1942 р. було пошкоджено електрозварювальні апарати. В грудні того ж року під керівництвом тов. Мостиння було затримано на тиждень ремонт гармат. Понад 80 відремонтованих гармат були пошкоджені групою Невикова. В 1942—1943 рр. 14 разів псувалась електростанція механічного цеху, що дало до 250 годин простою. На верфі були затоплені великий моторний катер і відремонтований пароплав, пошкоджено верстати<sup>1</sup>.

7 листопада 1943 р., на другий день після визволення Києва, гудок «Ленінської кузні» закликав киян до мирної творчої праці. Голос «Ленкузні» почули на багатьох підприємствах міста. Робітники заводу виступили ініціаторами найшвидшого відродження міста-героя. Швидко був піднятий з руїн і сам завод. Уже в 1945 р. було повністю відновлено, а згодом і перевершено його довоєнну потужність. Підприємство стало випускати буксирні судна потужністю в 400 кіньських сил, 800-тонні металеві баржі, землесоси та плавучі крани для будівництва Волго-Донського каналу. За роботу по забезпеченню будівництва каналу технічним та ваптажним флотом ряд працівників заводу було нагороджено значками Міністерства суднобудівної промисловості, а головного інженера заводу О. І. Остаф'єва — орденом Трудового Червоного прапора. В 1956 р. два теплоходи було надіслано на будівництво Братської ГЕС. Завод також будував комфортабельні пасажирські річкові пароплави («Богдан Хмельницький», «Гоголь», «Чернишевський» та ін.). Ці судна стали основним типом річкових суден не лише на Дніпрі, а й на Дону, Волзі, Камі, на річках Сибіру. Землечерпальні судна, випущені заводом, працюють на річках та озерах Радянського Союзу і за кордоном.

З 1953 р. завод став головним підприємством по проектуванню і будівництву дизельних середніх морських риболовних траулерів. Не тільки в усіх річкових басейнах Радянського Союзу, а й в Балтійському, Баренцовому, Північному та інших морях, в Атлантичному та Тихому океанах плавають тепер судна з маркою «Ленінської кузні». Заводська марка відома і за кордоном. У В'єтнам та Турцію, в Угорщину і на Кубу, в Іран та Єгипет, в Індію, КНР та інші країни надіслали завод судна, котли, нафтоапаратуру, машини для хімічної промисловості. За післявоєнні роки на заводі виготовлено багато продукції для механізації сільського господарства, для благоустрою Києва. З кожним роком зростає випуск продукції для «Великої хімії».

У боротьбі за технічний прогрес велику допомогу заводу подавали і подають вчені Київського політехнічного інституту та Академії наук УРСР. Партійна організація заводу очолила боротьбу заводського колективу за оволодіння новою технікою і дострокове виконання народногосподарських планів, за виховання кадрів. На заводі виступали новатори виробництва М. Мамай та О. Кольчик. Їх почин був широко підхоплені робітниками заводу. В кожному цеху є багато майстрів, бригадирів та висококваліфікованих робітників, які тут працюють по 25—30 років. Вони виховали цілі загоны молодих робітників. Серед передових виробничників поряд з ветераном праці токарем А. Г. Чайковським, нагородженим орденом Леніна, Героєм Соціалістичної Праці шийельницею А. Ф. Опанасенко, ковалем В. Г. Тришуном по праву називають молодь — ударників комуністичної праці делегата XXII з'їзду КПРС фрезервальника Радзівеського, майстра Вишепольського, електрозварників Худзика, Рижук, Кожуру та багатьох інших. Три цехи (добудовний, ковальський та інструментальний), десятки дільниць та бригад, сотні виробничників уже завоювали почесне звання колективів та ударників комуністичної праці.

Члени колективів комуністичної праці і ті, хто змагається за одержання цього почесного звання, не тільки добре працюють, а й вчаться, оволодівають новою технікою, підвищують свій загальний культурний рівень. На заводі працює Народний уні-

<sup>1</sup> Із звіту Залізничного РК КП(б)У м. Києва про діяльність більшовицьких підпільних організацій, газ. «Вечірній Київ», від 25 жовтня 1961 р.

верситет культури, музичний лекторій. У 1961 р. в школах робітничої молоді навчалося 338 робітників, у технікумах — 74, на заочних та вечірніх відділеннях інститутів — 245 чоловік. Тисячі виробників навчаються в економічних школах, в політосвітніх гуртках та семінарах. Серед молодих виробників багато дітей та онуків кадрових робітників заводу. Для «династій» Шинкаруків, Смирнових, Іванових, Ричкових, Лаговських, Берманів, Тарнопольських, Годинських і багатьох інших завод став рідною сім'єю.

З кожним роком кращим, культурнішим, заможнішим стає життя робітників заводу. В їх розпорядженні два клуби, просторі і дальні, поліклініка та нічний санаторій, будинок відпочинку в Алушті, дачні будиночки на Дніпрі, спортзал, водна станція та дитяча спортивна школа.

Під мудрим керівництвом Комуністичної партії старше покоління робітників заводу брало участь у поваленні царизму і ліквідації капіталізму, в будівництві соціалізму. Нове покоління робітників заводу віддає весь свій запал, свої знання, свої сили та вміння справі побудови комунізму.

*Р. С. КАЦ*

## ПАМ'ЯТНА ДАТА В ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

(ДО 40-РІЧЧЯ МІСІЇ М. В. ФРУНЗЕ І ДОГОВОРУ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ РСР І ТУРЕЧЧИНОЮ)

У 20—30-і роки відносини між СРСР і Туреччиною мали дружній, добросусідський характер. Вони служили яскравим прикладом мирного співіснування і плодотворного співробітництва двох держав з різним соціальним ладом. Знаменною подією в історії радянсько-турецької дружби була Надзвичайна місія Української Радянської Соціалістичної Республіки на чолі з видатним діячем Комуністичної партії і Радянської держави прославленим полковником М. В. Фрунзе в кінці 1921 — на початку 1922 р. Наслідком цього історичного візиту, з часу якого минає 40 років, було укладення в Анкарі 2 січня 1922 р. Договору про дружбу і братерство між Українською РСР і Туреччиною.

Анкарський договір, як і Московський договір 1921 р. між РРФСР і Туреччиною, величезною мірою змінив міжнародне становище молодій Турецькій республіці і знаменував початок нових відносин між державами, що будувалися на ленінських принципах миру і дружби, рівноправності і братерської допомоги. У критичний для турецького народу час, коли імперіалісти Англії, Франції, США організували збройну інтервенцію проти революційної Туреччини, Надзвичайна місія УРСР на чолі з М. В. Фрунзе та підписання Договору про дружбу і братерство мали неопіненне значення.

Надзвичайно важливим результатом місії М. В. Фрунзе була також значна воєнна і фінансова допомога Туреччині. Як відомо, ця братерська безкорислива допомога і підтримка мали першорядне значення для перемоги турецького народу у національно-визвольній боротьбі. З почуттям вняткові вдячності була зустрінута в Туреччині радянська допомога.

У телеграмі на ім'я М. І. Калініна і Г. І. Петровського вождь нової Туреччини Мустафа Кемаль писав: «Той факт, що Уряд Української Республіки, щоб укласти договір дружби і щоб ще більше зміцнити політичні та економічні зв'язки, які існують між народами, обрав М. Фрунзе, який є одним з найвидатніших політичних діячів і Головнокомандуючим, а також і одним з найхоробріших генералів переможної Червоної Армії, той факт, що про це призначення ми були повідомлені напередодні битви під Сакар'єю, коли вороги сповіщали світові про наш остаточний крах, як про близьку подію, — викликає вдячність у Національних Зборів»<sup>1</sup>.

Відзначаючи пам'ятну подію — 40-річчя Надзвичайної місії М. В. Фрунзе і Договору про дружбу 1922 р., — радянська громадськість з задоволенням зустріла заяву товарища М. С. Хрущова на ХХІІ з'їзді КПРС про те, що «останнім часом поліпшуються відносини з сусідньою нам Туреччиною» і що «ми хочемо, щоб ці відносини розвивались і далі»<sup>2</sup>. Відновлення радянсько-турецької дружби, безперечно, пішло б на користь обом країнам, насамперед самій Туреччині.

*І. Ф. ЧЕРНИКОВ*

<sup>1</sup> «Документи внешней политики СССР», т. V, М., 1961, стор. 15.

<sup>2</sup> М. С. Хрущов, Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу ХХІІ з'їздові партії, 17 жовтня 1961 р., К., 1961, стор. 43.

## ВИЗНАЧНИЙ ДІЯЧ КПЗУ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. С. ЛАДАНА)

Історія революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель має багато славних імен. Серед них почесне місце належить активному діячеві Комуністичної партії Західної України і міжнародного комуністичного руху Павлу Степановичу Ладану.

П. С. Ладан (партійне прізвище — Недобитий) народився 29 лютого 1892 р. в с. Улашківцях, Чортківського повіту, Східної Галичини, в сім'ї селянина-середняка. Після закінчення початкової сільської школи він вступає до гімназії. В 1912 р., закінчивши 4 класи гімназії, П. С. Ладан, шукаючи роботи, виїжджає до Канади, де працює чорноробом на будівництві залізниці. В червні 1913 р. вступає до лав Української федерації (секції) Соціалістичної партії Канади.

В 1915 р. Ладан переїжджає у Сполучені Штати Америки, де влаштовується працювати робітником на автомобільному заводі в Детройті, а потім — Клівленді, бере активну участь у діяльності Української федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА), стає секретарем і редактором її органу — газети «Робітник». В серпні 1918 р. через поліційні репресії видання «Робітника» в Клівленді було припинене і перенесене до Нью-Йорка, куди переїхав і П. С. Ладан.

Велика Жовтнева соціалістична революція мала виняткове значення для розвитку світового робітничого революційного руху. Під впливом Великого Жовтня відбулися важливі зміни і в робітничому русі США, зокрема серед українського пролетаріату. Одним з перших, хто гаряче вітав Великий Жовтень і став пропагандистом його ідей, хто рішуче виступав проти правого, опортуністичного керівництва Соціалістичної партії Америки, за утворення Комуністичної партії, був П. С. Ладан. Він був делегатом і активним учасником I з'їзду Компартії Америки в 1919 р.

Після утворення Комуністичної партії і перетворення УФСПА на Українську федерацію Комуністичної партії Америки (УФКПА) П. С. Ладан продовжує працювати секретарем УФКПА і редактором її органу «Робітник». Американська реакція вирішила розправитися з невідомою їй революційною газетою українських робітників, на сторінках якої часто під псевдонімом «П. Сіромаха» виступав з бойовими пропагандистськими статтями комуніст П. С. Ладан. На початку січня 1920 р. американські поліція вдерлася в приміщення редакції «Робітника», розігнали її співробітників, зруйнували друкарню. Разом з іншими керівними діячами УФКПА П. Ладан організував випуск нелегального партійного органу «Комуністичний світ», з сторінок якого продовжував вести революційну пропаганду.

За активну революційну діяльність американська реакція засудила П. С. Ладана до 5 років тюремного ув'язнення. Щоб уникнути його, П. С. Ладан переїхав з США до Європи. На початку 1921 р. він прибув до Берліна, а потім побував і на Радянській Україні. В період 1921—1923 рр. П. С. Ладан працював у Закордонному комітеті допомоги Комуністичної партії Східної Галичини у Відні і Празі, а у квітні 1923 р. його було введено до складу редакційної колегії центрального органу Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) журналу «Наша правда», який виходив у Берліні. В квітні 1924 р. на V конференції КПЗУ П. С. Ладана було обрано членом ЦК КПЗУ, а в червні-липні того ж року — делегатом V конгресу Комінтерну, на якому його було обрано кандидатом у члени Виконкому Комінтерну. В березні 1925 р. Ладан брав участь у роботі III з'їзду Комуністичної партії Польщі, а в жовтні того ж року — II з'їзду КПЗУ.

Літом 1926 р. П. С. Ладан в інтересах революційної справи знову виїхав до Америки і протягом ряду років працював на керівній роботі (в складі бюро) в УФКПА, часто виступав із статтями в революційній пресі, рішуче боровся проти українських буржуазних націоналістів. «Павло Ладан, — розповідає відомий український радянський письменник М. М. Тарновський, — був плідним автором, багато писав і багато зробив корисного для революційної праці серед українського пролетаріату в США».

В липні 1930 р. за рішенням Політбюро ЦК КПЗУ П. С. Ладана було відкликано в розпорядження ЦК КПЗУ і кооптовано до складу ЦК КПЗУ. Йому було доручено відповідальну роботу в редакції центрального органу партії — журналі «Наша правда» в Берліні. Потім, у 1931—1933 рр., він — на відповідальній роботі в апараті Секретаріату і Політбюро ЦК КПЗУ. 27 квітня 1933 р. передчасна смерть обірвала життя П. С. Ладана.

Такий короткий, але славний шлях пройшов вірний син нашого народу, активний борець Комуністичної партії, невтомний борець за свободу і щастя трудящих західноукраїнських земель Павло Степанович Ладан.

## ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ БІЛЬШОВИКА

(ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. О. СКРИПНИКА)

Микола Олексійович Скрипник (25 січня 1872 р.— 7 липня 1933 р.), видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, народився в Ясинуватому, Катеринославської губернії, в сім'ї дрібного залізничного службовця. Вчився у Барвінківській двокласній сільській школі, а пізніше — в Ізюмському реальному училищі Харківської губернії, звідки його виключили за революційну діяльність.

М. О. Скрипник — член Комуністичної партії з 1897 р. У 1900 р. вступив до Петербурзького технологічного інституту і приєднався до Петербурзького комітету соціал-демократичної організації «Рабочее знамя». У 1901 р. за участь у демонстрації 4 березня на Казанській площі його арештовують і висилають у Катеринослав, де він входить до складу комітету РСДРП. Незабаром М. О. Скрипник повертається до Петербурга і приєднується до іскрівської організації. Він веде заняття в марксистських гуртках за Невською заставою, на Петербурзькій стороні, на скелідиці і на Резиновій мануфактурі. На початку 1902 р. за підготовку демонстрації його знову заарештовують і висилають на п'ять років у Якутію, але з дороги він тікає. М. О. Скрипник живе в Царицині, а потім у Саратові, де бере участь у революційному русі. В Саратові він проводить велику роботу по завоюванню соціал-демократії на позиції «Искры». Переховуючись від переслідувань царських властей, М. О. Скрипник змушений був виїхати згодом до Самари, де встановив зв'язки з Г. М. Кржижановським, З. М. Кржижановською та іншими іскрівцями.

У першій половині 1903 р. М. О. Скрипник працює в Катеринославі, а восени, уникаючи переслідування поліції, переїжджає до Одеси. Тут він створює партійні організації в районі Молдаванка—Каменоломні—Пересип і в морському порту. У січні 1904 р. М. О. Скрипник переїжджає в Київ, а потім в Катеринослав, де бере участь у роботі комітету РСДРП, веде активну боротьбу з меншовиками, видає листівки, які викривають грабницьку російсько-японську війну. Царським властям вдалося заарештувати М. О. Скрипника, його висилають на п'ять років у Камський округ, Архангельської губернії. По дорозі на заслання він знову тікає і повертається в Одесу.

Після III з'їзду партії Центральний Комітет РСДРП посилає Миколу Олексійовича Скрипника на нелегальну роботу в Петербург, де він спочатку працює секретарем партійного комітету Невського району, а потім секретарем Петербурзького комітету. За дорученням партії він організовує підготовку збройного повстання: створює бойові дружини, склади зброї, читає доповіді про тактику і техніку вуличних боїв. У жовтні 1905 р. за дорученням Центрального Комітету РСДРП М. О. Скрипник виїжджає в Ригу для перевірки готовності більшовиків до збройного повстання. Тут на зборах дружинників він робить доповідь про тактику вуличних боїв. Поліція заарештувала багатьох учасників зборів, але М. О. Скрипнику і деяким більшовикам вдалося сховатись. Заарештованих дружинників судили. Було заочно засуджено і М. О. Скрипника до смертної кари. Переховуючись від переслідувань, він їде в Ярославль, де його знову заарештовують і висилають на п'ять років у Туруханський край. У жовтні 1907 р. після ще однієї втечі з заслання М. О. Скрипник проводить нелегальну роботу в Петербурзі як організатор 2-го Міського району і одночасно бере велику участь у легальній роботі партії: він обирається членом правління кооперативу «Трудівник» і делегатом легальних всеросійських з'їздів кооперативів, редагує профспілковий журнал. Влітку 1908 р. М. О. Скрипник змушений був емігрувати за кордон, у Женеву, але незабаром був відряджений у Москву, де веде нещадну боротьбу з одзовізмом і ліквідасторством, відстоюючи ленінську лінію збереження і зміцнення нелегальної партії, поєднання нелегальних і легальних форм роботи. У червні 1909 р. М. О. Скрипник бере участь в Паризькій нараді розширеної редакції газети «Пролетарій», яка за пропозицією В. І. Леніна засудила одзовізм. Повернувшись у Росію, він виступає з доповідями про роботу конференції в партійних організаціях Уралу. Пізніше М. О. Скрипник знову був заарештований і в адміністративному порядку засланий в Якутію, у Вілюйський край, звідки втік у 1913 р. і приїхав у Петербург. З квітня 1913 р. редагує більшовицький легальний орган — журнал «Вопросы страхования» і керує «Робітничою страховою групою».

Після грудневого (1913 р.) пленуму ЦК РСДРП(б) увійшов до редакції «Правды», а в червні—липні 1914 р. бере участь у її редагуванні. В роки першої світової війни М. О. Скрипник веде послідовну боротьбу проти меншовиків і троцькістів, захищаючи ленінську політику в питанні війни і миру. У червні 1914 р. у восьмий раз М. О. Скрипника заарештовують і висилають на п'ять років у Моршанськ, Тамбовської губернії.

В червні 1917 р., визволений Лютневою революцією, М. О. Скрипник повернувся до Петербурга. ЦК РСДРП(б) посилає його на роботу у Центральну раду фабрично-заводських комітетів, представником якої він був у ВЦВК 1-го і 2-го скликань. Петроградська організація делегувала М. О. Скрипника на VI з'їзд партії, на якому він

був обраний кандидатом у члени ЦК РСДРП(б). У серпні 1917 р. за дорученням партії він проводить Петроградську страхову конференцію і стає на чолі фабрично-заводського і страхового відділу центрального органу партії — газети «Пролетарий». Під час корніловщини Скрипник входить до Петроградського «Комітету оборони», організовує видачу робітникам зброї. М. О. Скрипник брав активну участь у Великій Жовтневій соціалістичній революції, був членом Петроградського Військово-революційного комітету.

Після Жовтня за пропозицією В. І. Леніна ЦК РСДРП(б) посилає М. О. Скрипника на Україну агентом Центрального Комітету партії. У посвідченні, виданому на його ім'я, зазначалось: «Дано це посвідчення т. Скрипнику в тому, що він командирється ЦК партії на Україну агентом ЦК. Всі партійні організації просимо подавати йому всіляку допомогу». Член ЦК Я. Свердлов». У грудні 1917 р. Микола Олексійович Скрипник був призначений Народним секретарем праці. 4 березня 1918 р. ЦВК УРСР призначив його головою Радянського уряду України. М. О. Скрипник був одним з активних учасників створення Комуністичної партії України. Після Таганрозької партійної наради він очолював Організаційне бюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. На з'їзді був обраний кандидатом в члени ЦК КП(б)У.

М. О. Скрипник брав активну участь в громадянській війні. У 1918 р. був членом колегії ВЧК, очолював відділ по боротьбі з контрреволюцією. У Червоній Армії працював на політичній роботі — спочатку начальником політвідділу Гомельського укріпленого району, а потім начальником особливого відділу Кавказького фронту.

Яскраво виявився організаторський талант М. О. Скрипника в роки мирного соціалістичного будівництва. Він багато зробив для зміцнення органів Радянської влади, будівництва української радянської національної культури, зміцнення соціалістичної законності. У 1920 р. Скрипника було призначено Народним секретарем Робітничо-Селянської Інспекції, у 1921 р. — Народним комісаром внутрішніх справ УРСР. У 1922—1927 рр. М. О. Скрипник — Народний комісар юстиції і генеральний прокурор УРСР, а в 1927—1933 рр. — Народний комісар освіти УРСР. з лютого 1933 р. — заступник голови Раднаркому УРСР і голова Держплану УРСР.

М. О. Скрипник був глибоко освіченою людиною, чудовим оратором і публіцистом, знавцем мистецтва, літератури, історії, автором ряду творів. У 1929 р. він був обраний академіком Академії наук Української РСР.

З 1920 по 1933 р. М. О. Скрипник був членом Центрального Комітету КП(б)У; з 1923 по 1925 р. — кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У; з 1925 по 1933 р. — членом Політбюро ЦК КП(б)У. Микола Олексійович обирався делегатом III, VI, VIII—XVI з'їздів ВКП(б). На XII, XIII і XIV з'їздах ВКП(б) М. О. Скрипник обирався кандидатом в члени ЦК ВКП(б), а на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП(б). М. О. Скрипник брав активну участь у діяльності Комінтерну, був делегатом I, II, III, IV і V Конгресів Комінтерну, а на VI Конгресі в 1928 р. був обраний членом Виконавчого комітету Комінтерну. М. О. Скрипник активно проводив у життя генеральну лінію партії, вівши нещадну боротьбу проти «лівих комуністів», троцькістів, правих опортуністів, націоналістів та інших антиленінських угруповань.

В січні 1932 р. радянська громадськість широко відзначила 60-річчя з дня народження М. О. Скрипника. У привітанні ЦК ВКП(б) говорилося: «Випробуваному старому більшовику тов. Скрипнику в день його шістдесятиріччя ЦК ВКП(б) шле більшовницький привіт».

Ю. В. БАБКО

## О. С. ПУШКІН ЯК ІСТОРИК

(ДО 125-РІЧЧЯ ЗАГИБЕЛІ ВЕЛИКОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЕТА)

10 лютого 1962 р. минає 125 років з дня трагічної загибелі геніального сина російського народу Олександра Сергійовича Пушкіна, людини всесвітньої слави, світової вітчизняної культури, основоположника нової російської літератури, творця російської літературної мови, видатного мислителя, який лишив помітний слід у різних галузях суспільної науки.

Чим інтересна і корисна багатюща й багатогранна творча спадщина О. С. Пушкіна для радянського історика? Насамперед, тим, що скарбниця його творів у своїй сукупності винятково повно і всебічно відтворює тогочасну російську дійсність, є її своєрідною енциклопедією. Ось як оцінив цю сторону пушкінської творчості О. М. Горький: «Його твори — дорогоцінне свідчення розумної, обізнаної і правдивої людини про права, звичаї, уявлення певної епохи; всі вони є геніальними ілюстраціями до російської історії»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> М. Горький, Собрание сочинений в тридцати томах, М., 1949—1955, т. 24, стор. 97.

Крім того, Пушкін сам був неабияким істориком з широким діапазоном історичних інтересів. Він залишив дві капітальні історичні праці — «Історію Пугачова» (вида-на у 1834 р., вона називалася тоді «Історія Пугачовського бунту») і «Історію Петра» — незакінчене грандіозне історичне полотно, а також безліч історичних заміток, записів, начерків, планів, виписок, копій, перекладів тощо.

Пушкін-історик увібрав у себе все прогресивне, що надбала на той час вітчизняна історіографія, він був добре знайомий і з працями зарубіжних істориків. Як дослідник історії Пушкін стояв на голову вище тогочасної офіційної історичної науки, значно випереджаючи її як щодо постановки історичних проблем та питань і відповіді на них, так і щодо розуміння завдань і методики історичного дослідження.

В центрі уваги Пушкіна-історика перебувала, звичайно, вітчизняна історія. Характерна сама суть і спрямованість інтересу Пушкіна до історичного минулого своєї Батьківщини. Для нього звернення до минулого було не засобом сховатися від сучасності, навпаки — з допомогою минулого він прагнув краще і глибше усвідомити сучасну йому дійсність, в історії шукав відповіді на питання сучасності. «Одна тільки історія народу може пояснити справжні вимоги його»<sup>1</sup>, — говорив він. Про нерозривність історичних інтересів Пушкіна з сучасністю свідчить і його задум створити «історію свого часу» — описати олександрівську і николаївську епохи і повстання декабристів. Звертаючись до історичного минулого, Пушкін прагнув проникнути в закономірності історичного процесу, говорячи його словами, «внести світільник філософії в темні архіви історії»<sup>2</sup>. Він говорив, що історія вимагає думки. Це значить, що історик не може бути повзучим емпіриком, тільки списувати історичні події, а повинен осмислювати й узагальнювати їх, іти від фактів до принципів висновків.

Знаменно, що увагу Пушкіна-історика привертала, насамперед, епохи видатних суспільних потрясінь, лямки суспільних відносин, великих народних рухів. Борьба російського народу проти татарської навали, війна проти польської шляхти на початку XVII ст., епоха Петра Першого, селянська війна під керівництвом Пугачова, Вітчизняна війна 1812 р., повстання декабристів, французька революція, революції в європейських країнах у 20-х роках — таким було основне коло історичних інтересів Пушкіна. Предметом історичних роздумів поста були питання про народ, його становище й долю, про народні рухи і революції, про класовий склад суспільства, про його соціальні устрій, про монархічний і республіканський лад, про взаємини Росії і Заходу («Визволення Європи прийде з Росії»<sup>3</sup>, — пророче передбачав він), про суть буржуазної демократії («новітнього просвіщення» в Європі і Америці)<sup>4</sup> та багато інших.

Привертала увагу Пушкіна і історія України. Ще під час роботи над «Полтавою» у нього виник задум написати «Історію України», він накреслив план цього дослідження, написав короткий начерк про природні умови й початкову історію України до завоювання татарами. У 20-х же роках Пушкін збирався підготувати до друку і видати «Історію Русів», що, як тоді вважали, була написана Георгієм Кониським (примірник цього рукопису був у Пушкіна, він називав його «Історія Малоросії»). В останній рік життя Пушкін написав і надрукував у журналі «Современник» статтю про Георгія Кониського, де багато говорить про «Історію Малоросії», наводить з неї два великих уривки: «Введення унії» і «Страта Острияниці». Стаття Пушкіна про Георгія Кониського дуже цікава також з точки зору тих вимог, які ставив Пушкін перед істориком і його дослідженням. Він пише, що історик повинен «поєднувати поетичну свіжість літопису з критикою, необхідною в історії»<sup>5</sup> і зазначає: «Під словом *критики* я розумію глибоке вивчення достовірних подій і ясний дотепний виклад їх справжніх причин і наслідків»<sup>6</sup>. Як позитивні якості історичного дослідження Пушкін відзначає сміливість і дотепність, ширість, невимуженість і силу викладу.

Самому Пушкіну ці якості були глибоко притаманні. В його особі щасливо поєднувалися в єдиному нероздільному славі поет, художник і історик-дослідник. Характерно, що він часто розробляв ті ж самі теми і в художньому творі, і в історичному дослідженні, користуючись одним і тим же джерельним матеріалом (Петро Перший, Пугачов). Історичні дослідження Пушкіна, в тому числі й невеликі замітки, написані такою ж досконалою мовою, як і його прозові художні твори. Недарма в пушкінознавстві для історичних творів прийнято термін «історична проза».

Вивчаючи те чи інше питання, Пушкін ніколи не лишався байдужим до предмета свого історичного дослідження, висловлював свою оцінку, своє ставлення — те, що він називав «мимовільною пристрасстю» історика. Пушкін-історик був полум'яним патріотом, нещадно картав тих, хто нехтує історією вітчизни. «Присягаюся честю, — писав

<sup>1</sup> А. С. Пушкін, Полное собрание сочинений в десяти томах, М., 1956—1958, т. VII, стор. 334 (далі посилання на це видання).

<sup>2</sup> А. С. Пушкін, Полное собрание сочинений, т. X, стор. 95.

<sup>3</sup> А. С. Пушкін, Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 531.

<sup>4</sup> Там же, стор. 435.

<sup>5</sup> А. С. Пушкін, Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 334.

<sup>6</sup> Там же, т. VII, стор. 335.

він,— ні за що в світі я не хотів би змішати вітчизну або мати іншу історію, крім історії наших предків»<sup>1</sup>.

Пушкін працював у тяжких, нестерпних умовах самодержавного гніту, розгулу реакції, жорстокого панування цензури, і все ж він сміливо вступав у полеміку і боротьбу з реакційними історіографами, принципово проводив і відстоював свою точку зору.

Погляди Пушкіна-історика непослідовні, суперечливі, вони, як і весь його світогляд, були обмежені тогочасними історичними рамками. Він, звичайно, не знав і не міг тоді знати справжніх рушійних сил історії, законів розвитку людського суспільства. Та ніхто перед ним таких вимог і не ставить. Пушкін дорогий нам як винятково вдумливий, щирий, сумлінний історик, який до 1825 р. розвивався і ріс разом з декабристами, а після розгрому їхнього повстання лишився як історик на найбільш передових для свого часу позиціях.

Історичні погляди Пушкіна, його дослідження історії становлять важливий етап в розвитку передової вітчизняної історичної думки напередодні виходу на арену революційних демократів. Особливо близькою для нас є пушкінська віра в майбутнє Росії, яка проймає пафосом усю його творчість. Цю віру помітили ще Белінський і Герцен (останній саме в зв'язку з історичними заняттями Пушкіна.), її відчували й цінували наступні покоління борців за народну свободу.

Діяльність Пушкіна-історика сприймається як одна з найбільш яскравих серед численних сяючих граней його неповторного генія. .

*Б М МАР'ЯНОВ*

<sup>1</sup> А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений, т. X, стор. 598.

# ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

## МІЖВУЗІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК

У жовтні 1961 р. в м. Києві відбулася міжвузівська конференція з питань методики викладання суспільних наук, скликана Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. На конференцію прибули викладачі з 40 вузівських центрів Радянського Союзу — майже з усіх братніх республік. Конференцію відкрив вступним словом міністр вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР професор Ю. М. Даденков, який зосередив увагу учасників конференції на актуальних питаннях розвитку вищої школи і ролі кафедр суспільних наук у підготовці висококваліфікованих спеціалістів — будівників комуністичного суспільства.

На пленарному засіданні з доповіддю про сучасне міжнародне становище виступив заступник завідуючого відділом ЦК КПРС В. Г. Коріонов. На трьох секціях — політичній економії, філософії та історії КПРС — розглядалися найважливіші питання методики викладання суспільних наук у вищій школі в світлі нової Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, в обговоренні яких взяли участь 120 чоловік (з 782 присутніх). У секції історії КПРС працювало понад 400 чоловік, вони заслухали і обговорили 33 доповіді і повідомлення. Керівник секції завідуючий кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті М. С. Гольнев спинився на характеристичні загальні питання удосконалення методики викладання історії партії в сучасних умовах роботи вузів. Доцент цього ж інституту М. С. Климко зробив доповідь «Про висвітлення матеріалів Програми КПРС у курсі історії партії». Велику увагу секція приділила питанням поліпшення методики підготовки і проведення лекцій та семінарських занять.

Цікавими були виступи доцентів В. А. Доброхотова (Горьківський університет) і В. Б. Островського (Саратовський університет), які переконливо, на конкретних прикладах, розкрили особливе значення правильного використання різноманітних методичних прийомів і засо-

бів викладання для підвищення ідейно-теоретичного рівня занять. Вони обґрунтували доцільність введення в інститутах підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук спеціального курсу з лексики, стилістики і риторики. Кілька виступів було присвячено викладанню історії КПРС у системі заочної і вечірньої освіти. Доцент П. Т. Стефановський (Український заочний політехнічний інститут) поділився досвідом роботи на загальнотехнічних факультетах і висунув пропозицію про необхідність дальшого поширення в країні цієї нової, більш досконалої форми організації навчання студентів-заочників. Про організацію контролю над самостійною роботою студентів, які навчаються без відриву від виробництва, змістовно розповів викладач Ленінградського гідромеліоративного інституту С. Є. Шнейрсон.

Секція детально обговорила питання про те, як краще пов'язувати викладання історії КПРС з життям, практикою комуністичного будівництва, з профілем вузу і факультету. Про це докладно розповіли доценти К. Я. Наякшин (Куйбишевський індустріальний інститут), В. С. Джалалова (Уральський політехнічний інститут), Г. В. Ларін (Українська академія сільськогосподарських наук), П. П. Лопата (Одеський політехнічний інститут), М. А. Варшавчик (Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті). З повідомленнями про методику висвітлення діяльності місцевих партійних організацій у курсі історії КПРС на секції виступили У. Н. Гайфулін (Казанський фінансово-економічний інститут), К. І. Позняков (Дніпропетровський медичний інститут) і С. М. Петросян (Єреванський сільськогосподарський інститут).

Вузлові методичні питання були обговорені також на секціях політичної економії та філософії. На секції філософії (керівник доцент М. Я. Щербін) були заслухані доповіді: професора К. П. Ярошевського (Томський університет) про місце філософської науки в системі навчання і комуністичного виховання радянсько-

го студентства, доцента М. Я. Злотіної (Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті) про методику викладу законів і категорій матеріалістичної діалектики, професора Б. Г. Кублакова (Львівський університет) про естетичне виховання молоді і про досвід викладання марксистсько-ленінської естетики у вузах та ін. Всього на секції було заслухано 16 доповідей і 18 повідомлень. Секція звернула увагу викладачів-економістів на необхідність стати ближче до виробництва, більше узагальнювати роботу бригад комуністичної праці як у промисловості, так і в сільському господарстві.

Не менший інтерес викликало обговорення на конференції питань про наочність у викладанні суспільних наук, про використання в курсах історії КПРС, філософії і політичної економії художньої та мемуарної літератури. Конференція схвалила досвід деяких вищих учбових закладів Москви, Ленінграда і Києва, які широко використовують кіно та інші засоби мистецтва в педагогічному процесі, зокрема, під час вивчення історії Комуністичної партії Радянського Союзу. Вперше в історії вищої школи така велика і кваліфікована нарада спеціально обговорила питання про місце і роль учбово-методичних кабінетів у викладанні суспільних наук. З доповідями на цю тему виступили доцент А. Г. Давтян

(Єреванський педагогічний інститут), доцент М. С. Черненко (Київський університет), С. Ш. Маркович (Саратовський інститут механізації сільського господарства) та ін.

На секції філософії поділився досвідом науково-методичної роботи завідуючий кафедрою філософії Будапештського економічного університету ім. К. Маркса проф. Керекдьярто. На секції історії КПРС з глибоким аналізом доповідей і завдань, що стоять перед істориками партії, виступив заступник завідуючого відділом ЦК КПРС Д. М. Кукін.

В роботі конференції взяли участь секретар ЦК КП України А. Д. Скаба, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, завідуючий відділом ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфор, заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР І. С. Дзюбко, начальник управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР С. О. Юдачов, який підбив підсумки роботи конференції на заключному пленарному засіданні.

Конференція прийняла конкретні пропозиції, здійснення яких, безумовно, сприятиме поліпшенню викладання суспільних наук у вищих учбових закладах Радянського Союзу.

*В. В. ГОРАК,  
В. І. ТУВАЄВ*

## ВЕЛИКЕ СВЯТО У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Львівському ордену Леніна державному університету ім. Ів. Франка минуло 300 років. Відзначення цієї знаменної дати в житті найстарішого вузу нашої країни перетворилося в справжнє свято науки і культури. Партія і уряд високо оцінили заслуги колективу університету перед країною у підготовці науково-педагогічних кадрів та спеціалістів для народного господарства і культури, нагородивши університет найвищою урядовою нагородою — орденем Леніна.

6 жовтня 1961 р. у Львівському академічному театрі опери та балету ім. Ів. Франка відбулося вручення університету ордену Леніна.

На урочисті збори, присвячені знаменній даті, зібралися професори, доценти, викладачі, студенти університету, робітники та інженери промислових підприємств, діячі літератури й мистецтва, представники партійних і громадських організацій та учбових закладів Львова, воїни Радянської Армії, а також представники наукових і учбових закладів Радянської України, союзних республік та гості з братніх соціалістичних країн. У президії урочистих зборів — кандидат в члени Президії ЦК КП України А. Д. Скаба, перший секретар

Львівського обкому КП України І. С. Грушецький, секретар обкому КП України Ф. Т. Коваль, голова облвиконкому С. В. Стефанік, заступник завідуючого відділом науки, вузів і шкіл ЦК КПРС Д. М. Кукін, завідуючий відділом науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфор, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Даденков, начальник управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР С. О. Юдачов та ін. Під бурхливі оплески присутніх було обрано почесну президію в складі Президії ЦК КПРС на чолі з товаришем М. С. Хрущовим.

Урочисті збори відкрив голова ювілейної комісії по проведенню святкування 300-річчя університету С. В. Стефанік. У вступному слові він відзначив заслуги університету, висловив щире подяку численним гостям, які прибули у Львів, щоб взяти участь у відзначенні ювіляра, і поздоровив колектив університету з високою нагородою.

А. Д. Скаба вручив представникам університету високу нагороду, тепло привітав учасників засідання, побажав їм нових успіхів на благо нашої Батьківщини. Він

оголосив текст вітального листа Центрального Комітету Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР Львівському ордену Леніна державному університету ім. Ів. Франка, в якому висловлюється впевненість, що колектив прославленого університету доб'ється нових успіхів у розв'язанні почесних завдань, нових звершень в ім'я здійснення великої програми комуністичного будівництва в нашій країні.

Ректор університету член-кореспондент АН УРСР Є. К. Лазаренко від імені професорсько-викладавського складу, студентів і всіх працівників університету висловив глибоку подяку партії і уряду за високу нагороду і запевнив, що десятитисячний колектив університету докладе всіх зусиль, щоб бути гідним високої нагороди і з честью виконати всі завдання партії.

З теплим словом привіту звернувся до колективу університету перший секретар Львівського обкому КП України І. С. Грушецький, який відзначив, що розквіт Львівського університету за роки Радянської влади є невід'ємною частиною загального прогресу, розквіту нового, щасливого життя в західних областях України, і закликав учених і студентів університету й надалі зміцнювати співдружність з партійними підприємствами і колгоспами, постійно піклуватися про впровадження у виробництво нових досягнень науки і техніки. Колектив університету поздоровили з нагородою міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. М. Даденков, депутат Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної Праці, керівник бригади комуністичної праці Львівського машинобудівного заводу В. Й. Гургал, голова Львівського відділення Спілки письменників України П. С. Козланюк, голова Спілки композиторів України К. Ф. Данькевич, студентка Львівського політехнічного інституту Н. Прокопцева, головний вчений секретар АН УРСР академік АН УРСР І. М. Федорченко, академік В. С. Соболев, секретар парткому Київського університету доцент І. І. Кондilenko, секретар ЦК ЛКСМУ Ю. В. Торсуєв.

Від імені зарубіжних гостей ювіляра привітали ректор Люблінського університету ім. М. Кюрі-Скловської професор Леопольд Зайдлер, декан філософського факультету Оломоуцького університету ім. Ф. Палацького професор Ярмір Ланг (Чехословацька Соціалістична Республіка).

На адресу Львівського університету надійшли численні привітання з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Риги, Вільнюса та інших міст Радянського Союзу.

В актовому залі університету відбулося вручення орденів і медалей Союзу РСР, Почесних грамот і Грамот Президії Верховної Ради УРСР, грамот про присвоєння почесного звання Заслуженого діяча науки УРСР великій групі працівників уні-

верситету за успіхи у підготовці спеціалістів і розвитку науки. Велика група працівників університету нагороджена грамотами Міністерств вищої і середньої спеціальної освіти СРСР та УРСР, значками «Відмінник народної освіти УРСР», грамотами ВЦРПС, Львівського обкому та міському КП України.

З 7 по 20 жовтня відбулися пленарні і секційні засідання Ювілейної наукової сесії та засідання кафедр, на яких було заслухано понад 250 доповідей і повідомлень. На пленарному засіданні наукової сесії з доповіддю «300 років Львівського ордену Леніна державного університету ім. Івана Франка» виступив ректор університету професор Є. К. Лазаренко.

Актуальні проблеми обговорювались на секції суспільних наук. Секретар Львівського обкому КП України Ф. Т. Коваль прочитав доповідь «Програма КПРС — програма побудови комунізму». Були також заслухані доповіді завідуючих кафедрами історії КПРС, політекономії та філософії про основні підсумки наукової роботи їх колективів за радянський період існування університету, доповіді з питань комуністичного будівництва та значення історичного досвіду КПРС для зарубіжних комуністичних і робітничих партій.

На високому науковому рівні пройшли засідання секції історичних наук. Значний інтерес викликали доповіді доцента І. Я. Кошарного «Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу західних областей УРСР у післявоєнні роки», а також виступи доцентів Я. П. Кися та В. О. Бориса про прогресивні студентські організації і студентський рух у Львівському університеті в кінці XIX і на початку XX століття. В обговоренні доповідей взяли участь і гості.

Великою і різноманітною була програма студентської ювілейної наукової сесії, яка проходила з 23 по 25 жовтня. На пленарному засіданні були заслухані доповіді проректора університету професора Ф. Й. Страутмана «Науково-дослідна робота студентів Львівського державного університету ім. Ів. Франка за роки Радянської влади» та студента IV курсу А. В. Симончика «Львівський університет і революційно-визвольний рух в Західній Україні». На засіданнях секцій було заслухано понад 140 студентських доповідей, рефератів з різноманітних галузей науки.

Святкування 300-річчя університету завершилося 29 жовтня великим спортивним святом на університетському стадіоні. Свій трьохсотрічний ювілей колектив університету відзначив у розквіті творчих сил. Висока нагорода відкрило і зобов'язало до нових творчих успіхів. І колектив університету зробить все можливе, щоб бути гідним високої нагороди.

П. І. ГОЛОВКО

НАУКОВІ СЕСІЇ ДО 250-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ  
М. В. ЛОМОНОSOVA

15 листопада 1961 р. відбулося ювілейне засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 250-річчю з дня народження М. В. Ломоносова. Вчену раду відкрив вступним словом директор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук О. К. Касименко.

З доповіддю «М. В. Ломоносов як історик в оцінці вітчизняної історіографії» виступила доктор історичних наук К. І. Стецюк. Доповідь містила ґрунтовний аналіз досліджень вітчизняних істориків, що розглядали вклад М. В. Ломоносова в історичну науку. Характеризуючи праці сучасників М. В. Ломоносова і представників буржуазної історіографії другої половини XIX ст. — початку XX ст., К. І. Стецюк відзначила певне нігілістичне ставлення до М. В. Ломоносова як історика. Доповідач показала, що тільки радянська історіографія глибоко науково, вірно оцінила історичну спадщину видатного вченого, і підкреслила значну роль у цьому академіка Б. Д. Грекова. Далі К. І. Стецюк розповіла про великий вклад, який вніс М. В. Ломоносов в історичну науку разом своїх праць і особливо «Древней российской историей».

Кандидат історичних наук М. Ю. Брайтчевський говорив про М. В. Ломоносова як дослідника історії древньої Русі. Він навів матеріали про боротьбу славетного вченого з норманізмом. Доповідач показав, як вірно оцінював М. В. Ломоносов політичну тенденцію цього напрямку. Розвінчавши норманістів, М. В. Ломоносов приступив до написання історії Росії.

М. Ю. Брайтчевський підкреслив виняткову ерудицію М. В. Ломоносова, який за короткий час опрацював велику кількість різноманітних історичних джерел і створив послідовну концепцію стародавньої історії східних слов'ян. На основі аналізу цього ряду історичних праць М. В. Ломоносова доповідач характеризує його як найвидатнішого вітчизняного історика XVIII ст.

Наукове повідомлення В. А. Дядиченка було присвячене питанням зв'язків великого основоположника вітчизняної науки М. В. Ломоносова з Україною. Доповідач підкреслив, що серед численної літератури, присвяченої М. В. Ломоносову, дуже мало праць, які показували б його зв'язки з Україною. Єдиним науковим дослідженням з цього питання є монографія академіка АН УРСР В. В. Данилевського. Але багато питань і до цього часу лишаються не розв'язаними.

Доповідач розповів про ті історичні джерела, які свідчать про навчання Ломоносова на Україні, в Києві. Він проаналізував праці Ломоносова з риторики, істо-

рії, етнографії, геофізики, солесваріння. Вони свідчать про те, що Ломоносов добре знав Україну і використовував українські матеріали у своїх працях. Знання цього матеріалу могло бути наслідком лише особистого його знайомства з Україною. В. А. Дядиченко навів також нові цікаві факти про особисті зв'язки Ломоносова з діячами української культури та про роль великих російських вчених в розвитку української культури.

16 листопада 1961 р. відбулася ювілейна сесія Відділу суспільних наук АН УРСР, присвячена 250-річчю з дня народження видатного російського вченого М. В. Ломоносова. Сесію відкрив голова Бюро Відділу член-кореспондент АН УРСР О. С. Копрод, який у вступному слові охарактеризував М. В. Ломоносова, як видатного вченого, що збагатив новими даними майже усі галузі сучасної йому науки та культури. Доповідь «М. В. Ломоносов — основоположник матеріалістичної філософії в Росії» зробив член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Остриянин. Доповідач наголосив на видатних заслугах М. В. Ломоносова у розвитку матеріалістичної традиції російської науки, у боротьбі проти містики та ідеалізму, підкреслив антифеодальну спрямованість суспільно-політичних поглядів вченого-патріота, атеїстичну тенденцію в його діяльності.

Член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов у повідомленні «Ф. Енгельс про М. В. Ломоносова» розповів про те, що Ф. Енгельс цікавився творчою спадщиною М. В. Ломоносова, написав стислий конспект біографії вченого, докладний список його праць, листів тощо. Автографи цих записок зберігаються в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Про М. В. Ломоносова як історика розповіла у своїй змістовній доповіді доктор історичних наук К. І. Стецюк. Доповідач зобразила мужню боротьбу видатного вченого з норманістами, їх намаганнями спотворити історію російського народу. Вона показала, як М. В. Ломоносов, маючи широкую ерудицію, працював над джерелами, як вміло він розкривав політичне звучання історичних джерел.

З повідомленням «Вчення М. В. Ломоносова про три стилі та його значення в історії російської і української мов» виступив академік АН УРСР І. К. Білодід. «М. В. Ломоносов і російська література» — такою була тема повідомлення доктора філологічних наук Д. В. Чалого, який підкреслив розуміння М. В. Ломоносовим суспільних завдань літератури.

## IV РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ СЛАВІСТІВ

В Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова в жовтні 1961 р. відбулася конференція славистів, в якій взяли участь близько 150 учених Москви, Ленінграда, Мінська, Києва, Одеси, Харкова, Львова, Чернівців, Ужгорода, Запоріжжя, Трогобича, а також учні братньої Болгарії.

Конференція славистів України — одна з ланок по підготовці до Всесвітнього Конгресу славистів, який відбудеться у Софії в 1963 р.

На конференції працювали 4 секції — мовознавства, літературознавства, історії та фольклору, — на яких було заслухано 98 доповідей і повідомлень.

На відміну від попередніх подібних конференцій, що відбувалися на Україні, вперше були створені секції історії та секція фольклору. Активно і творчо проходила робота секції історії. Перше засідання секції було присвячене російсько-болгарським зв'язкам. З великим інтересом були вислухані доповіді болгарських учених — професора Іоні Мітева — «Боротьба БКП проти врангелівців у 1920—1924 рр.», доцента Раді Боева — «Створення болгарського флоту при допомозі Росії в період війни 1877—1878 рр.». Доповідь професора Софійського університету Марина Міхова була присвячена впливові російського революційного руху на національно-визвольний рух Болгарії. Змістовними були доповіді старшого викладача А. З. Ярового (Одеса) — «В. І. Ленін та революційний рух у Болгарії», кандидата історичних наук М. Д. Дихана (Одеса) — «Участь болгарських комуністів та болгарського населення півдня України та Молдавії в боротьбі за владу Рад і проти чужоземної інтервенції в 1917—1920 рр.», старшого наукового співробітника Одеського державного архіву А. Д. Бачинського — «Зв'язки болгарського революційного руху з соціал-демократичними організаціями півдня України у 1890—1916 рр.», кандидата історичних наук Т. Є. Самборської (Одеса) — «Одеса в історії національно-визвольного руху народів Балканського півострова у I-й половині IX ст.».

На великому архівному матеріалі в цих доповідях були висвітлені зв'язки болгарського революційного руху з соціал-демократичним і комуністичним рухом в Росії, показана історична закономірність спільності та єдності слов'янських народів у боротьбі за свободу і незалежність та роль Одеси як найважливішого центра слов'янської спільності.

Архівні матеріали, що збереглися у Одесі, свідчать про значну активізацію революційної діяльності болгар в Одесі у 1919 р., коли сюди за розпорядженням ЦК РКП(б) прибуло Центральне бюро болгарських комуністичних груп при III Інтернаціоналі та була створена болгар-

ська група при Одеському обкомі партії. Це привело до створення болгарської бригади у складі інтернаціональної дивізії. Визначними діячами ЦК БКП і болгарської групи Одеського обкому були Стоян Джоргов, Кирил Телалов, Койчо Касабов, Христо Ботев, Іван Генов та ін. Роботі істориків Півдня України над створенням книги «Одеса в історії зв'язків Болгарії з Росією та Україною» була присвячена доповідь доцента В. А. Алексєєва-Попова (Одеса).

Вивченню історії міжслов'янських революційних зв'язків присвятила свою доповідь доцент З. В. Першина (Одеса). Піддавши критиці помилкові націоналістичні праці, в яких Герцен обвинувачувався у шовінізмі і панславізмі, доповідач висловила думку про необхідність більш широкого вивчення проблеми спільності міжслов'янських зв'язків.

Великий інтерес викликали в учасників конференції доповіді завідуючого Відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР І. Ф. Євсєєва — «Економічне співробітництво та взаємодопомога УРСР та Польської Народної Республіки у 1944—1960 рр.», кандидата історичних наук І. А. Петерса (Київ) — «Історія радянсько-чехословацьких відносин 1918—1922 рр.», кандидата історичних наук Н. І. Калюжко (Одеса) — «Висвітлення історії українського та польського народів у «Всесвітній історії», доцента І. І. Білякевича (Львів) — «Участь поляків у революційній боротьбі в Петрограді у 1917р.», доцента П. Й. Карішківського (Одеса) — «До історії повстання Івайда» та ін. З доповідями та під час обговорення доповідей виступили також Я. П. Прилипко, М. Б. Беркович, Я. П. Зінчук, Ф. Л. Гольдін та інші, усього близько 30 чоловік.

На секції літературознавства великий інтерес викликала доповідь О. В. Чічеріна (Львів) — «Один з етапів критичного реалізму», в якій доповідач, аналізуючи розвиток слов'янських літератур, вказав на один з етапів критичного реалізму, який визначається творчістю Яна Неруди, А. П. Чехова, Івана Вазова, М. М. Коцюбинського. Цікавою була доповідь доцента Б. Я. Барської (Одеса) — «Сватоплук Чех і М. В. Гоголь», в якій встановлено, значну близькість прози Чех до творчої манери великого російського сатирика. Доцент Б. О. Шайкевич (Одеса) і вчителька Х. Г. Цеомашко (с. Задунайва, Одеської області) доповіли конференції про нові матеріали, що характеризують перебування Христо Ботева в с. Задунайві. Привернули увагу слухачів доповіді доктора філологічних наук Г. Д. Вервеса (Київ) — «Типи і прототики незаконченої повісті І. Франка з українсько-польських суспільних взаємин»

(«Не спитавши броду») і кандидата філологічних наук В. П. Ведіної (Київ) — «Особливості розвитку польської пролетарської прози (1918—1939 рр.)».

Спеціальні засідання були присвячені творчості Т. Г. Шевченка. З доповідями на секції літератури виступили доцент Г. О. В'язовський (Одеса), Н. В. Семанюк (Снятин), кандидат філологічних наук М. Я. Гольберг (Дрогобич), Г. І. Пачовський (Львів), доцент Б. І. Галащук (Одеса) та інші, на секції мовознавства — доценти Ф. П. Медведєв (Харків), І. С. Олійник (Запоріжжя), М. О. Жовтобрюх, кандидати філологічних наук З. Т. Франко та М. Ф. Бойко (Київ). Їх доповіді були присвячені питанням майстерності велико-

го Кобзаря, характеристичі поетичності його слова, продовженню літературних та мовних традицій.

На секції фольклору справедливо було відзначено, що вивченню слов'янської народнопоетичної творчості слід приділяти більше уваги. Не можна обмежуватися вивченням лише російсько-українських взаємозв'язків. В центрі уваги славістів мають бути також питання взаємозв'язку російського і українського фольклору з фольклором чеського, словацького, польського та інших слов'янських народів.

Конференція славістів України свідчить про творчу активність учасних республіки і успішне розв'язання ними найважливіших проблем слов'янознавства.

Ф. Л. ГОЛЬДІН

## ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

13 жовтня 1961 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР відбувся прилюдний захист дисертації на висній ступінь доктора історичних наук доцентом кафедри марксизму-ленінізму Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова кандидатом історичних наук І. В. Ганевичем на тему: «Боротьба болгарського народу під керівництвом Комуністичної партії за національне і соціальне визволення (1941—1944 рр.)». На захисті виступили офіційні зпоненти: доктор історичних наук А. М. Шнітман (м. Мурманськ), завідуючий кафедрою нової історії і міжнародних відносин Київського державного університету доктор історичних наук професор В. Я. Тарасенко та доцент Ленінградського університету В. М. Белановський. Крім того, в обговоренні дисертації взяли участь кандидати історичних наук — старші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков і І. М. Кулінич, а також доцент Київського державного університету В. А. Жебокрцький.

Монографія І. В. Ганевича, подана на захист як докторська дисертація, присвячена дослідженню одного з найважливіших періодів в історії болгарського народу. Автор довів, що під час другої світової війни в ході антифашистської боротьби створювалися внутрішні передумови для глибоких соціальних перетворень, здійснених болгарськими трудящими під керівництвом Комуністичної партії у післявоєнній роки. Монографія, відзначалось на захисті, є результатом багаторічної копіткої роботи автора над різноманітними джерелами і літературою.

На основі широких архівних документів (переважно болгарських державних і партійних архівів) дисертант дає аналіз економічного і політичного життя Болгарії в роки війни, докладно характеризує орга-

нізаторську і керівну діяльність Болгарської Комуністичної партії в антифашистській боротьбі болгарського народу в 1941—1944 рр.

На думку виступаючих, а також тих, що надіслали відгуки на монографію, дисертація є серйозною, глибокою і фундаментальною працею, значним вкладом у радянську марксистсько-ленінську історіографію періоду другої світової війни.

Вчена рада Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР одностайно присудила І. В. Ганевичу висній ступінь доктора історичних наук.

\* \* \*

20 жовтня 1961 р. відбувся прилюдний захист доцентом кафедри історії СРСР Харківського державного університету ім. О. М. Горького К. К. Шияном докторської дисертації, присвяченої історії героїчної боротьби робітничого класу України за відбудову промисловості в 1921—1925 рр. Дисертант розглядає в хронологічній послідовності всі загально-історичні процеси, що відбувалися на Україні у 1921—1925 рр., і всебічно аналізує вирішальну роль у цих процесах робітничого класу Радянської України. Завдяки цьому дисертація дає повне уявлення про активну участь робітничого класу на всіх ділянках господарського, державного і культурного будівництва. Написана дисертація на великому документальному матеріалі, який автор виявив у центральних, республіканських і обласних державних і партійних архівах. З особливою глибиною автор показав трудовий героїзм робітничого класу України, його самовіддану боротьбу за відбудову заводів, фабрик, шахт і електростанцій. Велику цінність мають дані про зміни в якісному і кількісному складі робітничого класу, заходи Комуністичної партії по дальшій консолідації робітничого кла-

су та піднесенню його організованості. В дисертації ґрунтовно охарактеризовано діяльність масових організацій робітничого класу, насамперед профспілок і Ленінсько-го комсомолу.

На конкретно-історичному матеріалі автор розкриває роль Комуністичної партії — натхненника, організатора і керівника радянського народу в його героїчній боротьбі за відбудову всіх галузей економіки нашої країни.

Офіційні опоненти — члени-кореспонденти Академії наук Української РСР І. О. Гуржій і М. І. Супруненко та професор М. А. Рубач—дали високу оцінку дисертації, а також відзначили деякі її недоліки. В змістовних рецензіях опонентів були висловлені побажання про подальше поглиблення вивчення історії робітничого класу України. Цікавими були виступи неофіційних опонентів — докторів історичних наук О. К. Касименка, А. О. Введенського і Ф. Є. Лося.

Вчена рада Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР одноголосно висловила за присвоєння К. К. Шияну вченого ступеня доктора історичних наук.

\* \* \*

14 листопада 1961 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук Української РСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим кафедрою марксизму-ленінізму Дніпропетровського гірничого інституту Д. П. Пойдою на тему: «Селянський рух на Правобережній Україні у пореформенний період (1866—1900 рр.)»<sup>1</sup>. Представлена до захисту праця у 1960 р. була видана окремою книгою.

Як офіційні опоненти на захисті виступили доктор історичних наук професор Московського державного університету П. А. Зайончковський, член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук професор І. О. Гуржій, доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось. В обговоренні дисертації взяли також участь старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук М. Н. Лещенко, викладач Київського державного університету доктор історичних наук М. І. Марченко, доктор історичних наук професор Київського державного університету А. О. Введенський.

У виступах вказувалося, що представ-

лена до захисту докторська дисертація — результат багаторічної напруженої дослідницької роботи її автора. На основі вивчення великого кола джерел, перш за все архівних матеріалів, що зберігаються у Центральних державних історичних архівах СРСР у Москві і Ленінграді, Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві і державних архівах Київської, Житомирської і Хмельницької областей, автор зібрав і ввів у науковий обіг велику кількість раніше не відомих фактів про селянські виступи на Правобережній Україні у пореформенний період. Дисертант здійснив велику роботу по узгальненню зібраних ним даних, дав глибокий аналіз соціально-економічного становища селянства після реформи 1861 р., вказав на причини, що зумовили широкий розмах селянської боротьби у той період. За підрахунками Д. П. Пойди, з 1866 по 1900 рр. виступи селян сталися у 946 селах з населенням понад 700 тис. чоловік. Основним змістом боротьби селян була боротьба за землю. Наростаючи з року в рік, селянський рух набирив дедалі більш наполегливого і запеклого характеру. Селяни захоплювали поміщицьку землю, вчиняли масові пограбованні поміщицьких ланів, вирубували поміщицькі ліси. Органи царської влади в більшості випадків для придушення селянських заворушень змушені були посылати війська.

Позитивною стороною дисертації є й те, що автор її не обмежується лише аналізом селянського руху, а показує, який вплив боротьба селян мала на дальший розвиток суспільно-політичного руху на Україні, як у процесі цієї боротьби зростала класова свідомість селян, як з'являлись і проявлялись елементи організованості в селянських виступах.

На захисті відзначалось, що селянський рух на Правобережній Україні у пореформенний період до останнього часу був майже не досліджений. Кілька статей, опублікованих різними авторами в минулі роки, не давали достатньо повної, а інколи і неправильної уяви про етапи, розмах, характер і безпосередні причини селянських виступів на Правобережжі у той час. Тому дисертація Д. П. Пойди, яка ліквідує існуючу прогалину і спростовує деякі помилкові твердження, що досі мали місце, є значним вкладом в українську радянську історіографію.

Вчена рада Відділу суспільних наук АН УРСР одногосно присудила Д. П. Пойді вчений ступінь доктора історичних наук.

І. М. МАРКОВИЧ,  
О. С. БОРИСЕНКО,  
І. С. СЛАБЕЄВ.

<sup>1</sup> Д. П. Пойда, Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960, 487 с.

# З М І С Т

## СТАТТІ

|                                                                                                                                                                                   |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| А. М. Шлепаков — Нова Програма КПРС і ідейне банкрутство її буржуазних «критиків» . . . . .                                                                                       | 3  |
| КОМУНІЗМ ВХОДИТЬ В ЖИТТЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛА                                                                                                                                         |    |
| Є. С. Короїд — З історії руху колективів та ударників комуністичної праці в сільському господарстві України . . . . .                                                             | 12 |
| В. С. Петренко — Піднесення культурного рівня і комуністичної свідомості колгоспного селянства України (1953—1961 рр.) . . . . .                                                  | 16 |
| П. С. Кривко ( <i>Вінниця</i> ), В. О. Птушенко ( <i>Вінниця</i> ) — Нові форми змагання в сільському господарстві. (На матеріалах Вінницької області) . . . . .                  | 25 |
| Д. П. Костенко ( <i>Дніпропетровськ</i> ) — Партиїні організації Дніпропетровщини в боротьбі за впровадження передового досвіду в колгоспне виробництво (1953—1961 рр.) . . . . . | 33 |

## ПОВІДОМЛЕННЯ

|                                                                                                                                      |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| В. П. Столяренко — Роль партійних організацій західних областей України у розвитку шефства міста над селом (1948—1950 рр.) . . . . . | 40 |
| В. І. Яненко — Пересбудова управління промисловістю України в перші роки непу . . . . .                                              | 48 |
| І. Д. Бойко — Промисли на Україні в XVI — першій половині XVII ст. . . . .                                                           | 57 |
| А. В. Санцевич — Підступи Ватикану і католицької реакції проти народної Польщі (1945—1961 рр.) . . . . .                             | 67 |
| Д. М. Філіпенко — Експансія французького імперіалізму в Туреччині (1918—1922 рр.) . . . . .                                          | 74 |

## НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

|                                                                                                                                                              |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| П. І. Барабаш ( <i>Станіслав</i> ), А. В. Іванченко ( <i>Станіслав</i> ) — З досвіду перебудови викладання історії у 5—6 класах восьмирічної школи . . . . . | 84 |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|

## СТОРІНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

|                                                                                                 |    |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| П. Ф. Лаптин ( <i>Кам'янець-Подільський</i> ) — Історичні погляди М. М. Ковалевського . . . . . | 91 |
| В. У. Павелко — М. О. Максимович-археограф . . . . .                                            | 97 |

## ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

|                                                                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| А. П. Грінберг — Документи з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні . . . . . | 103 |
| П. М. Калениченко — Вивчення історії Болгарії на Україні . . . . .                                                          | 107 |

## ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

|                                                                                                                        |     |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Ф. А. Третьяков ( <i>Сімферополь</i> ) — Безприкладний героїзм . . . . .                                               | 114 |
| В. А. Гурченко ( <i>м. Отиня, Станіславської області</i> ) — Сторінка антифашистської боротьби . . . . .               | 117 |
| С. Ш. Ланда ( <i>м. Первомайськ, Миколаївської області</i> ) — Боротьба з голодом на Одещині (1921—1922 рр.) . . . . . | 118 |

## КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

### РЕЦЕНЗІЇ

|                                                                                                                 |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Ф. П. Остапенко, П. К. Стоян — Профспілки України в радянський період . . . . .                                 | 120 |
| М. К. Івасюта ( <i>Львів</i> ) — Книга про соціалістичне будівництво в західних областях України . . . . .      | 123 |
| І. М. Гранчак ( <i>Ужгород</i> ), С. П. Пруниця ( <i>Ужгород</i> ) — Дослідження з історії Закарпаття . . . . . | 125 |
| В. Я. Тарасенко — Етапи боротьби за мир і дружбу народів . . . . .                                              | 127 |
| О. А. Макаренко — Імперіалістична експансія під виглядом «допомоги» . . . . .                                   | 130 |

### НОТАТКИ ПРО КНИГИ

|                                                                           |     |
|---------------------------------------------------------------------------|-----|
| Ж. П. Тимченко, М. Ф. Дмитрієнко — Етапи великого шляху . . . . .         | 133 |
| І. І. Шевченко, Т. А. Ананенко — Поширення марксизму на Україні . . . . . | 134 |
| В. І. Клоков — Корисний почин білоруських істориків . . . . .             | 135 |

|                                                                                               |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| К. І. Стецюк — Запорізька Січ і турецько-татарська агресія . . . . .                          | 137 |
| І. А. Петерс — Документи про співробітництво радянського та чехословацького народів . . . . . | 138 |

### НАШ КАЛЕНДАР

|                                                                                                                                                              |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| П. М. Шморгу́н — Видатна подія в історії партії (До 50-річчя VI (Празької) конференції РСДРП) . . . . .                                                      | 140 |
| І. К. — Курс на розгорнуте соціалістичне будівництво (До 40-річчя XI з'їзду РКП(б)) . . . . .                                                                | 141 |
| Р. С. Кац — Заводу «Ленінська кузня» — 100 років . . . . .                                                                                                   | 143 |
| І. Ф. Черніков — Пам'ятна дата в історії радянсько-турецьких відносин (До 40-річчя місії М. В. Фрунзе і договору між Українською РСР і Туреччиною) . . . . . | 146 |
| А. Д. Ярошенко — Визначний діяч КПЗУ (До 70-річчя з дня народження П. С. Ладана) . . . . .                                                                   | 147 |
| Ю. В. Бабко — Життєвий шлях більшовика . . . . .                                                                                                             | 148 |
| Б. М. Мар'янов — О. С. Пушкін як історик (До 125-річчя з дня загибелі великого російського поета) . . . . .                                                  | 149 |

### ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

|                                                                                           |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| В. В. Горак, В. І. Туваєв — Міжвузівська конференція викладачів суспільних наук . . . . . | 152 |
| П. І. Головка ( <i>Львів</i> ) — Велике свято у Львівському університеті . . . . .        | 153 |
| М. Д. — Наукові сесії до 250-річчя з дня народження М. В. Ломоносова . . . . .            | 155 |
| Ф. Л. Гольдін ( <i>Одеса</i> ) — IV республіканська конференція славістів . . . . .       | 156 |
| І. М. Маркович, О. Б. Борисенко, І. С. Слабеев — Захист докторських дисертацій . . . . .  | 157 |

## СОДЕРЖАНИЕ

### СТАТЬИ

|                                                                                                                                                                             |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| А. Н. Шлепаков — Новая Программа КПСС и банкротство ее буржуазных «критиков» . . . . .                                                                                      | 3  |
| КОМУНИЗМ ВХОДИТ В ЖИЗНЬ КОЛХОЗНОГО СЕЛА                                                                                                                                     |    |
| Е. С. Короед — Из истории движения коллективов и ударников коммунистического труда в сельском хозяйстве Украины . . . . .                                                   | 12 |
| В. С. Петренко — Повышение культурного уровня и коммунистической сознательности колхозного крестьянства Украины (1953—1961 гг.) . . . . .                                   | 16 |
| П. С. Крывко ( <i>Винница</i> ), В. А. Птушенко ( <i>Винница</i> ) — Новые формы соревнования в сельском хозяйстве (На материалах Винницкой области) . . . . .              | 25 |
| Д. П. Костенко ( <i>Днепропетровск</i> ) — Партийные организации Днепропетровщины в борьбе за внедрение передового опыта в колхозное производство (1953—1961 гг.) . . . . . | 33 |

### СООБЩЕНИЯ

|                                                                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| В. П. Столяренко — Роль партийных организаций западных областей Украины в организации шефства города над селом (1948—1950 гг.) . . . . . | 40 |
| В. И. Яненко — Перестройка управления промышленностью Украины в первые годы нэпа . . . . .                                               | 48 |
| И. Д. Бойко — Промыслы на Украине в XVI—первой половине XVII в. . . . .                                                                  | 57 |
| А. В. Санцевич — Происки Ватикана и католической реакции против народной Польши (1945—1961 гг.) . . . . .                                | 67 |
| Д. М. Филипенко — Экспансия французского империализма в Турции (1918—1922 гг.) . . . . .                                                 | 74 |

### В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

|                                                                                                                                                                 |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Н. И. Барабаш ( <i>Станислав</i> ), А. В. Иванченко ( <i>Станислав</i> ) — Из опыта перестройки преподавания истории в 5—6 классах восьмилетней школы . . . . . | 84 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|

### СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ

|                                                                                                |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| П. Ф. Лаптин ( <i>Каленец-Подольский</i> ) — Исторические взгляды М. М. Ковалевского . . . . . | 91 |
| В. У. Павелко — М. А. Максимович-археолог . . . . .                                            | 97 |

## ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- А. П. Гринберг — Документы из истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине . . . . . 105  
 П. М. Калениченко — Изучение истории Болгарии на Украине . . . . . 107

### ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

- Ф. А. Третьяков (*Симферополь*) — Беспримерный героизм . . . . . 114  
 В. А. Гурченко (*г. Отыня, Станиславской области*) — Страница антифашистской борьбы . . . . . 117  
 С. Ш. Ланда (*г. Первомайск, Николаевской области*) — Борьба с голодом на Одещине (1921—1922 гг.) . . . . . 118

### КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

#### РЕЦЕНЗИИ

- Ф. П. Остапенко, Ф. К. Стоян — Профсоюзы Украины в советский период . . . . . 120  
 М. К. Ивасюта (*Львов*) — Книга о социалистическом строительстве в западных областях Украины . . . . . 123  
 И. М. Гранчак (*Ужгород*), С. П. Пруница (*Ужгород*) — Исследование по истории Закарпатья . . . . . 125  
 В. А. Тарасенко — Этапы борьбы за мир и дружбу народов . . . . . 127  
 А. А. Макаренко — Империалистическая экспансия под видом «помощи» . . . . . 130

#### ЗАМЕТКИ О КНИГАХ

- Ж. П. Тимченко, М. Ф. Дмитриенко — Этапы большого пути . . . . . 133  
 И. П. Шевченко, Т. А. Ананенко — Распространение марксизма на Украине . . . . . 134  
 В. И. Клоков — Полезный почин белорусских историков . . . . . 135  
 Е. И. Стецюк — Запорожская Сечь и турецко-татарская агрессия . . . . . 137  
 И. А. Петерс — Документы о сотрудничестве советского и чехословацкого народов . . . . . 138

#### НАШ КАЛЕНДАРЬ

- П. М. Шморгун — Выдающееся событие в истории партии (К 50-летию VI (Пражской) конференции РСДРП) . . . . . 140  
 И. К. — Курс на развернутое социалистическое строительство (К 40-летию XI съезда РКП(б)) . . . . . 141  
 Р. С. Кац — Заводу «Ленинская кузница» — 100 лет . . . . . 143  
 И. Ф. Черников — Памятная дата в истории советско-турецких отношений (К 40-летию миссии М. В. Фрунзе и договора между Украинской ССР и Турцией) . . . . . 146  
 А. Д. Ярошенко — Выдающийся деятель КПЗУ (К 70-летию со дня рождения П. С. Ладана) . . . . . 147  
 Ю. В. Бабко — Жизненный путь большевика (К 90 летию со дня рождения Н. А. Скрыпника) . . . . . 148  
 Б. М. Марьянов — А. С. Пушкин как историк (К 125-летию со дня гибели великого русского поэта) . . . . . 149

### ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- В. В. Горак, В. И. Туваев — Межвузовская конференция преподавателей общественных наук . . . . . 152  
 П. П. Головка (*Львов*) — Великий праздник во Львовском университете . . . . . 153  
 М. Д. — Научные сессии к 250-летию со дня рождения М. В. Ломоносова . . . . . 155  
 Ф. Л. Гольдин (*Одесса*) — VI республиканская конференция слазистов . . . . . 156  
 И. М. Маркович, А. Б. Борисенко, И. С. Слабеев — Защита докторских диссертаций . . . . . 157

### ПОМІЧЕНІ ПОМІЛКИ

в № 6 за 1961 р.

| Стор. | Рядок                           | Слід читати                              |
|-------|---------------------------------|------------------------------------------|
| 115   | перший зверху                   | V з'їздові РСДРП                         |
| 126   | перший зверху<br>першої колонки | боротьбі за генеральну лінію, за         |
| 127   | 19 зверху                       | брали участь воїни<br>33 національностей |